

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 1 (149)

январь-февраль 2010 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Культура министерствосу бла
Жазычуларыны Союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууашлы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2010

ХОЧУЛАНЫ САЛИХ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын

ХОЧУЛАНЫ САЛИХ

Хочуланы Шабазны жашы Салих,
О, закий жазыучубуз, ахшы Салих!
Къалай эртте, къалай эртте тас этдик
Сени - уруш жели алды да кетди!
Бу дунягъа уруш, палах келсе,
Кюйсюзлюк да къара желин жиберсе,
Жоюладыла, сенича, игиле.
Фахмулу, эслиле - сени кибикле.
Уруш кюнлеринде санга жилиядыкъ,
Дагъыда биз кѣп къыйынлыкъ сынадыкъ.
Тюп болмадыкъ, къыйынлыкъда чыныкъдыкъ,
Бар палахдан да, гунч болмайын, чыкъдыкъ!..
Энтта халкъыбыз, сен саулукъда кибик,
Жериндеди, энтта таулары - бийик!..
Азат халкъла ичинде биз да азат!
Жокъ эди бизге андан уллу бир зат.
Ма олду бек иги хапарым санга, -
Бизге жокъду андан алаMAT саугъа!..
Бахсанчы, чегемли бахчасын эте,
Малкъарлы да тауларында мал кюте,
Сабийлери окъуй саулай къыралда,
Иги умутубуз къоймайын алдап!..
Китапла сен кѣрген кюнледен эсе,
Биз бирге жюрюген кюнледен эсе
Он кере кѣп чыгъа, иги жазыла,
Жазыучула кѣп затлагъа базаына,
Бар къара кюнле артда къалып, озуп,
Дуня эшитди таулуну ауазын!
Ма ол да санга бир иги хапарым.
Халкъынг къалмады жарты жолда, арып!..
Сен сау тургъанча, айтама сѣзюмю,
Бирге жюрюучюбюз тюше эсиме.
Ол кюнлерибиз, жазгъы кюнлерибиз,
Акъ таулагъа бирге къарай эдик биз!..
Аны уа мен нутмадым бир кюнде,

Баргъанымда да окъланы тубюнде.
Унутмадым, унутмадым мен сени
Не къара туманында да кюнлени.
Татлы тенгле деп айтадыла андан
Унутулмагъанлагъа бир заманда.
Унуталмадым, унуталмадым мен,
Кери аталмадым, аталмадым мен
Санга жарсыуну, санга кюйгеними,
Ол жарсыу кюйдюре эки эриними.
Къара бушуу - алай жашлай кетгенинг,
Эки сабийинги ёксюз этгенинг,
Жетгинчиннге жетер усталыгъынга,
Жетгинчиннге жетер бийик халынга,
Алай кетдинг, алай кетдинг, жашлайын,
Къаядан тенгизге кетген ташлайын!..
Кюйдюнг къара кюнлени отларында,
Жеталмадынг иги умутларынга!..
Сен, чынтгы сёз устасы боллукъ адам,
Устала ичинде жер аллыкъ адам,
Жангы чакъгъанлай кесилген тереклей,
Не элия уруп кюйген тереклей,
Кюйдюнг, кетдинг, бизге тубеши да жокъ,
Биз бирге кёрлюк къууанч, бушуу да жокъ!..
Мен да боллукъ эдим алай къалыргъа,
Окъ ёлтюрюп, батып къышла къарына!..
Сен жоюлдунг, мен къалдым. Кечир манга!
Насып бирча берилмейди бар жаннга.
Жангыз жашынг жерингден узакълада,
Биз къыйынлыкъла сынагъан чакълада,
Ёлюп кетди, ёлюп кетди сабийлей,
Ол гунч болду, от тышген жангы юйлей.
Аны анасы да, санга термиле,
Ёлдю анда. О, халкъ инжилген кюнле!..
Кечир, тенгим, кечир аны да бизге! –
Ёлюмге уа бу бизни кючюбюз не!..
Сени жашынгча ёлген сабийлеге,
Киши жерде кёмюлген сабийлеге
Бу сёзлерим да сын ташла болсунла!
Жазама мен, бу сёзле керек суна.
Бизге сыйлы болгъанлай къалды атынг.
Энш этмебиз ёлюмюнгю къыйматын.
Ата журтунг ючюн урушха кетдинг,
Бу сёзлени жазама сын болсунла
Деп санга. Ала халкъ бла турсунла.
Сарнасынла бу сёзлерим таулада,
Кече желле сарнагъанча алада.

Бу сёзлерим сенича ёлгенлени,
Сени кибик жашлайын кетгенлени,
Жоюлган фахмуланы барысына,
Къарыусуз болсала да, сын болсунла!..
Урушха дери да сынаган эдинг
Къыйынлыкъ, бетсиз адамла тил этип.
Алай ол кюнледе къутулуп келдинг,
Уруш кюнде къутулалмадың, ёлдюнг!..
Хочуланы Салих, жан тенгим мени,
Кезиусюз кетген фахмусу жерини!
Жангы чакъгъанынлай кюйген тереги,
Урушну оту кюл этген тереги,
Халкъыны иги фахмусу, ийнагъы,
Сёзюнг гунч болмайын турады, чагъып,
Школлада сабийле къатлай аны,
Халкъынг окъуй сен жазган китапланы.
Ол болады асыу жарсыуубузда,
Дайым ичебиз умутну сууундан.
Хочуланы Шабазны жашы Салих!
О, жан тенгим, фахмулу, ахшы Салих!

ЖАЗЫУЧУНУ КЪАДАРЫ

Малкъар адабиятны жазма кезиую жыйырманчы ёмюрню 20-чы жылларында башланады. Ары дери айныган ниет хазнабыз халкъ ауу-зунда кёлден жюрюп, къагъытха хазна тюшмегенди. Жазма культура башлануу кезиуге къарачай-малкъар халкъ арап харфла бла къуралган дефтерлени жюрютгени да жазма ишни, басманы терк айныууна уллу себеплик этгенди.

Белгилисича, адабият басмагъа ётген замандан айныуу жол назму-чулукъдан башланады. Къара сёзню къуралууу, айныуу да къыйынды, аны тёрелери халкъ чыгъармачылыкъдан узакъ болгъаны себепли. Болсада малкъар адабият басма тарыхын башлагъан онжыллыкъда окъуна къара сёзню бир къауум юлгюсю жазылады эм басмаланады. Ма ол биринчи хапарланы, суратлау очерклени жазган Хочуланы Салих эди.

*Хочуланы Салих, жан тенгим мени,
Кезиусюз кетген фахмусу жерини!
Жангы чакъгъанлайын кюйген тереги,
Урушну оту кюл этген тереги,
Халкъыны иги фахмусу, ийнагъы,
Сёзюнг гунч болмай турады, чагъып...*

Бу кюйню Къайсын татлы тенгине Хочулары Салиххе атагъанды. Салихни атын Къайсын хар заманда да уллу хурмет бла сагъыныучу эди. Ол тенгин ненча кере сагъыннган эсе да, хар жол сайын аны уллу фахмусун чертип, замансыз, жашлай, Ата журт ючюн жанын бергенини юсюнден айта эди. Жашаууну ахыр жылларында уа Къайсын кесини назму кюйю бла тенгине тийишли эсгерме кююп кетгенди.

Ала малкъар адабиятха бирча келген эдиле: Къайсын окъуучуну сейирсиндирген, учундургъан назмулары бла, Салих къара сёзню биринчи алаамат юлгюлерин халкъгъа баямлап. Хочулары Салихни фахмусу чакъгъан заман тарыхыбызны магъаналы кезиую эди. 30-чу жыллада, репрессияланы жыллары болгъанына да къарамай, халкъ жарыкъ жашаугъа итине эди. Элдеде колхозла кьуралып, школла ишленип, шахарлада фабрикала, заводла, институтла ачылып. Халкъ битеу да кёл салып, революцияны бийик ниетлерине кьуллукъ этерге, аланы жашауда бардырыгъа хазыр болгъан заман. Ма ол жылла да кёп фахмугъа, малкъар адабиятха жол ачылгъанды. Бир бирге ушамагъан, жашау ызлары, хунерликлери, фахмулары энчи болгъан жазыучулары бирикдирген бир зат бар эди. Ол да – дуниягъа жарыкъ къарам, жашауну зауукълугъун ачыкълау, тамблагъы кюнню бютюн алаамат боллугъуна ийнануу. Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Будайланы Азретни, Теммоланы Хамидни, Качийланы Хабуну, Гуртуланы Бертни, Залиханланы Жанакъайытны, Улбашланы Ахмадияны, Хочулары Салихни ол жыллада жазылгъан чыгъармалары жалаанда атлары бла окъуна шагъатлыкъ этедиле ала къаллай иги кьууум бла тюбегенлерине жангы жашаугъа. Сёз ючюн: «Школ жыр», «Баксанс-трой», «Мен жырлайма», «Телефон», «Республикам – алгъа!», «Алтын тау», «Алтын терек», «Мен советский адам», «Электричество», «Биз хорладыкъ», «Салам, эрттенлик!»...

Хочулары Шабазны жашы Салих 1910 жылда Кёндеденде туугъанды. Ол кеси къыйыны бла жашагъан, кёпню кёрген, зорлукъ, зулму да сынагъан таулуну юйюрюнде ёсгенди. Хочулары Салиххе сегиз жыл болгъанда, Серебряков-Даутоковну акъ аскер жыйыны большевиклеге болушханы ючюн атасын тутуп, тазир салып, кёп къыйнагъандыла. Алай Шабаз тутхан ниетинден ёнгелемегенди. Салихни да кьыралына, халкъына кертчиликге, тюзлюкге кьуллукъ этерге юйретгенди. Болсада Шабазгъа Совет власть да онг бермегенди жашауун билгенича, хунери, кьарыуу жетгенича бардырыгъа. Шабаз 20-чы жыллада окъуна бар ырысысын ортагъа салып, колхозла кьуралгъанда, ары ётдюреди, кьолундан келгенича, ара мюлкде урунуп тебирейди. Болсада аны кьысха жууукълары бла бирге 1939 жылда тутуп, тюрге атадыла, экиге айланнган кьарындашларын илишаннга саладыла. Шабазны уа бир кьауум замандан башына бош этедиле. Аллай зулумлукъну Салих да сынагъан эди.

Салих гитчеликден окъуна атасыны сюрюучо нёгерлеринден эшитген жомакълагъа, таурухлагъа, хапарлагъа уллу эс буруп тынгылагъанды. Аланы кесини тенгчиклерине бирде жырлап, бирде уа тюрю-тюрю сьфатланы кьурап айтханды. Жашчыкьны окъу-

угъа уллу хунерлиги болгъаны себепли, аны Кенделенде башланган школну тауусхандан сора Ленинчи окъуу Городокга билим алыргъа иедиле.

Салихни адабиятха жолу мында башланганды дерге боллукъду. Нек дегенде, ол Городокну къабыргъа газетинде биринчи назмуларын чыгъаргъанды. Аны бла да къалмай, бу жыллада «Къарахалкъ» газетни энчи корреспонденти болады. Ол заманда Салиххе 15 жыл толгъан эди. Бир ауукъдан аны газетни штатына аладыла. Онсегизжыллыгъында уа китап басмада ишлеп тебирейди.

Биринчи назмуларында ол, кесини поэт нёгерлерича, жангы жашауну, социализмге элтген жолланы юсюнден жазгъанды. Бюгюнлюкде Хочуланы Салихни бизге кёп назмусу жетмегенди. Ала артыкъ кёп да болмаз эдиле. Бир къаууму уа къайда, къачан чыкъгъанлары белгили болгъанлыкъгъа, алыкъын табылмагъандыла. Алай табылынган кесеги окъуна жазычуну усталыкъгъа жолунда белгили жерни алгъанына шагъатды. Ала алапат, уста, хар жаны бла да тап, уллу суратлау кючлери болгъан назмуладыла десек, ётюрюк айтырыкъбыз. Алай болгъанлыкъгъа, бу биринчи юйренчек чыгъармаларында окъуна (кимге туура туюлюдю хар жазычу да поэзияны от жагъасындан чыкъгъаны) Хочуланы Салихни тил байлыгъы, жашаугъа, ариулукъгъа табыныуу, жамауат жашауну терен ангылагъаны ачыкъ кёрюнедиле. Артда хапарларында айныгъан энчи хаты былада да ызланыпды: романтикалы «айбатлыкъ», адам юйренип къалгъан, сан этмеген затлада сейирлик ышанланы эслеу, чыгъарманы ниетин романтикалы сыфатла бла ачыкълау. Бир къысха юлгю келтирейик. Адабиятда суратлау амалладан бири – тенглешидириудю. Ол амалны Хочуланы Салих назмуларында да кенг хайырланады. Сёз ючюн «Суу баргъанлай терлерсен» («Нёгерлик»), «Патчах – эсирген чал къабан» («Тюнене»), «Акъ сакъаллы къарт тауум» («Даучума»). «Алтын терек» деген назмусу уа саулай да тенглешидириудю:

«Къарап этеклери кёрюнмеген, Кёрюмюнден кёзле тоймагъан, Ичинде халкъ кишиге жегилмеген, Дунияны бек эркин таласында, Кём-кёк дарий кёрюмю, Субай ёзенлени тюз арасында: Алтын чачы жерге тёгюлюп, Къурч къанатлары кенгнге керилип, Къатапа аулакъгъа терен чёгюп Тургъан терекни кёргенме, Битеу акъылымы, саулай эсими Барын анга суююп бергенме. Бу терекни узакъды ёмюрю, Мынга къарап кёрсе адамны, Сукъландыртад токъ кёрюмю. Жокъду мынга ауруу не ёлюм, Мындан хапар жазсам мен, Къууанч кётюрюлед кёлюм. Чакъгъандан башха жокъду къурууу. Болмайды муну бир да къышы, Къуруда жайлайд муну турууу, Бу бир да къуруп чыкъмайды, Чирирге да чапыраклары Чыртда тюбюне акъмайды. Бирси тереклеге ушамайды, Ишчи бла эллиди терекни иеси. Къарангылыкъ мындан кериди, Зауукъ-къууанчды аны тийреси». Бу кенг жайылгъан тенглешидириу Совет властыны сыфатын, сырын бериу борчха жораланады. Ниет жанына эс бурмай къойсакъ, жазычуну халкъ тилге усталыгъын, аны жазма адабиятны төрелерине келиширге итинмеклигин эслейбиз.

Фахмусун толу ачыкъларгъа Хочуланы Салиххе къадар онг берме-

генликге, биз аны бизге жетген чыгъармаларында окъуна Ата журтуну суратларын кьалай уста салгъанына, жерибизге уллу суймеклигине шагъат болабыз. Сёз ючюн, бу юзюкде кьаллай алакат суратланы кёребиз:

«Юслеринден акъ кийимлерин жаратылгъанлы тешмеген, боюнларындан булутла кьучакълап, жауун жаугъан Кавказны субай, бал таракълай таулары, муну этегинде жашагъан халкъланы да кьалгъан миллетле кибик кёпдю саулары, анга кёре кьарыулары да барды.

Сырты, дёрдени агъарып, кьанатлары кьаралып тургъан Кавказ таулагъа кьарасанг, кьара кьанатлы акъ кьушха кьара да кьой!

Кьара кьанатлы акъ кьушну кьанатлары хар заманда да кьаралмай тура эсе да, Кавказны субай, бал таракълай кёрюннген тауларыны кьанатлары уа бир-бирде уа кёгерген да этедиле.

Кавказ тауланы сейирликлери ала туйюлдюле — кьяяланы бузуп, ташланы бирин бирине уруп, от чакъдырып саркъгъан, бек ачыуланып келген кезиуонде уа кесини сабийи болгъан ташланы бир бёлегин чыгъарып тышына атып, дунияны гюрюлдетип келген тамашалыкъ сууларыды – суулары, кьанатыны тубюнде мурулдагъан жумарукълары эм кьырыулары...

Жазчы! Ма аланы!»

Хочуланы Салихни 20–30-чу жыллада жазылгъан очерклери, статьялары, хапарлары ары дери суратлау прозадан хапарлары болмагъан окъуучулагъа жол тапхандыла. Аны сылтауу – былада болгъан факхмуну, жютюлюкню кючюдю. Ол замандагъы окъуучугъа жууукъ болгъан халкъ таурухланы, жомакъланы эстетика элпеклигине таянып жазгъанды Хочуланы Салих хапарларын. Ала жазычугъа да окъуучугъа да бир кибик ангылашыныулу эдиле, халкъ сезимни юлгюлери болгъан кьадарларында.

Хапарланы жазардан алгъа Хочуланы Салих суратлау усталыкъгъа дерс китаплагъа, газетге жазгъан статьяларында, очерклеринде, корреспонденцияларында юйрене башлайды. Жазычуну эстетика кьарамыны ёсююне малкъар адабият бла сахнаны айныууна жораланнган ишлери да себеплик этгендиле.

Жазычуну публицистикасын эки жанргъа бёлюрге боллукъду: жамауат-политика очеркле бла кесамат статьялагъа. Ол эки жанр да бир бири бла кьаты байламлыкъдадыла. Хочуланы Салихни публицистика ишлерини биринчи тюрлюсюне «Жахиллик кьорасын», «Пролетар самокритика бла кесини жангылычларын тюзетмеген большевик туйюлдю», «Жахиллик бла кюрешу бюгюн биринчи борчду», «Мусос Жабелов», «Багъалы саугъа» деген статьяларын бла очерклерин санаргъа боллукъду. Аны адабиятчылыкъ эм кесаматчылыкъ ишлерини юсюнден айта, «Салам, эртенлик!» (Къ. Кулиевни назму китабыны юсюнден), «Халкъ поэти Кязим жырлайды», Р. Геляевни пьесасына кёре салыннган спектакльге жазылгъан «Къанлы кьалын» деген рецензиясын белгилерчады.

Жазычуну газетледе, альманахлада, журналлада басмаланнган ишлерин окъуй, Хочуланы Салих кеси халкъыны кьадары, истори-

ясы бла жашагъанын туура кѳресе. Ол статьяда халкъны жашауу, республикада культура кѳурулуш къалай баргъаны, эллилени социализмге ийнаныулары терен суратлангандыла. Салих нени юсюнден, къайсы жанрда жазса да, бир шартны дайым эслерге боллукъду: аны чыгъармачылыгыны тамалы фахму эди, халкъ ишине жюреги бла берилгени да.

Халкъны жарыкъландыруугъа, аны билим кѳллю болуруна Салих болмагъанча уллу магъана бергенди. «Жахиллик кѳорасын» деген ишинде: «Жахиллик бизни хар бир ишибизде да бек уллу чырмауду...» – деп жарсыгъанды. Жазыучу ана тилге уллу эс бурууну излегенине, аны байлыгъын сакълаугъа баш магъана бергенине Салихни дагъыда бир статьясы – «Ана тилден бир-эки сѳз» деген иши шагъатлыкъ этеди. Бу статьяда сѳз керек жерде ана тилни байлыгъын хайырланмай, орус тилни сѳзлерин къатышдырып кюрешиунно юсюнден барады. Жазыучу ол кезиуде жарсыгъан затла – къарачай-малкъар тилни тазалыгъын сакълау, сѳз байлыгъын тюз хайырланыу, аны байыкъландыруу – бусагъатдагъы интеллигенцияны харкюнлюк къайгырыуу болгъанлай къаладыла.

Жазыучуну чыгъармачылыгында ниет-эстетика фикирини ёсююу къайсы жол бла баргъанын тинтир, билир ючюн аны кесамат статьяларына къараргъа керекди. Ол чыгъармаларында Салих Хочуев кеси заманыны ана литературасыны айныу, ёсюу жолуна багъа берирге итингенди. Бир-бирлеча «ат башындан» угъай, жюрек халаллыгъы бла, кертичилиги бла, адабиятына таза суймеклиги бла. Аны бла бирча терс ишлени башларын жапмай, кѳзбау этмей. Хочуевни акъылына кѳре, жаш литератураны айнытыр ючюн ана тилни, халкъны бай фольклорун иги билирге, усталыкъ жаны бла уа орус классикледен юйренирге тийишли эди. Кязимни юсюнден статьясында Хочуланы Салих: «Кязимни тили байды, субайды эмда халкъны тилиди. Кязимни башха поэтледен энчи этген башхалыкъ – ол сѳзлени хар бири бирер магъананы тутханлары эмда хар бирини жюгю ауур болгъаныды», – деп жазады.

Айхай да, бу башда айтылгъан тизгинлени окъуй туруп, Хочуланы Салих кеси да чыгъарманы жазар ючюн къаллай уллу къыйын салгъаны ангылашынады. Биз халкъ поэтни юсюнден жазылгъан газет статьяны уста, чемер тил бла, терен магъаналы, композиция жаны бла тюз жазылгъанын кѳребиз. Алай Салихни ишини магъанасы жаланда ол затлада туююлду. Жазыучу кесини бу статьясында Кязим саулукъда аны чыгъармаларын бирге жыйышдырыу борчну салады, аны болмагъанча уллу магъанасын ангылатады. Айхай да, айтылгъан зат бек керекли, жууаплы борчладан эди. Нек дегенде, ол кезиуде айтхылыкъ поэтни назмуларыны иги кесеги къагъытха тошмей, бир къаууму уа араб харфла бла жазылып, аууздан ауузгъа кѳчюн жайыла эди халкъгъа. Отузунчу жыллада Хочуланы Салих кѳтюрген проблема бюгюгъа далкъар адабиятчыланы сагъыш этдирирчады. Хочуланы Салих: «Бизге, артха созуп турмай, поэтни чыгъармаларын жыяргъа эмда, тип, багъа бичерге керекди», – деп жазгъан эди. Жарсыугъа,

бизни уллу поэтибизни маданиятда жерин ол заманда Салихча неда андан жашыракѳа Кѳулийланы Кѳайсын бла Отарланы Керимча ангылагѳанла кѳп туйюл эдиле. Салихни адамлыгы, чынтты поэзиягѳа кертичилиги Кязимге кѳайгырыуунда, аны чыгѳармаларыны кѳадарларына жарсыуунда да ачык кѳрѳнедиле.

30-чу жылла малкѳар адабиятха чыгѳармачылыкѳ ишге юйрениую магѳаналы жыллары болгѳандыла. Малкѳарлы поэтле, прозаикле КѳМАССР-ни Жазыучуларыны союзунда биригип ишлей, орус литератураны эмда СССР-ни башха миллетлерини классиклерини чыгѳармалары бла шагѳырей болгѳандыла, аланы бир кѳауумун ана тиллерине кѳчѳургендиле. Бу кезиуде малкѳарлы жазыучула, окѳуу, юйрениу ишлерин да бардыра, А. Пушкинни, Л. Толстойну, М. Лермонтовну, И. Тургеневни, А. Чеховну, Н. Гогольну, М. Горькийни, Т. Шевченкону, К. Хетагуровну бир кѳауум чыгѳармаларын малкѳар тилге жетишимли кѳчѳурген эдиле. Бизни жазыучуларыбызны орус литературадан, СССР-ни халкѳларыны адабиятларыны классиклеринден юйреннгенлерини юсюнден Хочуланы Салих «Живой источник» деген статьясында былай жазгѳанды: «Горькийни китапларын сансыз этип окѳугѳан адам табарыкѳ туйюлсюз. Аны китабыны жаланда биринчи бетин ачханынглай окѳуна сени кючлю, терен магѳаналы сыфатла, жашауну таудан ырхы келгенча суратланнганы, акѳылман жазыучуну буйругѳу бла сени кѳайры эсе да бир жары алып баргѳанча боладыла, жюрегинги бийлейдиле... «Челкаш» деген хапарны кѳчѳуре, мен айтхылыкѳ художникни сыфатла кѳурашдырыууна сейир-тамаша болгѳанма, композиция жаны бла эмда жазарыкѳ затымы шатык жазаргѳа юйреннгенме».

Статьяда бир магѳаналы зат чертилгенди: М.Горькийни чыгѳармаларын кѳчѳорюу, ала бла шагѳырейлениу литература усталыкѳгѳа, аны жашырынларына, реализмни эстетикасына тюшонюрге болушханды.

М. Ю. Лермонтов ѳлгенли 100-жыллыгына жоралап Хочуланы Салих «Кавказны эмчек жашы» деген терен магѳаналы жазмасын басмалайды. Анда жазыучу поэтни назмулары Кавказда кѳалай кенг жайылгѳанларыны сылтауларыны, халкѳ аланы кѳалай бек сѳйгенини юсюнден хапар айтады. Аны бла бирча, жазыучу уллу орус поэтни назмулары, поэмалары Кавказны халкѳларына жууукѳ келгенлеринден, иги кесеги аланы жашауларын ачыкѳлагѳанын да белгилейди.

Айтхылыкѳ малкѳарлы поэт Кѳулийланы Кѳайсын кесини чыгѳармачылыкѳ жолун 1940 жылда «Салам, эрттенлик!» деген китабындан башлагѳанды. Ары дери поэтни назмулары жаланда газетледе, жыйымдыкѳлада, журналлада басмаланып тургѳандыла. Аны себепли Кѳайсынны бирге жыйышдырылып чыкѳгѳан назмула китабы миллет литературабызда магѳаналы атлам эди. Аны алайлыгѳын Хочуланы Салих терен ангылагѳанды, кесини рецензиясында китапда тюбеген жангылыкѳланы кѳууанч халда белгилейди, поэтни биринчи китабы малкѳар адабиятны ѳсююне кѳошхан уллу юлюшон энчи чертеди. Алай бла битен кѳыралны да сѳйген поэтини чыгѳармачылыкѳ ишине багѳа бичгенлени арасында Хочуланы Салих биринчи болгѳанды.

Башда сагъынылган статьялада эм халкъны жашаууна жораннанган публицистика жазмаларында Хочуланы Салих ана тилини, халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны юсюнден оюмларын айтады, аланы сакъларгъа, жыяргъа чакъырады, элдеде жарыкъландырыу ишни бардырыргъа студентледен, билимли адамладан халкъгъа болушлукъ излейди («Жахиллик бла кюрешю бюгюн биринчи борчду», «Школну ишине башчылыкъ этерге», «Жахиллик къорасын», д. б. статьялары).

Хочуланы Салих 30-чу жыллада халкъны жарыкъландырыугъа кёп кыйын салганды: ол школлагъа ана тилден окъуу китапла къурайды, алагъа кеси назмула, хапарчыкълар жарашдырады, орус тилден гитче хапарчыкъланы, назмуланы, жомакъланы кёчюреди. Онтогъузжылыкъ жазычу, партия къуллукъчу Асанланы Хасан бла бирге биринчи окъуу китабын чыгъарады. Уруш башланнгынчы, Салих дагъыда бир талай китапха авторлукъ, редакторлукъ да этгенди. Хочуланы Салиххе 24 жыл болгъанда, аны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна аладыла.

Хочуланы Салих биринчи хапарларын жазып тебирегенлей, анга литература ишден бир къауум жылгъа (1935–1938) айырылыргъа тюшеди. Аны ючюн жазганды Къайсын да бу тизгинлени:

Урушха дери да сынаган эдинг

Кыйынлыкъ, бетсиз адамла тил этип.

Алай ол кюнледен къутулуп келдинг...

Белгилисича, 30-чу жылла малкъар халкъгъа, къыралны башха халкъларынача, кёп ахшылыкъ бла бирге репрессияланы кюйсюзлюгюн да сынатхандыла. Уруш башланыргъа халкъыбызны чынтты, жамауатны аллында уллу намысы, сыйы жюрюген, власть органлада сёзю ётген, халкъы ючюн жанын-къанын аямай, къолундан да келип, аны жакъларча адамы къалмагъан эди. Алгъа бийлени, ызы бла байланы, артдан а жангы властьны келтиргенлени да жалгъан дау бла «халкъ душманлагъа» чыгъарып, журтларындан айырып, лагерьлеге ийген эдиле, бек ётгюрлени уа илишаннга салгъан эдиле. Халкъыбызны аллай айтхылыкъ уланларындан бири Улбашланы Келлет болганды. Келлетни тутханлай, аны жууукъ адамларына да азаплыкъ сынатхандыла. Аланы санында Салиххе да (Салих Келлетни киеую эди). 1939 жылда ол лагерьден къайтып, жангыдан маданият ишге тири къатышып тебери, къадар анга энтта да эки жыл береди фахмусун баямларгъа.

Къара сёз Хочуланы Салихни жазыуу эди дерге боллукъду. Салихни уллу фахмусу, хунерлиги бегирекда хапарларында ачыкъланнгандыла. Кеси заманына кёре, малкъар адабиятны къара сёзден традициясы болмагъанын эсге алсакъ, Салихни хапарлары болмагъанча уллу жетишим эдиле.

Биринчи хапары – «Атасыны жашы» (1933ж.) сабийлени юсюнден сабийлеге деп жазылганды. Бусагъатдагъы окъуучугъа анга кёп чурум тапхан кыйын туююлду – чыгъарманы ниети совет идеологиягъа бойсуннганы ачыкъ кёрюнюп турады. Болсада жазычу гитче Таусочукъну ич дунясын къалай уста къурайды, аны хар атламында, хар сёзюнде къаллай бир жашау кертилик барды.

Социалист къурулушха жюрегинден берилген жазычу – Хо-

чуланы Салих халкъны къуанчлы жашауну тагыларын оюмлай, революцияны эм граждан урушну жылларында этилген жигитликлени суратлайды. Жазычуну оюмуна кёре, ол жылла халкъны жашауунда бек къайгылы, алай махтаулу болгъандыла. Заманны анга кёре суратлай, Хочуланы Салих жашауну романтикалы халда ачыкълайды, революцияны муратлары аны хапарларыны жигитлерине уллу кючкъарыу бердиле. Кесини чыгъармаларында Хочуланы Салих малкъар адабиятта ол кезиуде ачыкъланыргъа тийишли темаланы сайлайды: революция бла революционер («Сафар бла революция»), граждан уруш («Эки къарелди», «Жаннган отну ичинде»), тиширыуну революциягъа дери кыйын къадары («Оздула заманла», «Бу эки къабыр кимнидиле?»), «Мудах жаш»).

«Сафар бла революция» деген хапарда жаш жазычу М. Горькийни эстетика жорукъларына таяннганы ачыкъ кёрюнюп турады. Ол зат, биринчиден, баш жигитни суратлау концепциясындады. Ёксюз жашчыкъ Сафар, дуниядан бир тюрлю бир хапары болмагъан, аманны кебинден кечине келген, ким не айтса, аны сёзю бла жашагъан, жашауда тенглик болургъа керекди деген акъылгъа жетеди. Аны бла кълмай, ол сезим аны къатылыкъгъа, бирде уа адамсызлыкъгъа да келтиреди. Ол кесин «тенглик дуния ючюн жанларын, кълларын берирге ант этген жигитле» санына кшошаргъа итинипди, жашауну иги билмесе да, кесине жер башында хар неден да ююшлю болургъа кереклисин терк окъуна ангылайды. Аллай ышанлары бла жазычу Сафарны юсю бла чынтты революционерлени ёз ниетлерин жашауда бардыыр ючюн бир затдан да артха турмагъанларын ачыкълайды. Аны бла бирча акъ аскерчиле, бийле-байла да къара халкъны жанып, бойсундуругъа кюрешгенлерини юсюнден да ачыкъ, ким да ийнанырча айтылады хапарда. Сёз ючюн, бу юзюкде - ««Кеси ичигизден къачхан ушхуурчу итлени тапсагъыз табарсыз, тапмасагъыз да, аланы орунларына сизни сюрюп, къарт текелени кесгенча кесербиз. Сабийлеригизни уругъа къуюп, от салып кюйдюрюбюз. Сизге жангыз эки кюн болжал беребиз. Аланы болгъан жерлерин сиз билесиз, аланы сиз табып келгинчиннге дери, элигизден кетерик туююлбюз», – деп, жарлы эллилени боюнларындан ёрге асып туруучу эдиле» - биз аланы огъурсуз ниетлерине, адамсызыкъларына шагъат болабыз.

Жазычу къурагъан болумла, жашау суратлары бизге озуп кетген заманланы кёп жаны бла да кюйсюзлюгюн (сёз ючюн, тереклени бийни сабийлери бутакъларына кьонуп тургъанлай кесген сценада), класс сезим биреу биреуге жарсырча онг кьоймагъаныны юсюнден да хапарлайдыла. Бу болум, - реализмни баш жорукъларындан бири, Хочуланы Салихни биринчи тынгылы ишинде да жер тапханды. Романтика ызла хапарда бола тургъан ишлени ууакъ сылтауларын ачыкъламай, жигитлени энчи жашауларына эс бурмай суратлаудадыла; баш жигитни сыфатын къурагъанда уа, аны сезим жаны бла ачыкълаудады. Ол затла жазычуну башха хапарларында да тубейдиле, алай мында кючлюрекдиле.

«Жангы кюч» альманахта Хочуланы Салихни «Мудах жаш» деген уллу хапары басмаланнганды (1934 ж.). Хапарны юсюнден жазычу:

«Анахаланы Токьмакъ деген къарт колхозчуну хапарындан жарашдырылганды», – деп эсгертеди. Аны бла жазычу хапар фольклордан тамыр алганын чертеди. Кертиси бла да, «Мудах жаш» халкъ таурухну тамалында къуралганды. Аминатны къадары башха атла бла башха халкъланы жомакъ эпосларында да жер табыпды дерге керекди. Аарне Томпсонну белгили битеудуния указателинде бу сюжет 823 «а» тарихни жюриютеди эмда кѣп миллетледе тюбегенини юсюнден айтылады. Алай белгили жомакъдан Хочуланы Салихни хапарында жаланда сюжети къалганды. Хапарны жигитлери жашауда тюбеген, реализмни жорукъларында къуралган сыфатладыла. Аны къой, ала 20–30-чу жыллада барган класс чойреликлени ышанларын жюриютедиле. Алиймырзаны сыфаты кулакдан кѣп затны алганды. Аны бла бирча, Хажимырза кулакла бла моллала хайран этип айланган къарангы эллилени бирикген сыфатын къурайды.

Дагыда бир затны юсюнден унутурга жарамаз. Халкъны кѣлден чыгъармачылыгы поэзия бла бирге малкъар адабиятта къара сѣзню мурдор ташларыдыла. Октябрь революцияга дери къарачай-малкъар поэзияны кючлю традициялары болган эселе, ана тилибизде къара сѣзню жаратылыуу уа 30-чу жыллага тюшеди. Аны ючюндю малкъар прозаны биринчи чыгъармаларында таурухланы, «аууздан жазылган» хапарланы да кѣплюю.

1940 жылда Хочуланы Салих биринчи китабын – хапарла жыйымдыгын – басмадан чыгъарады. «Аны хапарла жыйымдыгы Малкъарда бир заманда болмаганча терк жайылгандыла. Китапны алай уллу суралганы авторну хунерлиги, халкъны жашауун уста суратлауу бла, бай тили бла, чыгъармаларыны жашау кертителиги бла, сюжетлерини жютюлююу бла байламлыды дейдиле», – деп чертгенди жазычуланы пленумунда докладында Михаил Киреев. Шогенцуков Алий да ол айтханнга шагъатлыкъ этгенди: «Хочуланы Салихни хапарла жыйымдыгы уллу жетишимди. Тау эллени жашаулары анда керти эм уста суратланады».

Жыйымдыкыга башда сагъынылган хапарладан сора да тѣрт жангы хапары киргенди: «Жанган отну ичинде», «Эки къарелди», «Бу эки къабыр кимнидиле?», «Оздула заманла».

«Мудах жашда» эсленген фольклор ызла Салихни бек иги хапарларындан бири – «Бу эки къабыр кимнидиле?» дегенинде да тюбейдиле. Алай биринчи хапарында автор таурухну «Анахаланы Токьмакъ деген къарт колхозчуну хапарындан жарашдырылганды», – деп ачыкъ айта эсе, экинчиде хапарлауну баш жигит бардырады. Алий, автор бла бир заманда жашаган социалист къурулушну алчы адамы, эки дуняны тенгleshдиредди. Ол тенгleshдириуде жангы жашауну суйдюмлю сыфаты къуралады. Алий хапарын айтхан жигитле, болумла «Мудах жашда» берилген жашау халладан эсе бегирек элтедиле ичлеринде жашау кертиликни. Аланы сыфатлары да толуракъ къуралыпдыла, этген ишлерини сылтаулары да ачыкъдыла. Бу хапарда Салих Хочуев окъуучуга ниетин ачыкълар ючюн сейирлик символ тапханды: ол да баш жигитни эки юйю – бири, алгыннгы жашауга ушаш, къарангы,

такыр, экинчиси – кьолайлы, жарыкь, кенг терезелери бла адамлагъа, жангы жашаугъа ачылып.

Хочуланы Салих психология жаны бла кьарамы жютю болгъаныны юсюнден аны революциягъа жораланнган хапарлары шагъатлыкь этедиле: «Жаннган отну ичинде», «Оздула заманла», «Эки кьарелди». Бегирекда ючюнчю хапары. Хапарны жазычу уллу эпикалы жанргъа дери ёсдюрюрге мураты бар эди. Ол муратха жетишген эсе да, бюгюнлюкде даулашсыз белгили туююлду. Нек дегенде, «Эки кьарелдини» кёчюрюп, «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде (1941 ж.) басмалай туруп М. Киреев: «повестьден юзюк», – деп жазгъанды.

Чыгъармада жигитле кьаллай бир аз болсала, аллай бирге жазычуну онгу кёп болады аланы ич дунияларын толу ачыкъларгъа. Ол зат «Эки кьарелдиге» да жарагъанды. Мында баш жигитле экеулендиле - Хажы бла Хажыбекир. Жангы жашауну жаулары малкьар адабиятда биринчи кере хар жанындан да бирча толу ачыкъланнган чюйре сыфатладыла. Аланы революциягъа кьажау ишлери ким да ийнанырча уста хапарланадыла.

Бизге Хочуланы Салихни аллегория формада жазылган эки хапарчыгъы да жетгенди. – «Бизни кеме», «Чыпчыкь». 30-чу жыллада малкьар адабиятда быллай амал бла – «жаз тил» бла – жазычу кенг жайылган эди. Жазычула кьууанчлы жашауну, аны хар кюн сайын жарыкь тюрлениулерин ачыкь жазгъан аз кёрюнюп, ол турмушну суратларгъа башха тюрлю амалла – тенгleshдирилени, аллегорияланы – излей эдиле. Хочуланы Салихни сагъынылган хапарлары да ол излеуну юлгюсюдуле.

Уруш заманда жазылган жазычуну юч хапары жетгенди бизге: «Тасхачыла», «Капитан Гастелло», «Жигитле». Уруш башланнган жыл Хочуланы Салих Къызыл Аскерни жигитлерини юсюнден «Ата журт урушну жигитлери. Эпизодла» деген аты бла очеркле китабны жарашдырады. Ары кеси жазып, «Капитан Гастелло» деген хапарын кьошады. Хапарда автор Гастеллону жашау жолундан хазна зат жазмайды – жазычуну мураты аны жигитлигин айтыргъады. Ол капитан Гастелло этген кишиликке халкь кьалай тюбегенини юсюнден, керек болса, хар инсан да ол жигитликни кьайтарыргъа таукел болгъанын кёргюзтеди. Бирси эки хапар да ол ниетни жюрютедиле: совет солдатланы дайым алгъа баргъанларын, аланы Туугъан жерлери ючюн не уллу кьыйынлыкьны да кётюрюрге хазыр болгъанларын, жанларын да аямагъанларын ачыкълайдыла.

Хочуланы Салихни чыгъармаларыны китабына малкьар жазычуланы халкьгъа чакьыруу сёзлерин да кьошханбыз. Жаланда аланы санында Салих болгъаны ючюн угъай. Бу чакьыруу бизни махтаулу жазычуларыбызны таукелликлерин кёргюзтгени ючюн, аланы, кьыйын кюн абызырамай, сюнгю бла бирча кьаламны кьаты тутханлары ючюн.

Урушну кезиунден жазычуну бек аз заты жетгенди бизге. Ол болум аны кьадары бла байланыпды. Уруш башланнганлай, кёп да турмай, Салих кьазаутха кетеди, Брест кьаланы тийресинде баргъан

ачы сермешлеге кытышады. Жаралы болуп, 1941 жылны 17 сентябринде фашист жесирликке алынады. Жаралары ашланып, 1942 жылны 8 апрелинде концлагерьни 3-чю госпиталына тышеди, 26 июльда уа госпитальда ауушады. Ол Украинаны Беляя Церковь шахарыны совет аскерчилени кыбырларында асыралганды. Хочуланы Салих концлагерьде ёлгени белгили болгъанлыкыгъа, бу башда сагъынылгъан шартла кёп болмай белгили болгъандыла. Ала уа малкыарлы жазыучуну Ата журт ючюн бек кыйын сермешледен бирине кытышып, жан бергенине шагъатлыкъ этедиле.

Хочуланы Салих туугъанлы 2010 жылда жюз жыл боллукъду. Алай ол чыгъармачылыкъ фахмусу чагъып тебиреген кезиуюнде, Малкыарны кёп жигит жашларыча, кылам кыарындашлары Будайланы Азретча, Геляланы Рамазанча, урушну кюйсюз отунда жашлай жоюлганды. Былай алып кыарагъанда, Хочуланы Салих жашагъан жылла жаннган отну ичинде ётгендиле. Болсада аныча чынтыты фахмулу уланларыбыз тарых болумланы кюйсюзлюгюне кыарамай, миллет маданиятны айнытхандыла, Ата журтларына, халкыларына суюмеклик аланы алгъа элтгенди.

*Къалай эртте, къалай эртте тас этдик,
Сени – уруш желли алды да кетди!
Бу дуниягъа уруш, палах келсе,
Кюйсюзлюк да кыара желли жиберсе,
Жоюладыла сенича игиле, -*

деп жазганды Къайсын.

Алда баргъаннга кыйынды. Алай алда да, алгъа барыр ючюн жазыучугъа улуу фахму, кишилик, халкына суюмеклик, тутхан ишини магъанасын кимден да терен ангыларгъа керекди. Салихни жарсылуу, насыплы да кыадарында ала бары да жер тапхандыла.

Хочуланы Салих улуу эпикалы чыгъармала жазаргъа жетишмегенди, алай аны кыара сёзге салгъан кыйынын малкыар адабиятны суюгенле хар заманда да улуу ыспас бла сагъынырыкдыла.

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА,
филология илмуланы доктору

«Минги Тау» Хочуланы Салихни бир кѳауум статьясын басмалайды. Хочуланы Салихни окѳуучулагѳа хапарлары иги белгилидиле, ала дерс китаплагѳа, адабият жыйымдыкылагѳа киргендиле, адабиятчылыкѳа жазмалагѳа да сингендиле. Азыракѳа жюриютюлген жазыучуну кесамат чыгѳармаларыдыла. Салихни бу жазмалары да, хапарларыча, кесини заманына кѳре, фахмуну бла усталыкѳны белгилерин жюриютгенлери эсленеди, бюгюнню окѳуучу да алада адабият айныу жолуна жютю кѳарамгѳа, терен оюмлагѳа тюбен, сейирсинирикди.

ХОЧУЛАНЫ Салих

ХАЛКЪ ПОЭТИ КЯЗИМ ЖЫРЛАЙДЫ

Кѳабарты-Малкѳарны гос. издательствосу быйыл 1939 жылда халкѳ поэтни – Кязимни – китабын чыгѳаргѳанды.

Издательство терен акѳыллы эм фахмулу поэтни чыгѳармаларын битеу тийишдиралмагѳан эсе да, Кязимни «Мени сѳзюм» деген китабыл аны закыйлиги эм да сѳзле аны аузундан сюдюмлю, жумушакѳ болуп чыкѳгѳанларын окѳугѳаннга ачыкѳ кѳргюзтеди.

Кязим ол китабында кесини таза халкѳ поэти болгѳанын толу кѳргюзтеди.

Не зыбыр сѳз да Кязимни кийимин кийсе жумушакѳ болады.

Кязимден чыкѳгѳан сѳзле хар заманда да жумушакѳдыла деп кѳойсакѳ да тюз тнойюлдо, ол душманлагѳа айланып сѳлешсе, хар харфы ачы кѳабады, сермеген жерин юзмей да кѳоймайды.

Кязимни тили байды, субайды эм да халкѳны тилиди.

Кязимни кѳалгѳан поэтледен энчи этген башхалыгѳы – ол сѳзлени хар бири бирер уллу магѳананы тутханлары эм да хар бирини жюгю ауур болгѳаныды. Аны сѳзлери окѳугѳан адамны ызларындан элтедиле.

Кязим не затны юсюнден жазса да, анга керек кийим кийдиреди. Кязим сѳзлени бир бирге тизип бармайды, аны хар сѳзю суратлап, айтылгѳан затны кѳзюне ачыкѳ кѳргюзтюп барады. Кязим кѳарт болса да, ѳседен ѳсе, жашаууна суклана барады.

Кязим «Кѳара кюнледе» деген назмусунда былай жырлайды:

*Бийле ариу кие элле,
Тынчлыкѳны бек сюе элле.
Кѳулланы ишге ие элле,
Бармасала тую элле.*

Назмусуну ахырын Кязим бу сёзле бла бошайды:
Бизге Совет власт жетди. Зулму дунья бизден кетди...

Битеу дуньяны эки гениясыны юсюнден Кязим къалай закий жырлайды:

*Залимлени бойнун бургъан,
Ленин эд ишни къурагъан,
Эскини урходуклай уугъан...*

Бу сёзлени окъусанг, ярабий, терк бошалмагъа эди деп, жутланып окъуйса. Кязимни чыгъармачылыгъы алыкына кереклисича бирге тийишмегенди. Аны ол бай чыгъармачылыкъ кюбюрюн, бусагъатдан озмай, терен къармап, билирге керекбиз.

Халкъ душманлары тамашалыкъ Къабарты-Малкъар жырчыны Пачев Бекмурзаны чыгъармачылыгъын терен букъдуруп, халкъгъа туура этмей тургъандыла. Бекмурза ёлгенден сора аны юйюнде аны тамашалыкъ жырларын тапхандыла.

Ол саулукъдан аны чыгъармачылыгъы къаты тинтилип окъулса эди аны уллу фахмусу андан ачыкъ боллукъ эди.

Кязимни да халкъ душманла ырбынга тыйып, юсюне ауур ташны адуруп, тылпыуун чыгъармазгъа кюрешип келгендиле. Халкъны душманлары ууалдыла, аны бла бирге аланы кишенлери да юзюлдюле.

Энди бюгюн Кязим кёкюрегин керип солуйду эм да жырлайды. Алай болса да, анга чыгъармачылыкъ болушлукъ алкъа иги кереклисича тамам туйюлдю.

Ол шахардан узакъда, кесини тамаша гюрбежисинде колхоз темирчи болуп ишлейди.

Совет жазычуланы Союзуну Къабарты-Малкъар бёлюмю Кязимге кереклисича болушмайды. Жазычуланы бек игиси Кязим бла байламлы болуп, кече, кюн да болмай, аны чыгъармачылыкъ кюбюрюн тинтирге керекди.

КЪМАССР-ны Верховный Советини Президиуму Кязимни миллет искусствосун ёсдюрюуде уллу махтаулу жетишимлери болгъаны себепли, анга искусствону сыйлы къуллукъчусу деген атны атагъанды. Верховный Советни ол буйругъу Къабарты-Малкъарны урунган халкъыны жюрек ыразылыгъыды. Кязим ол махтаулу эм сыйлы атны жюрютюрге керти да тийишли болгъанын аны фахмусу кёргюзтеди.

Халкъ поэт Кязим кюнден кюннге чагъып жырлайды. Гюрбежисинде арбаны кечер агъачын ийлегенча стихлерин да омакъ кийимге кийиндиреди. Биз, жаш тёлю да, суйген Кязимден тузу татыгъан, кийими омакъ, саны жигит, къаны эркин болгъан жырларын уллу ашыгъыулукъда сакълайбыз.

«Социалист Къабарты-Малкъар», 9 декабрь, 1940 ж.

КАВКАЗНЫ ЭМЧЕК ЖАШЫ

Кавказны эмчек жашыны, тауушлукъ поэтни М. Ю. Лермонтовну кызыу, закий жюреги ишлемей тохтаганлы, кёп кьалмай жюз жыл болады. Халкъны кьанындан тоймагъан жут патчахны оноуу бла аны жут шапалары зулмучу кыралгъа кьажу таукел сюелген поэт Лермонтовну Пятигорскени кьатында, агъач талачыкъда ёлтюргендиле.

Халкъ Лермонтовну кызыу суйгенин патчах эм аны маскелери ариу биле эдиле. Ала, халкъдан кьоркъуп, аны ёлюмю бош затны юсюнден Мартынов деген бла кюрешде болгъанды дерге кюрешгендиле. Алай бизни деменгили халкъыбызны алдаргъа кимни кьолундан келаллыкъ эди. Халкъ анга ийнанмагъанды. Аны – тамашалыкъ поэтни – ёлтюрген патчахха эм да аны ючюн патчахны кьан жухлу жыйынына халкъ кёп кере налат бергенди эм да береди.

Патчах эм аны жыйыны аллай тауушлукъ поэтни кёрюп нек болмагъандыла? Нек десенг, ол аланы этген артыкълыклары, аман ызларын кёзлерине айта болгъанды, эзилген халкъны кесини жазгъан затлары бла эркинликге тартханды. Ол фахмулу поэт кесини халкъын суйгенди, Ата журтун суйгенди. Аны ол суйген халкъына ким артыкълыкъ этген эсе да, Ата журтуна терс жанындан ким болгъан эсе да, ала бары да аны кьанлы душманлары болгъандыла. Патчах эм аны жыйыны уа халкъны зулму боюнсаны тюбюнден чыгъармай эзип тургъандыла.

Лермонтов Пушкинни ёлгенине жазгъан стихотворениясында аны ёлтюргенлеге ачыкъ кьажу сюелгенди. Аны ким эм нек ёлтюргенин ол халкъгъа ачыкъ айтханды. Андан сора фахмулу поэтни ссылгагъа Кавказгъа кыстагъандыла. Поэт кесини Кавказгъа келгенини юсюнден былай жазгъанды: «Мен тюнене Пятигорскеге келип, городну кыйырында бек бийик жерде, Машукну этегинде фатар алып тохтадым. Кёк кюкюрегенде булутла мени ююмю башына дери тюшерикдиле. Бюгюн эрттенликде сагъат бешде терезени ачханымда, мени отоуум юй аллы бахчачыкъда ёсген цветокланы ариу ийислеринден толду. Акъ чакъгъан балли терекни бутаклары мени тереземе кьарайдыла эм да бир бирде жел аланы акъ чапыракъчыклары мени жазуу столуму юсюне агъызады. Мени тургъан жерим юч да жанындан сейирликди. Запад жанында беш башлы Бештау «чачылгъан боранны арт булутлары» кибик кёгереди. Север жанында, персиялы чырма бёрк кибик Машук тау кётюрюледи эм кёкню битеу ол жаны жабады. Востокга кьарасанг а, бютюн да ала-матды: энишге, мени аллымда, таза, жангы городчукъ жылтырайды, дарманлыкъ этген кезлеулени суулары шуулдайдыла, тюрлю-тюрлю тилли адамла дауур этедиле, андан ары уа узакъда эм бир бири ызындан басынып, гюренлешип чаре бла жабыла, кёгерге эм тейри жарыкъда кюмюш сынжырла кибик, кьарбаш таула Казбекден башлап, эки башлы Минги Тау бла тауусуладыла. Быллай жерде жашау ала-матды!»

Поэт кесини ол сёзлери бла Кавказны ариулугъуна шагъатлыкъ эте, кесини мында жашаргъа суйгенин кёргюзтгенди. Кавказда жашагъан халкъла Лермонтовха бек суйдюмлю болгъандыла. Лермонтов кесини

жашауун Кавказ бла кьаты, юзюлмезча, байлагъанды. «Валерик», «Даулаш», «Булутчукъ», «Мицъри», «Измаил-бей», «Бизни заманны жигити» дагъыда аны кибик кьалгъан произведениялары поэтни Кавказда кёрген, билген затларындан жазылгъандыла.

Болсада поэт Кавказда жарыкъ жашаргъа болмагъанды. Патчахны оноуу бла аны урушну бек кьоркьуулу жерлерине ийип, не бла да аны ёлтюрюрге кюрешгендиле. Ким билсин, билипми огъесе билмейми кьалды, патчах кьанларын ырхыча тёкген Кавказ халкъланы огъу кёзю кыйып, тауушлукъ поэтге тиймеди. Аны алай бла терк ёлмезин билип, аны ёлтюрюуну башхача кьурап, 16-чы июлда 1841 жылда ёлтюрдюле. Ол кюн анга – ол эркинликни суйген таукел жюрекни тохтагъанына – ташла, таула да жиягъан болур эдиле. Урунган халкьны талай ёмюрлени талагъан маскеле, Кавказны эмчек жашын – М. Ю. Лермонтовну ёмюрде да уянмазча жукълатхандыла.

Бизни суйген поэтибиз, ол кеси жазгъан тауладан эсе кёп кере бийикди. Ол таула эрип тауусулсала да Лермонтов бизни насыплы халкьыбызны эсинден бир заманда да кетмез.

Деменгили Октябрь революция кьалгъан халкьла бла бирге Кавказда жашагъан халкъланы патчахны боюнсасындан азат этип, насыплы жашау бергени бла бирге, фахмулу поэтни да толу даражасына кётюргенди.

Алгъын эзилген, энди уа насыплы халкъланы хар бири Лермонтовну кесини тилинде суйюп окъуйдула.

Бизни кьыралыбыз 1941 жылда Лермонтов ёлгенли жюзжыллыгъын белгилерикди. Ол кюннге кьабарты эм малкьар тилледе поэтни произведенияларындан кёп затла чыгъарлыкьдыла.

Кьабарты-Малкьар писателле бусагъатда поэтни талай произведениярын кёчюргендиле эм печатдан чыгъарлыкьдыла.

«Социалист Кьабарты-Малкьар», 12 октябрь 1940 ж.

«САЛАМ, ЭРТТЕНЛИК!»

Кулиев Къайсын жолдашны 1940 жылда чыкьгъан жырлары, назмулары, поэмалары малкьар тилге жангы затла болуп киргендиле. Къайсын алгъан темала эндиге дери басмадан чыкьмагъан темаладыла деп туююлдоу, алай ол кесини энчи халиси бла, башха жангы халда жазады. Эндиге дери жазыучула бир бирни кьатлагъан эселе, Къайсында ол зат кёрюнмейди, сезилмейди. Къайсын, тап, бир кьауум жазыучу жазгъан теманы алып жазса да, аны кьалгъанладан башха тюрю этген, адамны кесине талпындырып, окъутдургъан халны сакълайды.

Къайсынны назмуларында, поэмаларында аланы жазгъан адамны жюреги керти да Совет Союзну насыплы тёлуюсюню жюреги болгъаны, поэтни кьызыу оту толу ёсюмюнде болгъаны кёрюнеди.

Бу башда эскерилген китапда чыкьгъан «Ибрагим» деген поэманы бир окъугъанлай кьанаргъа кьолдан келмейди. Аны кьайтарып-кьай-

тарып, суйноп окъуйса. Бу поэмада суратлану, хар айтылган затны жапысын кёргюзтюу, аны жан-жанын къуршалаган затланы керти болумда кёргюзтюую игиди, байды. Былайда автор керти, фахмулу поэтча, кючлю суратлайды. Акъ палачланы кьолларындан жоулган партизан Ибрагимни анасы поэмада кертилиги бла толу кёрюнеди. Сёз ючюн, поэмадан бир кесеклерин келтирип къарайыкъ. Партизан жашы ёлтюрюлген кечени танг аласы бла, амалсыздан агъач челегин кьолуна алып, суу бойнуна барганлай, жашыны ёлюп келе турганын кёрген ананы юсюнден поэт былай жазады:

*Жагъаны сокъмакъ къары кызарып,
Баласы сууукъ къарны къучакълап,
Бузлап, жата эди кызыл къанында
Къыш бугъоулагъан черек бойнунда.
.....
Жылы жилиямукъ саркъгъан болуред,
Тамгъан болур эд –
Таукел жашыны
Ол буз бетине...»*

Бу тизгинледе ананы жүрек жарсыуу толусунлай кёрюнеди.

Ибрагимни къаныны хар бир тамычысы жерге бош жутулмазын, ёмюрде да ёлмезине толу ийнанып, ёлюмге таукел барган партизанны арт сёзлери жүрекни алай таза кызыуу бла айтыладыла, ала окъугъан адамны жик жигине сингедиле:

*Акъ къаргъа тамгъан
Хар бир тамычысы
Окъ болур сизге!
.....
Ёллюк тойюлме!
Ёлюм жокъду
Мен жан берген ишге!*

Кесини адамлыгъын, жашауун, сыфатын, кьутурган сууча талаган, уу жилинча эмген зулмучу дунияны жер башындан думп этип, кесине адамлыкъны, жашауну алыргъа, сау дунияны башында артыкълыкны кетерирге деп, кьолуна сауут алып чыкыган кызыл партизан, ол ишни ким да тыймазлыгъын бу сёзле бла айтады:

*Кюнню чыкыгъанын
Киши тыялмаз!
Бата баргъан кюн артха айланмаз.
Жазны келиуюн киши,
Бхтырмаз!
Кырдык чыгыуун тутуп тыялмаз.*

Поэт кесини бу сёзлери бла кызыл партизан Ибрагим тутхан сыйлы ишни бузар кючно жер башында болмагъанын айтады. Ибрагим тутхан ишге ёлюм жокъду, тутхан ишине ёлюм болмагъан Ибрагимге да ёлюм жокъду. Кулиев Къайсынны башха ууакъ назмуларын алып къарасанг да, алада да поэтни кызыгу жюрегин толу кёребиз. Къайсынны ол назмуларында чириген, учусу сыннган, жашаудан тюнгулген зат жокъду, ол назмуланы хар тизгини, хар харфы жашаудан, жашауну кызыгу чыгыуундан ол жашауда жашагъан, керти да насыплы болгъанындан, ёлюм керек туюнюдю, жашау демекликден айтадыла. Барындан да багъалы неди десенг, ол затла бары да бош къургъакъ сёзле бла айтылмай, толу кёрюмдюле суратланып, адам суююп окъурча жазыладыла.

Китапны ичинде болунган бар назмуга, поэмага бу статьяда толу тинтиу берирге къолдан келмегени себебли, бу башда биз кёргюзген юлгуле тамамлыкъ этерле деп умут этеме.

К. Кулиев жолдашны чыгъармачылыгында жетмей къалып тургъан жерлери да бардыла. Ол жартылыкъ жерле, мени акъылым бла, назмуларыны ритмаларында жартычылыкълагъа саналадыла. Бир назмуну ичинде ритмика жаны бла бир бирге келишмеген жерлери бардыла. Аллаи жартылыкъла поэтни алгъын жазгъан назмуларында тюбейдиле, алай бу арт жыллада жазгъанларында уа ол зат азыракъ эсленеди. Ол зат, сёзсюз, поэтни ёсюп баргъанын кёргюзтеди. Мындан арысында ол жартылыкъ поэтни ёсююу бла кетерикди. Экинчи жартыракъ жери уа тематикасыны бир кесек тарлыгыды. Бирге ушаш магъанада талай назмулары бардыла, сёз ючюн: «Партизанны анасы» ол «Ибрагим» деген поэмада бек эркин берилгенди. «Мен билеме адам дунягъа», «Минги таугъа», «Хорланмагъан Минги таугъа», «Кюреш», «Саулайын эзилген халкъ» эм д. а. к. Бу къауум назмула бир-эки назму бла берилсе эдиле, ала бары да бирге ушамай, хар бири кесини орунун табарыкъ эди. Ол жетишимсизле китапны даражасын окъуучулары аллында энишге тюшюралмайдыла, аны кёпле суююп окъуйдула. Алай аны тиражы асыры азды. «Салам, эрттенлик» дегенча ахшы китапны аслам-аслам, терк-терк чыгъарыргъа, аланы окъуучулагъа жаяргъа керекди.

«Социалист Къабарты-Малкъар», 15 апрель, 1941 ж.

КЪАНЛЫ КЪАЛЫН

(Сценада Р. Геляевни пьесасы)

Геляланы Рамазанны биринчи кере жазгъан пьесасы, кесини толугъу бла эм алгъа жазылгъан, сууукъ, къарыусуз пьесалагъа ушамайды. Пьеса большевик жюрекни керти эм чомарт жылыуунда бишгенди. Геляланы Рамазанны «Къанлы къалын» деген пьесасы бюгюннюгю тёлуге Малкъарны бурун озгъан заманын хапарлайды. Автор кесини пьесасында ангылаулу, ачыкъ сыфатла бла муратын, къарагъанлагъа толу ёсюмонде жетдиреди. Пьесада фольклор эркин бериледи. Ол зат пьесаны кенг массалагъа ангылаулу этеди.

Бай Аркъабек жангыз кызын – Жансуратны – бай Къамболатны зынттыу жашына сатады. Жарлыланы, кебинлик журунларын кьоймай, талап айланган хыйла акьыллы эфенди Алий-Хажи андан-мындан тюрлю фа-тыуала келтирип, ол ишни кьабыл кьореди. Къыз Аркъабекни кызы эсе да, ол сокьур энчилик бийлеген юйорде ёсген эсе да, ата-сындан эсе эслиди, кесини жашауну оноун кеси этерге кьорешеди. Ол кызыны аллында харакет, ырысхы адамны адамлыгьын малтамайдыла. Адамлыгьы болган адам, жарлы болса да, ол дуня жашауунда байды. Мал бла харакет табылганча, адамлыкь тынч табылмайды. Ол себепли Жансурат бла Къамболатны зынттыу жашындан эсе, кесини атасында 5 жыл жалчылыкьда турган Му-ратны сайлайды. Аны сюеди.

Малкьарны жашауунда бу тема бек толу суратланыргьа керекли болуп, алай эндиге дери тынгылы суратланмай кьалып тургьанды.

Геляланы Рамазанны ол жаны бла да башланмагьан кьыртишни кьыйырын кьетюргенди. Жангы, жарыкь жашауну кьулар ючюн, озгьан заманда болган затланы билирге керекбиз. Зулмулукь, дин адетле таулу тиширыуну бойнун не бек буууп келген эселе да, таулу тиширыу ол затлагьа кьажау сюелмей кьалмагьанды. Ол тукьум кьажау сюелиулени кьарыулу-кьарыусуз болганлары иш тьойюдю, алай таулу тиширыу кесини ёмюрюнде зулмуну, адамсызлыкьны, кьарангылыкьны бек ауурларын сынагьанды, иш ма андады.

Бай юйорден чыкьган тиширыулары окьуна жашаулары асламысында сукьланчлы болмагьанды. Ол затха Жансуратны жашауу толу шагьатлыкь этеди. Автор былайда бай юйорню кызыны жашауун алып кьргюзтюую бла ол заманда, тап, андан арт кезиуледе да Уллу Октябрь социалист революциягьа дери тиширыулары кюнлери тьютюн, жилауда баргьанын элпек кьргюзтеди.

Жансурат кесини жуукьларыны бла динни айтханына да кьарамай, баргьан кечесинде окьуна кесини сюйген жашы Мурат бла эринден кьачып кетеди. Адамны кьанын, малны жилигин эмгенча, эмерге юйренген кьауумла аланы ызларындан боладыла. Аланы узакь таулада дорбун ичинде табадыла.

Жансуратны алыргьа кьорешип айланган бай Къамболатны жауу Мурат кесини татлы тенги Ахмат бла бирге тутулады. Жамауатны жыйып, зулмучула аланы отда кьюдюрюп ёлтюрюрге умут этедиле. Алай, алыкьы толу биригип болмаса да, жарлы халкь бир бирине жакь болмай тьзмейди. Къызыны атасы, эфенди эм ала жанлыла кызыны кеслери ёлтюргенлерин букьдуруп, Мурат ёлтюргенди дерге кьорешселе да, халкь анга ийнанмайды. Таза ишни кьэюне жетгенде, халкь Муратны, Азаматны байланган жерлеринден эркин этеди. Ала «Биз энтда сизни бла тьобеширбиз»,– деп, кьачып кетедиле. Пьеса, кьысха сьзледе айтыу бла, алай бошалады.

Бу статьяда пьесада хар бир ойнагьан артистни юсюнден энчи тохтап айтыргьа кьолдан келмегени себепли, бир кьауум баш роллада ойнагьанлары юслеринден бирер-экишер сьз айтыргьа керекди.

Жансурат (ойнагьан Кудева М.) кесини ролун иги ойнагьанды.

Таулу тиширыуну ол заманда болумун ол кесини хар бир кымылдауунда кӛргюзтгенди. Кудаета М., кыалгъан артистлеча, театральный институтну бошамагъан эсе да, кесини терен фахмулулугъун кӛргюзтгенди. Аны ойнауунда бек иги кылыгы – ол кесин кыайда эсе да сценада ойнагъан сунмай, ол ойнагъан керти окъуна бола тургъан затча ойнагъаныды. Ол мындан ары ол халда ёсюп барса, уллу жетишимлеге жетерикди.

Муратны ойнагъан Кудаета Ахмат жолдаш малкыар труппада биринчи жерни алады. Бу пьесада А. Кудаета иги ойнайды, алай аны кыалгъан пьесалада ойнагъанына кӛре, ол кесини бу ролун иги толу бералмайды. Биз А. Кудаетадан ойнаууну игисин болмаса, осалын излемейбиз. Ол андан иги ойнаргыа керекди. Кудаета кесини ролун бир жеринден кыалгъанын иги ойнайды. Кесини тенги бла Муратны сын ташха байлап, эфенди шерият бла ёлтюрюрге сют эте тургъан заманда, Муратны бетинде ёлюмню такыйкыаларын сакылагъан адамгыа ушагъан заты жокыду: аны тынч кыарамында жашаугыа тышген кыоркыуулукъ эсленмейди. Ма жалан да Кудаета жолдашны кыарыусузуракъ ойнагъаны бу жерди дейме. Кудаета мындан ары ойнауунда кесини ролун толусунлай толтурууна ишек жокыду.

Муратны антлы тенги Ахматны ролун да И. Рахаета иги ойнайды. И. Рахаета жолдаш кесини сӛзюнде, кымылдауунда, кыарамында кесини ролун толтурады. Сӛз ючюн, аны, сценаны керексиз закону бла чекленмей, кыымылдауу, сӛлешиюу, кыарагъан адамгыа керти затха кыарагъанча ангылауа береди. И. Рахаета пьесада кесини орнун алады. Рахаета да, Кудаетача, ташха байланган жерлеринде бир кесек игирек ойнаргыа кырек эди.

Пьесаны орта фигураларындан бири – Аркыабекни ролун Х. Чабдаров ойнайды. Ол Аркыабекни малкӛзлюгюн, хар бир байлыкны кеси кыучагына жыяргыа кыорешгенин жик-жиги бла ачык кӛргюзтеди. Чабдаров ролун таза жюреги бла ойнайды. Аны себепли, аны оюну ахшыды, тыздю, толу кертиликде барады. Эфенди (ойнагъан Ж. Чочаета жолдаш) Эфендини ролун Чочаета хазна кыоймай иги ойнайды. Чочаета жалан да кесек хыйлалыкны бла сабыр сӛзлюлюкню кыошсакъ, ойнауу тыздю, толуду. Алай эфендини халкы аллында жылягъаны керекли зат тыюлдю. Эфендини хыйлачыча, халкы алдаучуча кӛрюрге керекди.

Кыамболатны ролун Рахаета Таубий (жалан асыры уллу кыычыргъанындан сора) иги ойнайды. Ол Аркыабекни малкӛз тенги болгъаны кӛрюнеди.

Артист О. Балаев Кыамболатны зынттыу жашы Кыасботну ролун, сӛзсюз, иги ойнайды. Кыарагъанла аны хыш-мышлыгыын, зынттыулугъун кӛредиле. Кыатынын отоунда тапмагъан заманда, ол алай терк кыаугыа этиуюн бир кесек жумушатса эди, андан да иги боллукъ эди. Кыалгъан артистле да кеслерини роллары, сӛзсюз, иги ойнагъандыла: Кызыуу–ойнагъан Геляева, Таукыан–ойнагъан Жарашуев, Гяпчи – ойнагъан Макитов И. жолдашла болгъандыла.

Кызыуу бла Таукыан кеслерини иги оюнлары бла эсе кыаладыла.

Кыабарты-Малкыар театр бизни республиканы кыулыурасын элпек

жайыуда кесини жерин ала баргъанын айтыргъа керекди.

Ёмюрюнде театрны не болгъанын билмеген малкъар халкъны энди кесинден чыкъгъан фахмулу артистлери, режиссёрлары, драматурглары бардыла. Бу башда эскерилген пьесаны автору, постановщици да Геляев Рамазан жолдашды.

Театрны бу жетишими халкъны уллу къууанчыды, ма аны ючюн биз кесибизни жаш театрыбызны алгъышларгъа керекбиз.

Алай театрны башчылары эм аны битеу коллективи жетишгенибиз тамамды деп тохташып къалыргъа эркинлиги жокъду. Алыкъа да окъургъа эм окъургъа керекди. Тохтаусуз ишлерин бардыра, постановкада болгъан жартылыкъланы къоратыргъа деп, аланы аллында борч салынады.

Ленинни-Сталинни миллет политикасы жашаугъа чыгъаргъан эртте эзилген, къарангы миллетле битеу совет халкъ бла бирча кеслерин ёмюрде да седиремезлик къурч къанатлары бла хар кюнден, кечеден, жангы, жарыкъ, насыплы жашаугъа алгъа учады. Аланы ол учууларын бир заманда да, бир кюч да тыялмаз. КЪ-М-ны жаш театры Ленинни-Сталинни ишин бардырыуда, культураны ёсдюрюуде алчыладан болур деп ийнанабыз.

*«Социалист Къабарты-Малкъар»,
4 июнь 1941 ж.*

ЖЫЛЛА – ЖАШАУ ТОЛКЪУНЛАРЫ

*Халкъ танылыр ахшысындан
Нарт сёз*

Ким неда айтсын, тюз адамгъа къуллукъчу болмакълыкъ къыйынды. Аллаины юсюнден жазгъан бютюнда къыйынды. Алай, насыпха, кесини жазыуу бла кесине игилик, таплыкъ, намыс излейди деп, эсли адам айталмазлыгы акъылыма келген сагъатда уа, эссизлени жаншагъанлары къулагъыма да кирмейди. Бир заманда бир кишиге кокаланмагъанма, ахшыладан намыс-сый тапханма. Ата, ана къанындан келген кюч-къарыу жол берген болур, баям, – ол сунама ёмюрлюк насыбым.

Бюгюн а мен бек жаш заманында – университетде окъуй тургъанлай, комсомолну Къабарты-Малкъар обкомуну секретары болуугъа жетишген адамны – Зумакъулланы Мустафаны жашы Борисни юсюнден сёз айтыргъа онгум болгъанына къууанама. Иги сагъыш этсек, мени ангылаумда, политика да искусстводу. Иги адам политикагъа кирсе кёплени анга жанлары ауруучуду да, аны ючюн базаынама ол оюмну айтыргъа.

Тюз жашауну тюз ёкюлю бола келген адамды Борис. Не уллу къуллукълада ишлеген эсе да (КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары болуугъа дери ёсгенди) кесиме тап тюшсюн ансы, башхала бла ишим жокъду демегенди кишиге, бютюнда бег’ а миллетге кака кётюрмегенди. Халкъны аллына чыгып, мен сени сюеме деп, къычырмагъанлыкъгъа, аны жакъчысы болгъанлай келеди.

Кёп жылланы ичинде партияны Тырнаууз шахар комитетини экинчи секретары болуп ишлеген, артда республиканы Правительстосунда жууаплы къуллукъладан бирин жюрютген адам – Бетал Кумехов (жаннетли болсун, иги адам эди), бир гитче къуллукъчугъу болгъан уллу быдыр, базыкъ боюн таулуну ызындан къарап, былай айтханы эсимдеди: «Бу адамда болгъан гынттыны жюзден бири жокъду КПСС-ни обкомуну секретары Борис Мустафаевичде».

Бек биринчиден, Борис атасы Мустафадан, анасы Мариямдан юйренгенди аллай адам болургъа. Ала бек къыйын заманлада жашагъандыла, Мустафа жалгъан дауну огъурсузлугъун да сынагъанды. Ол кезиуде Мариям эшик къаты къагъылса, аны кёкде ажашхан жулдузну къычырыгъы бла тенглешидире жашагъанды.

Революциягъа, граждан урушха жигер къатышхан адамны – Зумакъулланы Мустафаны жалгъан дау бла озгъан ёмюрню отузунчу жылларыны ахырында партияны Элбрус райкомуну биринчи секретары болуп ишлей тургъанлай жунчутхан эдиле. Ол тутмакъдан халкъыбыз

кѣчгюнчюлюкде тургъан заманда эркин болгъанды башына, саулугу бек осалгъа кетгени ючюн.

Мустафа малкъар халкъ кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора республикада партия, совет органланы жамауат ишлерине тири къатышып, жаш тѣлюню юйретиуге уллу къыйын салгъанын да унутмагъанбыз.

Сѣзсюз, Борис Мустафаевич бек уллу дерсни уа жашаудан алгъанды. Партияны обкомуну биринчи секретары болуп, отуз жылгъа жууукъ заманны ишлеген Т. К. Мальбаховну оноунда жюриемеклик да анга уллу дерс эди. Былайда Къулийланы Къайсынны бир айтханын эсге тюшюрейик:

– Мен, – деген эди ол, – кѣп тыш къыраллада болгъанма, патчала, президентле бла тубешгенме, ушакъ этгенме, алай Къзахстанны Компартиясыны АК-сыны биринчи секретары Кунаев бла бизни Мальбаховдан акъыллы адамгъа жолукъмагъанма.

Мальбахов Зумакулланы Борисни адамлыгына, ишине бичген багъаны ачыкълагъан бир шартны юлгюге келтирейик. Бу тизгинлени Борисни «Командировка на войну» деген ат бла 1992 жылда Нальчикде «Эльбрус» китап басмада чыкъгъан китабындан алгъанбыз:

«Ранним февральским утром 1985 года мне позвонил первый секретарь обкома Т.К. Мальбахов, пригласил зайти. В кабинете я увидел мрачного, удрученного Тимбору Кубатиевича, который долго всматривался в меня, обхватив лицо руками.

В голову почему-то пришла мысль смерти Черненко (о безнадежной болезни последнего я знал от своего хорошего знакомого, в прошлом комсомольского работника, а потом – помощника Генерального секретаря). Ну думаю, придется писать очередное траурное послание в ЦК КПСС от имени трудящихся и всего народа республики. Так было заведено: и приветствия вновь назначенным, и некрологи, и соболезнования приходилось готовить мне.

Но мысли мои прервал Мальбахов.

– Послушай, Борис Мустафаевич («А ведь он не обращался ко мне по имени-отчеству!») – пронеслось в голове), надо тебе собираться в Афганистан, советником на полтора-два года. Понимаю: дети малые, да еще и девочки – оставить их некому. Но, – тут же добавил он,

*Зумакулланы Мустафа озган
ѣмюрню 30-чу жылларында*

Суратда Зумақъулланы Мустафаны жашлары бла кызы. Ал тизгинде солдан онгига: Магомет, Баттал, аналары Марьям, Танзиля, Керим; суюлгенле (солдан онгига): Асхат, Владимир, Борис, Ахмат.

– я уже звонил Лигачеву с просьбой не направлять тебя. Однако на сей раз поддержки не нашел: он только посоветовал обратиться к Понамареву, который курировал международные вопросы в партии.

Зная Т.К. Мальбахова и чувствуя, как не хотелось ему обращаться по такому вопросу в ЦК, я однозначно ответил: раз надо – еду, и хлопоты здесь излишни. На это Т.К. Мальбахов произнес с облегчением, что другого ответа он от меня и не ожидал...»

Бу китапны юсюнден артдаракъда да хапар айтыргъа тюшерикди, – анда магъана уллуду, фахмулу жазылгъан чыгъармады. Урушну юсюнден менме деген – атлары дуниягъа айтылгъан жазычула кѣп китапла чыгъаргъандыла, алай Борис китабына атагъан атча – урушну зулмулугъун теренден ачыкълагъан сѣзлеге хазна тюбемегенме. Жашауну (ол сѣзню черек толкъунларына ушатсакъ тюзюрек болур, баям), кыяма ёрюнде жаланда кеси башларыны мадарын этген къуллукъчула аз туююдюле, кыш кечеча улугъан кыйынлыкъны окъуна сансыз этгенле. Аллайла жерибизни рахатлыкъ бийлеген заманын кѣрюп къууаннгандан уллу насып болмагъанын ангыламагъанлары уа сейирди. Ол бешик жырды эсли адмга. Бир сѣз экинчисин айтдырады деген магъаны тутады бу оюмубуз.

Къуллукъчу жашауну ёрлерин, энишлерин кимден да кѣп сынагъанын, халкъ ючюн кыйынлыкъны хорлауну амалларын кимден да алгъа табаргъа кюрешгенин эсге алсакъ, керекли, керексиз заманда да анга кѣл ашап туруудан магъанасы жокъду. Бу оюм Борис Мустафаевич ючюн айтылмайды, башхасын кыйсакъ окъуна, анча жылны ичинде ол уллу

кырал кзуллукъланы айыпсыз журютгени уа намыс туююлмюдю миллетге. Терсликни ишин этген не менме деген атлыны да жыгъады къара жерге. Зумакулланы Борис а оюлдукъ хунагъа тыяннганнга да ёткюр сёзюн заманында айта билген оноучуду. Керти сёзню кыйматыны юсюнден а бир юлгю. Италияны аты дунягъа айтылган бек фахмулу поэтлеринден бири Тонино Гуэрраны 8-чи сентябрьде 2005 жылда «Труд» газетде басмаланган статьясында быллай тизгинле бардыла:

«Мне кажется при коммунистах русские были более духовно богатыми людьми, чем сейчас...» Ол да Борис кибик коммунистлени иги ишлерине бичилген багъады..

Таулулада ахшы оноугъа игилени излеген адет журюй келгенди бек эртте заманладан бери да. Къара халкъ кзуллукъчуну аузуна къараган адетди, деп аллай зат ючюн айтылады. Жарсыугъа, жомакъсыз жомакъчыла уа аз туююлдюле.

... Ат жалкъагъа кьоннган жылла барадыла – эртте этилген ишле, эсиле айтхан оюмла бюгюн да бизге жол нёгер болганлай турадыла. Борис Мустафаевич КПСС-ни обкомуну секретары болуп ишлеген заман. «Коммунизмге жол» газетни коммунистлери кеслерини жыйылыуларын бардырыгъа хазырлана айланган кюн, редакторубуз Бёзюланы Ахмат жыйылыубузгъа Борис Мустафаевич да келлигин айтды. Ол хапар а анда сёлеширикле иги хазырлансынла, керексизине кычырыула болмасынла деген магъананы тутханын ангылай эдик биз. Бек башы уа – газетни ишини юсюнден обкомну секретарыны оюмуна тынгыларгъа ашыгъабыз. Мен ол ингирде Зумакулланы Борисни айтханын жол тефтериме жазып кьойган эдим да, архивими кьозгъай келгенимде ол кьолума тюшгенине кьууандым. Бек биринчиден, мен ангылагъан, ол газетни коммунистлери бла кенгешген халда сёлеше эди, бир тенглерине, ахлуларына тюбегенча. Не кесин журютююнде, не сёзюнде партияны Къабарты-Малкъар обкомуну секретары болгъаны сезилмей эди. Айтханында уа бир артыкъ зат жокъ. Былайда Къулийланы Къайсынны бир назмусу эсиме тюшдю. Анда быллай тизгинле бардыла:

*Улудугъуна улдукъ демеген –
Ма олду уллу. Махтауум анга.
Улдукъдан башха зат излемеген
Сабанны, сууну да бояр кьаннга.*

Къаллай бир теренлик да, суратлау кюч да барды бу бош айтылган тизгинледе. Адам бек алгъа адамны, бютюнда бег' а оноучуну иги жерин кёре билирге керекди. Алай къайсы бирибиз да ол неда бу инсаннга багъа бичип башласакъ, алай сейирлик насийхатчы болабыз, адамгъа багъа бичерге борч кеси бойнубузгъа тюшюп къалган сунабыз. Къайсын къалай тюз айтады поэзияны кючю бла:

*Ташадагъы жараланы кёребиз,
Аз кёребиз журюкле жараларын.
Биреу терс болса терк налат беребиз,
Кёрмейбиз ёз терслигибизни барын.*

Ондан солга: В.М. Коков, РФ-ни Айыру комиссиясыны алгынныгы председатели А.А. Вешняков эм Зумакъулланы Борис

Партия жыйылыуубузну юсюнден хапар айтырға башлап, лирикаға кечюп кетдим. Борис тауча, орусча айтса да анга кез кыакмай тынгылайбыз.

– Газетибиз миллетибизни кюзгюсюдо, – деп башлаган эди Борис Мустафаевич кесини сёзюн. – Мени акылыма кёре, саулай да республиканы жашауу аны бетлеринде кюзгюдеча кёрюнюрге керекди. Ол затны менден эсе сиз иги билесиз. Тюзюн айтайым, бюгюнлюкде биз сизни ишигизге ыразыбыз. Газетни тили ариуду, магъанасы теренди. Суратлау чыгъармалагъа, фольклорға энчи магъана бергенигизни да иги этесиз.

«Литература бетледе» башха миллетлени жазыучуларыны чыгъармаларын басмалагъаныгыз бютюн да хайырлыды. Жаш тёлнюю юйретиуде, миллетле арасында байламлыкны кючлеуде аны хайыры уллуду.

Миллет культураны билмеу ёз тилинги билмегенден башха туйюлдо. Сиз да къалай къарайсыз ансы, хар инсанны миллет сезимин айнытыуда жер, суу атланы (топономика) магъаналары уллу болганы жашауда ачыкъланганды. Акъыл юйюретип айтхан сунмагъыз, журналистлерибиз ол затха да эс бурсунла. История болумлагъа кез къарам, ийнаныуу миллет сезимни кётюреди, история айныугъа, кертиликге жол ачады. Газет бетледе озган заманланы тюз кёргюзт-месек, келлик заманны да тюз кёргюзталлык туйюлбюз. Къайтарып айтама, история сезим ниет байлыкны культурасын да айнытады. Бусагъатда уа бир-бир алимле, оноучула миллет сезимни магъанасын хазна чотха алмайдыла. Газет ол затха да эс бурса, хатасы боллук туйюлдо. Миллет сезими болган жаш адам ичгиден, башха аманлы-

хъдан кенгде боллукъду, ишсиз да турлукъ туююлдо. Жаш тёлуюну ариу кылыкъгъа, иш кёллююкге юретирге керекди деп, узакъдан хапар айтып турууну кереклиси жокъду.

Халкъны оюму кючлю ниет сауутду; редакциягъа келген письмо-лагъа тийишли магъана берирге кереклисин чертгенлигимди. Газет окъуучу кеси жашагъан жерде кемчиликлени, иги ишни да бизден эсе иги кёреди...

Дагъыда кёп затны юсюнден айтхан эди Борис Мустафаевич партия жыйылыуда.

КПСС-ни обкомуну секретары Къулбайланы Ахматны жашы Мухажир эскериулеринден биринде былай жазады: «Республикагъа Т.К. Мальбахов оноу этген жылланы ичинде ишни тохтамай алгъа барыууну юсюнден айтхан заманыбызда аны биргесине ишлеген адамланы атларын сагъынмай къояргъа жарамаз.

Ала ма бу жолдашладыла: К.С. Кушхов, М.И. Докшоков, М.Х. Шекихачев, Б.М. Зумакулов, В.К. Погребняк, К.К. Тарчоков...»

Совет Союзу заманында ВЛКСМ-ни Ара Комитети (биринчи секретары Е.М. Тяжельников) Зумакулланы Борисни комсомол ишке уллу кыйын салгъаны ючюн «Почетный знак ВЛКСМ» деген алтын майдал бла саугъалагъанды.

Бюгюнлюкде история илмуланы доктору, профессор Зумакулланы Мустафаны жашы Борис жазуу иште да кесин фахмулу, оюмлу адамча танытханын энчи белгилерге керекбиз. Ол бир бёлек жыл мындан алгъа Османланы Хыйса бла бирге миллетни айтхылыкъ къобузчусу Къазийланы Билялны юсюнден «Билял играл и камни оживали»

Суратда онгдан солгъа: Дагъыстанны халкъ поэти Расул Гамзатов, КПСС-ни АК-сыны секретары Петр Лучинский, Зумакулланы Борис. Москва, КПСС-ни 24-чю съездинде.

*Суратда (солдан онгига): киноактриса Тамара Кокова,
Зумакъулланы Борис, Алим Кешоков, Давид Кугультинов
Биринчи Чегемде Къайсынны музейинде, 1986 ж.*

деген ат бла китап жазып чыгъаргъанды. Аны ызындан «Говорил тихо – слышал все» деп КПСС-ни обкомуну биринчи секретары болуп отуз жылгъа жууукъ заманны ишлеген Т.К. Мальбаховну жашау жолуна атагъан китапны, дагъыда бир жылдан – 2001 жыл, «Час испытаний» деген китапны чыгъаргъанды. Басмагъа Мальбаховха аталгъан китапны хазырлауда Борис Мустафаевичге история илмуланы кандидатлары С.Н.Бейтуганов бла В.Ж.Кудаев, «Час испытаний» деген китапта уа ол заманда КЪМР-ни басма эм информация министри болуп ишлеген А.Х. Каров, сора биягъы С.Н. Бейтуганов иги болушхандыла. Зумакъул улуну «Из новейшей истории балкарского народа... 1944–2003» деген китабы уа 2003 жылда чыкъгъанды. Быланы хар бири терен тарых магъаналыры болгъан, халкъгъа ёмюрден ахыргъа къуллукъ этип турлукъ ниет байлыкъдыла. Бу китаплада айтылгъан хапарланы алай кёп адам билмейди, – архив материалдан бла билимли, эсли адамланы эскериулеринден къуралгъандыла ала. Сёз ючюн, «Час испытаний» деген китап быллай сёзле бла башланады:

«Обществоведение 90-х годов XX века неоднократно обращалась к теме депортации и реабилитации балкарского народа, но такого рода материалы появлялись, как правило, в сборниках и зачастую носили эмоционально публицистическую направленность, не опираясь на прочный документальный фундамент.

Предлагаемый же сборник является первой крупной архивграфической работой на названную тему. Его составители стремились запечатлеть драматическую историю языком официальных документов в хронологической последовательности».

Китапта тогъуз жюз бет барды. Аны магъанасыны юсюнден кысха билдириу этдик.

«Командировка на войну» деген китапны юсюнден энтда да бир кыауум сёз айтыргъа тийишли кёргенбиз жазуубузну ал жанында. Борис Мустафаевич Афганистанга тебиреген кюнюнде Биринчи Чегемге кыйтып, кыйын ауруп тургъан Кыйсыннга тюбеп, аны бла саламлашып кетгенини юсюнден жазады китапны аллында. Къалай уллу кишилик эди ол, кеси уруш отуна атланган сагъатда Кыйсынны юсюнден сагъыш этгени; Борис ангылагъанды миллетибизни ёхтемлигине – Кыйсыннга ахыр кере тюберге тюшгенин. Алай Кыйсын ол кюн анга айтхан сёзле бюгюн да къулагъына эшитилгенлей турадыла: «Да, эгечден туугъан, сора урушха барыргъа сангадамы тюшдю, къачан эсе да бирде мен баргъанча! Хайт де, Борис, Аллах айтса, сау-эсен кыйтырса, – кыйгъы этме, хар зат да тап болур. Экибиз да Чегем ауузунда айланырбыз бюгюнню кюнубюзню эсгере...»

Зумакуул улуну «Командировка на войну» деген китабын къолуна алгъан адам аны окъуп бошагъынчы тынчлыкъ табарыкъ туююдю. Анда ат башындан айтылгъан сёз жокъду, хар тизгининде терен оюм, автор бу уруш кишиге керек болмагъанын жаз тил бла ангылатып, аны отунда ажымлы жоюлгъан адамланы насыпсыз къадарларын ачыкълайды. Борис анда кесини кыйынлыгъыны юсюнден сёз да сагъынмайды. Биргесине ишлеген жолдашларыны, Афганистанны къырал башчыларыны ишлерини, политика кёз къарамларыны, Совет Союздан ары барып, бёлек кюнню туруп кетген адамланы юслеринден хапарлайды. Совет Союзну Афганистанда посолу Ф.А. Табеевни адамлыгъына, билимине, къурау иште хунерине, политика болумда уллу кишилик этгенине энчи багъа бичеди.

Афганистан.

Зумакуулланы Борис – онг жанындан экинчи, ол къыралны офицерлери бла.

1992 жылда бу китап чыкыгъандан сора анга аталып уллу ингир болгъан эди. Анда Борис Мустафаевич айтхан сёзле: «Когда меня спрашивают о моем участии в афганских событиях, я стараюсь особо не акцентировать внимание на своей персоне, ибо считаю, что любой гражданин, если он, как говорят балкарцы: «киши эсе», т.е. если он мужчина, должен быть готов выполнить свой долг как подобает. Судьба тогда выбрала меня, и я был на той войне, на войне как на войне – там пуля не выбирает, кто офицер, рядовой или советник».

Афганистандан къайтып келе Борис Москвада «Москва» къонакъ юйде Шауаланы Пагогъа тюбеп къалады. «Ол кюн Пагода болгъан къуанчны айтып ангылаталлыкъ туююлме, – деп жазады Борис китабыны ахырында, – Нальчикде аны бла – бек алчы предприятияны таматасы бла, халкъ да, къырал да намысын кёрген оноучу бла алай терк-терк тюбешмеучо эдим. Махтанган деген зат андан бек кенгде эди. Паго М.И. Докшоковха – ол да «Москва» къонакъ юйде болгъанын билдим ол сагъатда, телефон бла сёлешди. «Муса Ильясович, билемисе, Зумакулов Афганистандан къайтханды», – деп кесини къууанчын анга да билдирди. Жерлешле тюбешдик, кёп хапар айтдыкъ бир бирге.

Экинчи кюн Борис Мустафаевичге КПСС-ни АК-сына барыргъа тюшдю – уллу жумушу бар эди. Анда шагъырейлери, шуёхлары да бар. Хапарлаша келгенде айтадыла мынга, Къабарты-Малкъардан Борисни да, атасы Мустафаны да юслеринден харам ниетли адамла жазгъан къагъытла келгенлерин, окъутадыла Борисге ким жазгъаны белгисиз тарыгъыулары. Отузунчу жыллада жалгъан дау бла тутулгъан Мустафаны – инсан урушха къатышхан, кёп жылланы партия, совет куллукълада ишлеп келген адамны, аны жашы – афган урушда ёлюмню кёзюне къарап къайтхан Борисни, юслеринден жазылгъан кир затланы окъугъан адамны аркъа жиклери къалтырамай къаллыкъ туююл эди. Ол а – уруш отундан сау-эсен къутулгъан адамгъа саугъа.

Артдаракъда Борис Мустафаевич Нальчикге келип, ишине тохтап, къуллугъун толтуруп башлагъан сагъатында, къанын бютюнда бек буздула: партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Е.А. Елисеев муну чакъырып, атангы юсюнден тынгылы хапар жазып келтир манга, – дейди.

«Ол буйрукъну Горбачев кеси берсе да жазарыкъ туююлме жангыз сёз, – дейди Борис. – Мени атамы, анамы намыслары бла ойнаргъа бир кишини иши жокъду. Къуллукъдан кет дей эсегиз, бюгюн окъуна хазырма...»

Ма алайды жашау, – Борис Мустафаевич кёкню мудахлыгъын, жерни бушуугъа бёленнгенин да кёрдю, миллетни этген иши тенгизге таш атханча, махтаусуз къалгъан заманланы да кёрдю. Бири бири ызындан ачы бушуула да сынады, алай бюгюн, барыбыз да аны жетмиш жыллыгъы бла (Зумакулланы Мустафаны жашы Борисге быйыл 15-чи февральда 70 жыл толгъанды) алгъышлагъан кюнбюзде бушуу кюнлени эсгерип, къууанчыбызны мутхуз этмейик.

Борис Мустафаевични жашау жолундан бир кѳауум шартны юлгюге келтирейик. Ол 1940 жылда 15-чи февральда Тѳбен Бахсанда (бусагъатда Тырнаууз) Гюрхожан элде туугъанды. 1963 жылда бизни университетни, 1986 жылда Москвада Илмуланы жамауат академиясын, 2002 жылда Пятигорскеде Технология кырал университетни юриспруденция бѳлюмюн бошагъанды. История илмуланы доктору, профессорду, Кырачай-Черкес Республикасыны илмусуну сыйлы кѳуллукъчусуду, Россейни Социалист билим бериу академиясыны академиги, Социальный жаны бла ишлегенлени халкыла аралы академиясыны член корреспондентиди. Республиканы Баш Советине депутатха алты кере, КПСС-ни бла КПРФ-ни съездлерине делегатха юч кере айырылгъанды. Жюзден артыкъ илму иши, алты монографиясы басмалангандыла. СССР-ни бла Россей Федерацияны беш ордени, Афганистанны бир ордени бла, кѳп майдалла бла саугъаланганды. 2008 жылда халкыла аралы Артий комитетни оноуу бла «Жылны адамы» («Человек года») деген атха тийишли болгъанды...

1962–1970 жыллада комсомолуну обкомуну секретары, биринчи секретары, 1970–1975 жыллада Ленин атлы Битеусоюз пионер организацияны председателини экинчиси, 1975–1991 жыллада партияны обкомуну бѳлюмюню таматасы, секретары, биринчи секретары, 1992–2001 жыллада республиканы урунуу эм социальный айныууны министри, 2001–2007 жыллада республиканы Айырыу комиссиясыны председатели, 2007 жылдан бери республикада адамны эркинлигин кѳоруулау управленияны таматасы.

Былайда Борис аллай кѳуллукълада ишлеген жылларында кыралны, халкыны жашау, политика борчларын тамамлауда кѳзге кѳрюнюрча не зат этгенди деген соруу тууады. Бек кѳп зат. Аланы бир жолгъа санап бошар онг жокъду. Репрессиягъа тышген миллетлени реабилитация этиуню юсюнден тохтамай кѳтюрюлген сѳз кѳплени эслериндеди. Борис Мустафаевич, юлгюге, КПСС-ни обкомуну биринчи секретары болуп тургъанында, КПСС-ни съездинде бла партияны Ара комитетини Пленумунда эки кере сѳлешгенди, биринчиден, бизни миллетни жарсыуларын айтып; кѳчгюнчюлюк заманда тып болгъан мюлклерин, малларын кыайтарыуну кыаты излеп. Андан сора, аз-кѳп эсе да, болушлукъ берилгенди. Республикада политика репрессиягъа тышгенлени саны 2002 жылы 1-чи сентябрине 51519 адам бар эди, ол санда реабилитация этилгенле 48223 адам. 11974 адамгъа тып болгъан мюлкери ючюн компенсация берилгенди, аллайланы пенсияларына 50 процент кѳошулгъанды, ол иш бусагъатда да кезиуден кезиуге бардырылады. Бу затла бла байламлы «Час испытаний» деген китапны Зумакѳулланы Борис кеси ахчасына чыгъаргъанды. «Из новейшей истории балкарского народа...» деген китапны да алай. 2003 жылда «Эльбрус» китап басма ол проблема бла байламлы – Зумакѳул улуну башчылыгында алты монография чыгъаргъанды, бу жерли эм ара газетледе кѳп санда

Суратда (солдан онгга): Борисни юй бийчеси Нелли, эгечи Танзиля, аны кызы Жанна, Борисни кызылары Лейла бла Зульфия, Танзиляны киеую Анатолий, 2001 ж.

Борис бла Неллини туудукълары

Инал, Жамал, Ислам

Солтан, Ибрагим, Мадина

Алий

Мариям

Надиа

Суратда (солдан онгига): Зумакъулланы Танзиля, Чингиз Айтматов, Борисни анасы Мариям, Узбекистанни халкъ поэти Зульфия, Танзиляны баш иеси Магидов Шарабдин.

статья басмаланганды. «Шуёхлукъ» альманахны журнал болуу, сабий журналланы чыгыулары да Борис Мустафаевич этген ишледен бирлериди. КПСС-ни АК-сыны бёлюмюню ол замандагы таматасы, Зумакъул улуну антлы шуёху Е.М. Тяжельников, бу иште анга къарындашлык этгенди. Дагыда бир шарт. 1990 жылда КПСС-ни АК-сыны Политбюросуну оноуу бла бизни кыралны Чилиге баргъан делегациясына партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Зумакъулланы Борис башчылык этгенди. Аны магъанасы бизни миллетге чексиз уллу болгъанын къайтарып айтыр кереклиси болмаз. Ол заманда ара газетле жазып тургъандыла делегация Чилиде каллай ишле бардыргъанын, Зумакъул улуну сёлешиулерин, тубешиулерин халкъгъа белгили этип. Биз ол затха сансыз къарагъанлыкгъа, аллай шартла кыралны, миллетни тарыхында тийишли жер аллыкларына сёз жокъду.

Нальчикде агромелиоратив институтну ачылууна да уллу кыйын салгъанын, Кязимни кябырын Къзахстандан бери кёчюрюрге биринчи кере сёз кётюрюлгенинде, ол ишни къайгысын кёрген жашлагъа уллу болушлукъну Борис этгенин да унутмайкъ.

Борис уллу юйюрге ёсгенди. Зумакъулланы Мустафаны жети жашы бла бир кызы болгъанларын айтханбыз. Жашладан тёртюсю кими Россейни, кими КъМР-ни сыйлы атларына тийишли болгъандыла, бирлери илмуланы кандидаты, экиси уа илмуланы докторлары, – профессорла.

Танзиля Мустафаевнаны уа атын эшитмеген алай кѐп адам болмаз кыралда. Ол РСФСР-ни М.Горький атлы Къырал саугъасыны лауреатыды, КъМР-ни, Къарачай-Черкес эм Чуваш Республикаланы халкъ поэтлери, СССР-ни Баш Советине депутатха айырылгъанды, РСФСР-ни Жазычуларыны союзуно оноучу кыаумунда болуп тургъанды кѐп жылланы ичинде.

Улбашланы Ибрагимни кызы Нелли – Борисни юй бийчеси КъМР-ни Архив службасында таматаны экинчиси болуп ишлейди эрттеден бери да. Почетный архивист РФ эм КъМР-ни культурасыны сыйлы кыуллукъчусу деген атлагъа тийишли болгъанды. Борис бла ол юч кызы ёсдюргендиле: Жамиля, Зульфия, Лейла. Ючюсю да бийик билимле алгъандыла. Аппаны – Борисни бла Уллу маманы – Нелланы тогуз туудукълары барды. Экисин бютюнда насыплы этген аладыла.

Барыбыз да, таулула кыыйынлыкъларыбызны аркыбызгъа жюклеп келе келдик. Алай не заманда да Зумакулланы Борисча эсли адамларыбыз эс тапдыргъандыла кыайсы бирибизге да. Бюгюн Зумакулланы Борисни юсюнден хапар айта келгенде, оноучу тутхан тюзлюк жолу – жарык жұлдуз болгъанын ангылайбыз. Жылла уа – жашау толкунлары. Борисни кесине уа былай айтайыкъ:

– Борис, 70 жыл кѐп туююдю, 35 эки кере санагъан сагъатда. Таулу кишини хайт деген заманыды ол. Саулукъ, узакъ ёмюр тилейбиз Аллахдан санга. Хар кюнюнг кыуанчынга дууа болсун.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

*Танзиля бла Борис Москвада
Къызыл майданда*

*Аты дунягъа айтыл-
гъан поэтибиз – Зумакъул
ланы Танзиля, къарында-
шы Афганистанда болгъан
заманында аны къадарына
кимден да бек тынгысыз
болгъанлай жашагъанды.
Ол Борисге атап жазгъан
назмуну окъугъан ангы-
ларыкъды биз айтханны
кертилизин.*

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

Сынау

Къарындашым Борисге

1

Ким биледи, не затлагъа жол ачдыкъ –
Сен Кабулгъа, мен Варшавагъа учдукъ.
Сени ийдиле душман окъну аллына,
Мен а кёкде уллу Аллахха жалына.
Мени ичимде аллай отла чагъыла,
Жарлы жаным тамагъыма тыгъыла,
Аллах, аны кетерме сен кёз алдан,
Таза жанын къутхар дейме ажалдан.
Алай кёкде манга асыу тапмайла,
Жерде мени окъуучула сакълайла.
Кёпленише махтаучула санлары,
Сакълайдыла тыш къыралны заллары.
Сёлеширге керекме мен а анда –
Акъылманла, билимлиле аллында.
Ах, мени уа жукъ кирмейди башыма,
Ачыу басып, акъмы чыгъад чачыма?
Жюрюмейди жюрегимде къаным да,
Кёз жарыгъым, сени боллукъ жаным да!
Жан тыянчым, къарындашым, от жагъам,
Сен къайрыса, огъурлу, таза адам?

2

Ашаучула сенден майлы азыкъла,
Боюнлары сенден эсе базыкъла,
Итингенле халкъ жигитле болургъа
Нек бармайла миллет борч толтурургъа –

Тыш жерлени тыш жауладан кьорургъа?
 Окъла, топла тюплеринде солургъа?
 Сёзюнг, ишинг бийиклеге жетгенде,
 Халкъгъа жумуш эте билип, этгенде?
 Бой салалмай сен бийикде турушха,
 Бармы делле кьырал ийген жумушха?
 Сен а, этмей кишиге да гурушха,
 Кетип кьалдынг ала ийген урушха!
 Кесинг тюзден, терслеге да ийнандынг.
 Харамлагъа халал болуп, кьыйналдынг,
 Ахшыладан ыразылыкь алалдынг.
 Энди уа сен не жерлеге жол салдынг?
 Жан тыянчым, кьарындашым, от жагъам,
 Ах, кьайдаса, огьурлу, таза адам?

3

Кенгден окъун юй жарыта келиучю,
 Кьыйын кюнде асыу, жылыу бериучю,
 Ёмюрюнде харам ашдан татмагъан,
 Кьыйын кюнде тюз ниетин сатмагъан,
 Кишилигин бийикледе сакълагъан,
 Аманнга да аманды деп айтмагъан,
 Акъылманла айтханынга кьарагъан,
 Билимингден билимлиле дерс алгъан,-
 Бир сёз бла ачытмадынг адамны,
 Жан дарманы болуп турдунг анангы.
 Кёз жарыгъым, эгечинги жилиятма,
 Къызларынга атасызлыкь сынатма.
 Тюзлюк болса, Аллах жанынгы сакълар,
 Тауусулмаз сууунг, мында сен уртлар.
 Адамлыгъынг терсликлени жыгъалыр,
 Жаннган отдан саппа-саулай чыгъарыр.
 Ийнан анга, кьарындашым, от жагъам,
 Жан тыянчым, огьурлу, таза адам!

4

Кенгешлени мени бла этиучю,
 Мен «ых» десем, кече арада жетиучю,
 Жаннга жетсем, жан дарман да табыучю,
 Жарсыууму ёз башына алычю,
 Кёз жарыгъым, эгечинги жилиятма,
 Жарлы ананга сенсиз кюнню сынатма!
 Кьор болурма сен сау жюрюр жолгъа да,
 Аш-сууунга уу кьуймагъан кьолгъа да.
 Сакълан, жаным, ачы окъдан, уудан да,
 Эслеп ич сен ала берген суудан да.
 Тюшюмде уа иги тюшле кёреме,
 Эгечинги ачытмазса, билеме.

5

Къыш кюнюмю жаз этиучю,
Бушуууму аз этиучю,
Жарама да дарман болгъан,
Жанымы да мен ышанган,
Кюнюм мени, батмай турлукъ,
Жаным санга къурман боллукъ,
Татлы тилли къарындашым!
Сен барлыкъда - юйюм жарыкъ,
Ач кюнде да жокъ жарлылыкъ;
Аманнга да иги болгъан,
Ахшыгъа да юлгю болгъан,
Жашла бла жаш болалгъан,
Къартлагъа да баш болалгъан,
О акъылман къарындашым!
Бу дуниягъа сен келгеннге,
Кюн жарыгъын сен кѳргеннге,
Табу, табу, табу этейим!
Бу дуниядан мен кетейим,
Сенсиз кюнню сынагъынчы,
Сен чыда мен жан алгъынчы,
О чыдамлы къарындашым!

6

Тюз жанланы къууанчы,
Ахшылыкъгъа тилманчы,
Сени къайры атдыла,
Айтыр сѳзюнгю айтхынчы?
Кимни кѳзюм къаратды
Ишинги жараулугъу,
Къажау болупму чыкъды
Фохмунгу ауурлугъу?
Сенлай ахшы адамла
Минг жылда бир тууалла,
Миллет борчну толтур деп,
Сени къайры къууалла?

Анда, мында да тынчмы
Сенича таза жаннга?
Махтап, сайлап ийдиле
Жаулагъа илишаннга.
Сен тыярмы сундула
Уруш отла жаннганда?
Аш, таш да къажау, дейле,
Ах, мен жарлы, Афганда...

Зуулдап учхан окъла
Бир сабырлыкъ этселе,
Алагъа къор болурем,
Санга тиймей ѳтселе.

Ах, сен тургъан жерледен
Келелле цинк гуллала...
Не ючюн жан берелле
Ол гюняхсыз балала?

Хар баланы анасы
Чач-баш жыртып жилийды.
Мени да жүрегими
Тынгысызлыкъ тырнайды.

Къоркъуу кече, кюн анда,
Къоркъуу, къоркъуу - хар жаннга,
Къорум, къурманымдыла
Сен саулай атхан тангла.

Къутхараласа, дейле,
Сен кѳплени ажалдан.
Ёз жанынгы къутхар да,
Келчи, жаным, сен андан.

Керти тюзлюк бар эсе,
Тюз жанынг къалай кюер?
Келирсе, кюле, ойнай,
Юйюбюзге кюн тиер.

Алай болмаса, Аллах,
Жанымы сен ал да къой.
Акъылымдан шашхынчы,
Салалмам ол ишке бой.

Угъай, угъай, Аллах, кеч!
Этмейим аман къууум.
Алайла аз дунияда
Таусума ичер сууун!

7

Кабул, Кабул, Кабул дей,
Кѳп къатладым ол атны.
Жан къоркъууда сакъладым
Андан келлик къагъытны.

Дунияда ким кьалгъанды
 Сынарыгъын сынамай?
 Кёзлерими къармадым,
 Саулугъунга ийнанмай.

Шукур, шукур, сау къайтдынг,
 Энди сен - Ата журтда.
 Ишинги да башладынг,
 Шош, тынч жашар умутда.

Алай тынчлыкъ бузуду,
 Жол тарды кюн тууушха.
 Келе-келип, тюшдюнгю
 Энтга жангы урушха?

Ахшылагъа суйдюрте,
 Осаллагъа туюдюрте,
 Отлагъа нек киресе,
 Кёлегинги куюдюрте?

Ариу айта, къучакълай,
 Бойнунгуму бууалла?
 Энтга да жап-жангыдан
 Отлагъа нек сугъалла?

Жырынг хазна жырлансын,
 Бюгюн баргъан эжиуде...
 Аллына ким турады
 Суу къутургъан кезиуде?

Халкъ аман кьозгъалгъанды,
 Азды сёз эшиталгъан,
 Ангылагъанлада да,
 Къоркъмай, тюсюн айталгъан.

Батырла да бардыла,
 Сёзлери от чакъгъанла,

Уллуқъалпакъ бла тенг
 Майданлагъа чыкъгъанла.

Кими къуллукъ, кими жер –
 Бир биринден даулайла.
 Кими уа юзmezледе
 Энчи кырал къурайла.

Алагъа да не айып –
 Кимди жууапха тартхан?
 Азмыды жарсыулары,
 Ичде къазан къайнатхан?

Аланы ким тыялыр,
 Башлары бир тийгинчи?
 Аллах, эслерин жыйдыр,
 Журтда къан тёгюлгюнчю!

Болсада, эр сёзюнге
 Кёбюсю тынгылалла.
 Санга ыспас этелле
 Отда жанмай кьалгъанла.

Биреуленни сёге, сен
 Бийиклеге ётмединг.
 Халкъгъа, адамгъа жарамаз
 Бир атлам да ётмединг.

Къалай кёргюзтюр эдинг
 Сен, тас эте кесинги,
 Кечде аманла айтсанг,
 Эрттенликде - бетинги?

Озгъан кюнню сатмадынг,
 Адамлыкъны атмадынг.
 Къалай насыпды ол а –
 Тап-тазалай сакъландынг!

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ ЖОЛУ

Хар жазыучуну чыгъармачылыкъ жолуну энчи башхалыгыбы болады. Ол Хубий улуну жашау жолунда, поэзиясында да ачыкъ кѣрюнеди. Къарачай халкъ туугъан жеринден зор бла кѣчюрюлюп Орта Азия бла Къазахстанда жашагъан заманда жазып башлагъанды Назир ана, орус тилдеде да кесини назмуларын. Ол кезиуде кѣчюрюлген халкъланы адамларына литература чыгъармала жазаргъа къаты тыйгъыч салынып тургъанды. Алай болса да 5-чи классны сохтасы Хубийланы Назирни орус тилде «Первомай» деген назмусу, «Школьная жизнь» деген къабыргъа газетде чыкъгъанды. Арадан беш

жыл озуп, августну 31-де Назирни «Светлый путь» деген назмусу Сокулук районну «Народная Трибуна» газетинде басмаланганды. Ол жыл аны дагъыда «Осень», «Родина», «Учительница» деген назмулары чыкъгъандыла. Андан сора Фрунзе шахарда «Таза жюрекден», «Восхищение», «Досторну ёнго», «Салам тебе, Къыргъызстан» деген китаплада «Литературный Киргизстан» журналны жыйырманчы номеринде, «Ала-Тоо» журналда, «Советская Киргизия», «Комсомолец Киргизии», «Культура Киргизстана», «Пионер Киргизии» газетледе басмаланып тургъандыла жазгъанлары. Республиканы телевидениясы Хубийланы Назирге атап жыйырма минутлукъ беруу къурагъанды.

Ёзге, Назир кесине чыгъармачылыкъ жолуну башланыууна 1956-чы жылны санайды. Нек десегиз, ол кезиуде жазгъан затларын жамаяут магъанасы болгъан, тийишли даражада жазылгъан чыгъармалагъа санайды. Ол жыл Хубий улуну тюрлю-тюрлю темалагъа аталгъан жети назмусу басмаланганды. Ала барысы да бюгон поэтни архивинде сакъланадыла. Ол кезиуде жаш поэт Къыргъызстанны Жазыучуларыны Союзунда къуралгъан республиканы жаш жазыучуларыны бирлешлигини члени да болады. Назир хар бараз кюн сайын, 20 километр жол арытып, Сокулук районну Первомай элинден Фрунзе шахаргъа бара эди. Бирлешикни жыйылыулары асламысында, ингирде алты сагъатда башланып, кече арасында бошалгъандыла. Ол къышхы суукълада, къачхы жааунлада бир жаяулай, бирде да жюк ташигъын машиналаны кюбюрлеринде къайтып тургъанды ызына.

Назирге поэзияда биринчи устазлыкъ этген Къыргъызстанны Жа-

зыучуларыны союзуна орус бѣлюмюню таматасы, белгили орус поэт Сергей Фиксин болганды.

Хубий улуну «Анам» деген биринчи назму китабы 1960-чы жыл чыгады. Аны ызы бла поэтни къарачай, орус, кыргыз тилдеде 15 китабы басмаланганды. Ол Къарачай-Черкес кырал университетни филология факультети бла СССР-ни Жазыучуларыны союзуна А.М. Горький атлы Литература институтунда 2-жыллык бийик курсланы бошаганды.

Алай бла бу кюнледе Хубийланы Назирни назмулары басмаланып башлаганлы 55 жыл, ол СССР-ни Жазыучуларыны Союзуна киргенли да 40 жыл толады.

ШАМ КЪАРАЧАЙНЫ ЁХТЕМ ЖЫРЧЫСЫ

«Хубийланы Назир – ёхтем, бийик, шам Къарачайны алапат жырчысыды. Бу таурухлу жердедиле Теберди, Домбай, Архыз – Кавказны, ачык айтханда, битеу дунияны да бек тамашалык, бек алапатлык накъут-налмазлары.

Хубий улуну ата журту, назмучулугъу да Элбрусдан, битеу Кавказ тауладан келген Тейри жарыгъындан аладыла кюч, къарыу да», - деп жазганды кичи къалам къарындашыны юсюнден акъылман Къайсын.

Бююн а Къарачай-Черкесни халк поэти, Кавказны, Россейни да айтхылык жазыучуларындан бири Хубийланы Ахияны жашы Назир бла былай ушакъ этгенбиз.

- Назир, жашаууну жангыча башларга онг табылса, экили бола турмагъанлай, кесинге назмучулукъну жолун сайлаплыкъмы эдинг?

- Аллах-Аллах, жазычулукъ ишни сайламай а?! Андан айырмалы, андан байтамал не зат бард дейсе дуния башында. Экинчи кере туугъан болсам да жангыдан, сѣзсюз, биягы Муху ауушда, тюз да кесим жаратылгъан жеримде кюн жарагъын керюрге хаппа-хазырма. Ол кеси уа тенгизден юч минг метр бийикликдеди. Аны бичени, сютю, жауу, бишлагы да, Тейри адамы, къалгъан бир жерде болмагъанча аллай татымлы, аллай татылуу. Жашарык кыралым да, бюгюндеча, бир Россей боллукъ эди сайларыгъым.

- Сен Совет Союзу, Россейни бек уллу, деменгили жазыучулары бла (Къулийланы Къайсын, Семенланы Исмайыл, Чингиз Айтматов, Николай Тихонов, Константин Симонов, Сергей Фиксин, Расул Гамзатов) тангыш болганса, шохдукъ, татлы тенглик жюрютгенсе. Аладан алынган къаллай дерсле, нелляй жашау жорукъла бюгюнлюкге дер санга билеклик этгенлей келедиле?

- Мен бу асыл, сыйлы адамланы барысындан да адамлыкъга, тюзлюкге, халаллыкъга, огъурлулукъга, битеу жанынг бла, къанынг бла

билимликге итинмекликге юйреннгенме. Сора былада дагъыда башха адамгъа жетген жарсыугъа, бушуугъа, палахха жандаурлукъ, асыулукъ, къайгъырыулукъ, болмагъанча уллу, энчи, айырмалы эди. Къулийланы Къайсын болсун, Семенланы Исмайыл болсун, Николай Тихонов, Константин Симонов. Сергей Фиксин болсунла. Аланы хар биринде да жюрек ачыкълыкъ, иги къууумлукъ, уллу теренлик, къыйматлыкъ бар эди. Къатындагъылыны барысына да ол тамашалыкъ ышанларындан юлюш чыгъаргъанларыны юслеринден а, айтмай окъуна къой.

- *Хубий улу бек сюйген, бек айырмалыгъа саналгъан назмучула, жазычула кимдиле?*

- Биринчи, айхай да, Михаил Лермонтов, экинчи, сёзсюз, Сергей Есенин, ючюнчю уа Къаракетланы Исса, кесини «Кавказ» деген аламатылыкъ назмусу бла. Къайсын а жюрекден бир ууахтыда да кетмегенди кери. Аны адамлыкъ, назмучулукъ, билимлик ышанлары уа бир-бирлерини ызларындан къууула, бир-бирлерин оза, хар кимни сейирге, тамашалыкъгъа къалдыра, бюгюн-бюгече да баргъанлай турадыла аллыбызда... Аны хар назмусу кишиликни, жандаурлукъну, таулукъну ёлломсюз мархабаларыдыла (гимнлери).

- *Жазычу, поэт, сени оюмунга кёре, кесини ханары, назмусу бла бир зат тюрлендираллыкъмыды бу ахырзаман дунияда?*

- Хар жазылгъан затны базманнга салыргъа, ала ненча гюренке тартханларын билирге, айхай да, бир тюрлю онг, амал жокъду. Алай а адамны хыйлалыкъдан, аманлыкъдан, масхабсызлыкъдан сакълагъан, тыйгъан, алагъа ниет, акъыл тюрлениуле келтирген да ол жазыу тизгинледиле. Бизни дуниягъа къарамыбызны башхача этген Исмайылны, Кязимни, Лермонтовну, Есенинни, Пушкинни, Шекспирни, Достоевскийни, Толстойну, Чеховну чыгъармаларыдыла. Ала хар бирибизге энчи-энчи тейри эшик ачадыла.

- *Кесигизни бюгюнню окъуучуларыгъызгъа не зат тежерге, айтыргъа сюесиз?*

- Бу къыйынлыкъ, къытлыкъ кёп дунияда, огъурлулукъгъа, ариулукъгъа, тамашалыкъгъа сейирсиннуоюгюзню унутмай, тас этмей жашагъыз. Лермонтовну «Выхожу один я на дорогу», Есенинни анасына жораланган чыгъармасы, Къайсынны «Къор болайым туугъан жерим мен санга», Василий Казинни «Анамы къабырында» деген чыгъармаланы къайтарып-къайтарып окъуй-окъуй туурургъа керекди адамлыкъ ышанларыгъызны тас этмез ючюн.

- *Назир, ушагъыбызны ахырында, сени 75-жыллыгъынг бла алгъышлай, бизге дагъыда кёп аламант чыгъарма саугъа этеригинге толу ийнанганыбызны билдиребиз. Энди уа окъуучуларынга бир-эки сёз.*

- Малкъар окъуучуларына саулукъ, насып, берекет, къолай, къууанч, узакъ ёмюр сыйлы Аллах берсин. Дунияда жазыкъсынмакълыкъдан, иги къууум тежеучюленден айырылып къалгъанладан сиз болмагъыз. Алгъышлада айтылсынла атларыгъыз.

Андан сора мен Хубийланы Назирге, Шам Къарачайны ёхтем жырчысына, мындан алда жазылгъан бир назмуму окъугъанма. Аны бла «Минги Тауну» окъуучуларын да шагъырей этерге сюеме.

Таулулукъну кыйматы –
Жюрекеде сыйы, аты:
Къарачайны сыфаты,
Беш да Тау Элни хаты!

Унутур чыкъмаз сылтау,
Къучакълай бизни къыстау,
Къарачай-Малкъар кюн Тау –
Элбрус, жаным, Минги Тау!

Жан болгъанча аяусуз,
Къысталдыкъ, къалдыкъ журтсеуз –
Кавказсыз жашау къутсеуз!..
Некбиз, жашла, Элбруссуз?!

Тузакълыкъ къум къучакъда,
Ёксюзлюк, сюргюн чакъда –

Узакъдабыз, узакъда –
Къыргъызда, сур Къазакъда!

Тансыкълыкъ ызыбызгъа,
Туугъан от жагъабызгъа,
Къадама ташыбызгъа,
Жарагъан ашыбызгъа.

Биз келгенбиз узакъдан,
Арыгъанбыз тузакъдан,
Тютюн тепсей ожакъдан,
Толу тепси азыкъдан.

Унутур чыкъмаз сылтау,
Къучакълар эсни къыстау,
Къарачай-Малкъар кюн Тау –
Элбрус, жаным Минги Тау!

БЕППАЙЛАНЫ Муталип,
поэт

ЁР ЖОЛДА БАРГЪАН АТЛЫ

Мен анга таула бла Назир бир анадан туугъанла, деучюме. Угъай, Назир бизни ана тилибизни уллу поэти эсе да, мен аны таула бла тенг этип айтмайма, ол таулары бир бек сюеди да, алагъа бир да бир алапат назмула этгенди да, аны ючюн айтама. Таулагъа анасыны бетине къарагъанча къарайды да. «Таулу таудан тоямыды?» деген эди ол кёп жыл мындан алгъа. Таулагъа суйюп, сейир этип къарагъан адам, аланы къаллай кезиулеринде да тауушлукъ белгиле кёреди.

Назир ол тауушлукъ суратлары къайсын жазса да, жаны таула бла бирге болгъаны кёрюнмей къалмайды. «Суугъа ат, отда кюйдюр, ызымда шо таулагъа суймеклигимиз къалдыр!» – деп тилейди къадардан. Кесини къарамы, сёзю, инсан энчилиги болгъан поэт, айхай да, таула деп, жалаңда кесини таулу болгъанын чертир ючюн айтмайды. Тау – бийикликни, кертиликни, ёхтемликни да белгисиди. Тау таулугъа кесини энин салады. Ма ол эн Назирни байрагъы сунама мен! Байрагъы да, жерине ёкюлюк борчу да.

Ол таукел, ёткюр адам эсе да, къалай эсе да бир уллу мудахлыкъ, сабийлигинде жюрегине жазылып къалгъан тансыкълыкъ аны кёзюн дайым артына

кьаратханлай тургъан кибикди. Журтуну ташларыны, сууларыны, кьаяларыны ауазларын эшитдиргенлей тургъанча. Не узакда болса да артына – Кьарачайгъа – алай кьарайды ол! Юйюн, арбазын ачыклай кьоюп кетип, энди алагъа тынгысыз болуп тургъанча. «Мен сенсиз отсуз тыпырма, Тамырсыз терекме сенсиз!» Назирни журтуна айтхан быллай сёзлеринде азчык да кёзбау жокъду. Журту бла жан биргеликден туугъан сёзледиле.

Назир кёп жерлеге баргъан, кёп шахарланы кёрген, кёп закий адамланы таныгъан кьарачайлыды. Ол да танийды, аны да танийдыла. Къайда болса да, таула аны биргесинедиле. Аз халкъны келечисиме деп, ол Кьарачайны бир заманда эниш этмегенди. Ол угъай эсенг:

*Не эсе да, дуня сангырау кёрюнеди, –
Тау суула шорхулдап саркъмагъан жерде, –*

деп, кесини журтун, жаратылгъан жерин баш этеди. Муху ауушу, анасы Ма-мурхан туугъан эл Мара, Теберди – жер жюзюню бек сыйлы жерлерича, алай суратланадыла.

Журт бла адамны бирлиги поэтни жерини кьылыгъын, табийгъатын терен ангылагъандан чыгъады. Ташны тилин билгенден, терекни шууулдагъаны жюрек теренине жетгенден. Поэт алай эсе, журтун тапхан анасынлай кёрюп, аны ангылагъан да эте эсе, сора барды эркинлиги «Тюрсюнонго ана сют бла жазгъанма» дерге. Тауну, кьаяны «кьылыгъы» кишиликти, тёзюмлюкно сыфаты болургъа жетишеди.

*Таулада терек ауса,
Къая кьычырады.
Элия ташны урса,
Тауушсуз жсарылады.*

Хубий улуну бары жазгъан назмуларын, поэмаларын алып кьарасанг, таула сагъынылмагъан кезиуню бек аз табаса. Табийгъат хар кюнден, хар такъыйкъадан жангыча, поэтни суратлары да жангыдыла. Хар жолдан поэтни илхам кёлюн чайпалтхан жаппа-жангы сезимди, жангы фикирди, жангы кьу-уаныуду.

Энди, кьартлыкъ жетип, башы суйген тауларыны кьарларыча агъаргъанда, Назир, суратлауну, тенглешдириуню кьоюп, бушуулу оюмну айтады:

*Хар кюн сайын кьысхарады бир кюннге,
Мен таулагъа кьарап туруп заманым.*

Кимни да жюрегин сескендирича, мудах этерча, кертилик!

Назмучуну поэзия энчилиги, хатыны ёз тюрсюню – аны суратлау сыфатла бла оюм этгениди. Не тюрлю кьууанчлы, бушуулу да оюмну ол сыфатла бла айтады, тенглешдириуле бла. Дуния байламлыгъы, иш ахлулукъну келишинде адамланы, адамлыкъны да бирикдирген – жан халаллыкъны ёлломсюзлюгтоду.

*Кёндю дейбиз кьыйынлыкъ жерде,
Кьыйынлыкъ а – кёкде да эркин.
Жулдуз жанып учса бийикде,
Кёрюнеди бушуу баргъанча жерде.*

Ниет байламлыкъгъа келгенде, поэтни фикирлери дуния кёмеуяллери бла бютюн да бек байлашадыла.

*Биринчи кере жерде бараза тартхан,
Сени жюрегинде – ётмекни акълыгъы.
Биринчи кере терезе, эшик айыргъан,
Юлерибизде жашайды кюнюнго жарыгъы.*

Поэтни сёзю сабырды. Иш ахлулукъ, жашау этиуню акъылманлыгъы – суху ауазны кесине къоймайды, кесаматлап айтханда, сухулукъ бла поэтлик, неда сёзлени зор этип тизиу бла сезим кертилик аз да бир бирге келишмеген загладыла. «Биринчи кере терезе, эшик айыргъан» деген жашауну биринчи кере башлагъан дегенге тенгди. Аны аллай сабыр, адепли ауаз бла айтхан – закийликге тенгди.

Тебердичини назму китапларында, жюрекеге эстетика зауукълукъ берирча, жютю тенгледиреуле бла айтылгъан биз аллай кёп фикирлеге тюеибиз. «Къайда да от бирча жанады, алай а аны жылыуу ата журтда башхады!» Ма олду, ол эсде болмагъан оюм бурулуш, отха жангы магъана, сыфат, философия кюч да берген. Аныча, «Къайда да сабанчыны тери бирча агъады жерге» дегенликге, ол тер ёз жеринге атхан урлугъунгу тагымлыгъын къурайды.

Дагъыда Назирни «Къой жол» деген бир назмусуну юсюнден айтмай болмайма. Поэтни уллу атасыны аты да Къойчу эди. Къойчу жашауунда жаланда эки жолну таныгъанды – жерде кютген къой сюрююню жолун, кёкде Къой жол атлы жулдуз сюрююню жолун. Жулдуз сюрюю бла къой сюрюю поэтни жашаугъа философия къарамларын бирикдирип, жашауну сёнгмез акъылманлыгъын ачыкълайды. Поэтика жангылыкъ къадарында, адамны эки уллу дунясын – Кёк бла Жерни бирикдиреди. Жулдузла бирикген Къой жол Къойчуну (иш ахлусу адамны!) жол нёгерге алгъанды да, энди ол, Къой жол, жерге таулу къойчуну кёзлери бла къарайды.

Назир Шимал Кавказны белгили маданият инсаньды, таныгъыулу адамыды. Ол кёп тиллеге кёчюрюлгенди, кеси да бизни ана тилибизге кёп закийлени чыгъармаларын кёчюрюлгенди. Не сёз, аны юсюнден не кёп иги сёз айтсанг да, аз боллукъду. Мен билгенден, аны чыгъармачылыгъы бизни адабиятыбызда алыкъа орулуп, битими алынмагъан сабан кибикди.

Назир бла мен, бир бирни иги таный эсек да, биз аз тюебеше келгенбиз.

Юч жазыучу къарындашны арасында мени шуёхум, Къарачайны закий уланы Магомет эди – оюнчу, чамчы, халкъ жырланы жыйыучу, жырлаучу, тиширыуланы, тенглени да ийнагъы. Тебердиде Хубийланы тукъум Ахияны юйюрюне дери да Къарачайны жарыкълукъ жолуна чыгъарыргъа кыйын салгъан тукъум эди.

Ахия бла Мамурхан табып ёсдюрген сегиз жаш бла кызыны арасында уа ючюсю – Осман, Магомет, Назир, – жазычуладыла. Осман бла Магомет да, кеслерича, закий эдиле. Жаннетли болсунла, бу дунядан кетгендиле. Назир, аланы орунларына да жашап, закийлигине закийлик къошула, кёп жылла ишлесин, халкъын, къоншуларын да къууандырсын деп, мен айтырыкъ олду.

**ТЁППЕЛАНЫ Алим,
КъМР-ни халкъ жазыучусу.**

*Хубийланы Назир бла
Къулийлаы Къайсын ушакъ
эте тургъан кезиу.
1970 жыл*

ХУБИЙЛАНЫ Назир

*Мен сенсиз
отсуз тыпырма*

КЪАЙСЫН

Тписьмо

1

Москва шахарны саусузла юйюнде
Къыш кечени узагъына жукъусуз
Терен сагъыш саулай жерни юсюнде
Уяланад жүрегингде, тау жулдуз.

Къар жауады, орамланы толтуруп,
Боран улуйд, къагъады терезенги.
Сен турса назму жаза, олтуруп,
Тюшюресе эсинге кёп тенгинги.

Шохларынг кёп, жулдузлача кёкледе,
Аны ючюн жылыд сени къонушунг.
Жазгъы кюнча жашайса жүрекледе,
Хыны боран болуп турса да къоншунг.

Ёмюр къысхад, кече бола да узун,
Аны ючюн уя ишлейди сагъыш.
Къычырады акъ къарда къара къызгъун,
Терезени бузлатады шимал къыш.

Алай сен кёре турса жазны,
Къарылгъачны келгенин, тансыкъ болуп,
Къууат салып тауларына Кавказны,

Жашил дуня чыпчыкъ жырладан толуп,
Чегем тары кереди тансыкъ къучакъ,
Къарачайда Къобан бла Теберди
Сени юсюнгден этелле шорха ушакъ,
Келликсе деп, кѣп турмай, кесинг бери.

Сакълайдыла жашил Архыз, акъ Доммай,
Тансыкъ болуп туралла санга таула.
Чучхурла да саркъадыла, болмай сай,
Нарат ийис этеди дарман хауа.

Танг атады, къызарады шаркъ жаны,
Сюйюнчюлюк айтханча тиер кюнден.
Минги Тау да, жаратылгъанча жангы,
Алтын бояу себелейди бийикден.

Тынч тнойюлдю хар къуру да жюрекке
Туугъан жерден айырыну сынау.
Тансыкъса сен хар ташха, хар терекке,
Чакъырады, ананг кибик, Минги Тау.

Ким сорса да, къачан сорса да манга:
- Къарачай бла Малкъардан, айтчы, къайсын
Бек сюесе? – Жууап береме анга:
- Бир-бирден айырмайд аланы Къайсын.

Минги Тауну юлеширге жарамаз,
Къуш бир болад, эки эсе да къанаты.
Бир болгъанча, Къайсын бла ёхтем Кавказ,
Халкъым бирди, эки эсе да аты.

Аллах айтып, дарман – дары болушуп,
Поэтибиз тауларына къайтсын.
Эки халкъ да, бир-бирине къошулуп,
Алан атны жюрютсюн, дейди Къайсын.

1983

Кече

2

Къара кече къанатларын жайгъанды,
Мудах жерге, Чуу тюзлени къучакълап.
Сен жарсыйса – насып жулдуз, батханды,
Киши жерде жилайдыла бусакъла.

Къаты жукълап тура таулу жырчыла.
Сагъышлыса сен, алагъа къайгъырып.

Къайда эсе да сарнайла къара къушла,
Бийик кёкден Ала-Таугъа салынып.

1952

Къыргъызыстан

Атлы

3

Къара кече къучакълайды таулары,
Таякъ жангур, кёк, кюкюрөп, жашнайды.
От къылычла, кеседиле хауаны,
Арча чегет чайкъалады, сарнайды.

Башлыкъ къысып, жамчы кийип жунчууда
Таулу атлы, ёхтемленип, келеди.
Жауун тохтап, кече кетип, жангыдан
Огъур кюнню тиеригин биледи.

1952

Къыргъызыстан

Къуш жыламыкъла

4

Мен сабий заманда, булутла къаралып
Кёк чартлап, кюкюрөп, жауунла жаусала,
Кёрюнеед алай, бийикде талашып,
Таулары башында жылагъанча къушла.

Эсимдеди мени, уруш жайында
Халкъ жырчы бла бирге ханс чекледе
Жугъутур сюрюуню Минги Тау къатында
Кютгеним тау къушла талашхан жерледе.

Журтлары ючюннге тёкдюрюп къанларын,
Бёгеккёл къуш жыйын сермешде хорлатмаз.
Кёкледе ёлселе, эрликни шартларын.
Ёмюрге бийикде сакъларыкъды Кавказ.

Акъ сынжыр таулары къыздыра эди кюн,
Жугъутур сюрюуле бузлада туююше,
Кёзлери жилтинлеп, этеед тютюн,
Къаяда тауушну кёклеге юлеше.

Мюйюзле уятхан акъсылдым булутла,
Акъкъанат Шат Таугъа ашыгъа кенгешге.
Къуш кёзлю акъылман, къарап алагъа,
Башлады хапарын, халкъ жырныча, манга.

Жауарыкъ болгъанлай, жугъутур текеле
 Бузланы юсюнде тьюношуп башларла,
 Минги Тау башына булутла кенгешле
 Узакъдан жыйылып, оноула жасарла.

Къозгъалгъан кёкледе тебреди элия,
 Башлагъа тамдыла биринчи тамчыла,
 Къуш таууш бла толуп битеулей дуния
 Булутла кийдиле къап-къара жамчыла.

Тауланы башында бугъойла къалтырап,
 Кёрюнед жаугъанча исси жилимукъ,
 Кёк ураед жерни, бийикден от чартлап,
 Жандырып агъачны, жаннганча, мамукъ.

Мен жамчы тюрбуне къысылып жырчыны,
 Къысылгъанча къанат тюрбуне къуш бала,
 Соргъанем соруу, кётюрюп башымы:
 - Не жилийла кёкде бу ётгюр тау къушла?

Къарт жырчы айтды, болгъан кибик төре,
 Таурухда кёклени иесича Тейри:
 - Дунияда къуш жилийд жангыз бир кере,
 Сыйырыла эсе жаратылгъан жери.

1969

Къайсынын апасыны къабырында

5

Сени жолунгу баса эди туман,
 От жагъангы кюрт, юзюлюп, жукълатып,
 Къыйын болсада жашаенг, Узейирхан,
 Тамбла кюнню тиерине ышанып.

Тюбей эди санга сууукъ, иссилик,
 Кетгенед уланынг къанлы урушха.
 Сен, жазны сакълап тургъан тау кибик,
 Чыдаенг, этмейин къадаргъа гурушха.

Буюрулду санга сынаргъа кёпню,
 Жарсыуладан толуп турса да жолунг.
 Ахшылыгъынг бла жарыта кёкню,
 Чомарт эди сени жюрегинг, къолунг.

Анадан балагъа кёчмейин къалмаз,
 Эсинг, халинг сейирликди, алтын.

Закий назмучу, акъылман, устаз.
Кесинге ушайды огъурлу Къайсын.

Къалгъанды ол журтуна кертилей,
Аны ючюн къан тѣкгенди сермешде,
Къая болгъанды, палах келгенлей,
Халаллыкъны тас этмей жюрегинде...

Мен келгенме бюгюн уллу байрамгъа –
Толгъанды бизни Къайсыннга алтмыш,
Алай а аны къучакълардан алгъа
Таула бла санга этеме алгъыш.

Жарсыйма – жокъса да саула бла сен,
Жатаса, ёмюр жукъугъа хорлатып,
Ушакъ эте турама таула бла мен,
Санга ыразылыкъ сѣзюмю айтып.

Тюбейдиле таула, огъурлу тангнга,
Аланы башлары бла тийип келед кюн.
Бюсюреу этеме, ийилип, санга,
Поэт жашынгы ахшылыгъы ючюн.

1977

Кавказны жулдузу

6

Сенде уяланнганд Кавказны бушууу, къууанчы да,
Жер жарылса, сени жюрегинг бла ётед.
Сагъышында жашайд дунияны тогъу, ачы да,
Ёксюзню мугурлугъу сени мыдах этед.

Тюзлюк ючюн хазырса отха кирирге да,
Адамлыкъны санайса неден да башха.
Кюрешгенсе, окъуп, хар нени билирге да,
Сый бересе къартха, эс бѣлесе жашха.

Теренди, назикди жылы сезиминг да,
Ариулукъдан, къарап, толмайды кѣзюнг.
Халкыгъа къуллукъ этед жюрегинг, эсинг да,
Ёлмезге туугъанды къанатлы сѣзюнг.

Аны ючюн санга сый да бериледи,
Аны ючюн махтаулу болгъанды хатынг.
Жыр жулдузунг дунияда эсленеди,
Ёмюрледе жашап турлукъду атынг.

1984

КЪАРЧА ТАШ

Къарачайны тауларыны кьойнунда,
 Билип тургъан эртделеден къарт эм жаш,
 Къобан сууну барды къяя бойнунда
 Къарча атлы кёкден тюшген Къадау таш.

Турлукьду ол, жер тебренип урса да,
 Болгъунчуннга Къобан сууну ахыры.
 Жерден башы аз эслене турса да,
 Минги Тау бла бирди, дейле, тамыры.

Таулулада аллай адет болгъанды:
 Кетип бара Къарачайдан тышына,
 Хар жолоучу андан кесек алгъанды,
 Сау-саламат къайтырма, деп, ызына.

Къара кюнде халкъым, туугъан журтундан
 Айырыла, алгъанд ташдан бир кесек.
 Кёп жылланы чыгълмайын тузакъдан,
 Аны жалап, тилеп тургъанды тилек.

Иелерин сакълай узакъ тюзледен,
 Тау тёппеле болгъанла алашаракъ.
 Журтларына тансыкъ болгъан кёзледен
 Кече, кюн да тамып тургъанды бурчакъ..

Узун кече кетип, танг да жарыйды.
 Алтын кюнню саугъалайды бизге шаркъ.
 Къарча таш да кесекчигин таныйды,
 Уппа этип, къучакълайды аны халкъ!

АНА ТИЛИМ АНА СЮТЮМДЮ МЕНИ

Хар халкъны да, хар журтну да сюеме,
 Адам улу бирди, жангызды дуняда.
 Къайсы халкъы жарсыса да кюеме,
 Тюп болгъанча мен жаратылгъан уя.

Хар тилни да сейирлиги алайды,
 Ана сютню жылыуу бла татыуу.
 Кёкде кьушча, къанат керип жашайды
 Ана тилде жаз тангланы атыуу.

Ана тилни тау чучхуру саркъады,
 Жюрегими ёзенлерин къандыра.

Букъу къонуп къалыр да, деп къоркъады,
Къой Жолну жулдузларын жандыра.

Ана тил бла туугъан жерни сюеме,
Бир-биринден айырмайма аланы.
Ана тилде жылайма мен, кюеме,
Харам эсе ана сютю ананы.

Ахыр заман келмей, дуня чайкъалмай,
Туруп турсун, бузоу этмей ёгюзлюк.
Ана тилле жашасынла таркъаймай,
Сынгар бир халкъ сынамасын ёксюзлюк!

Бушуу келсе, ана тилде жылайма,
Кёз жашларым жылытып туугъан жерни.
Къууанч кюнде ана тилде жырлайма,
Ана тилим ана сютюмдю мени!

САГЪЫШЛА

Хар кюн сайын багъалыдан багъалы
Кёрюнелле манга туугъан тауларым,
Жюрегим да болады бек къайгъылы,
Сагъышладан толадыла жырларым.

Нек кёрюнед Минги Тауну башлары
Кюнден кюннге манга ариу эм татлы?
Былай мыдах нек жырлайла суулары,
Шоркъалагъа кетген болурму атлы?

Хар кюн сайын къысхарады бир кюннге
Мен таулагъа къарап туруп заманым,
Аны ючюн кёрюне болур манга
Мыдах жырны жырлагъанча Къобаным.

* * *

Киши кёгюню жулдузу болгъандан эсе,
Кеси кёгюню болайым къарангысы,
Киши журтуну патчахы болгъандан эсе,
Ата журтуму болайым факъырасы.

Киши элини береги болгъандан эсе,
Туугъан элими болайым чапрагъы.
Киши жерини алтыны болгъандан эсе,
Туугъан жерими болайым топрагъы.

МИНГИ ТАУНУ ЮСЮНДЕН БАЛЛАДА

Эки башын кёкге тиреп турады,
Къарт Минги Тау кенг дуниягъа туурады.

Ол тау тюлдю, бойсунмагъан доммайды,
Аркъасында Сир къара суу къайнайды.

Ол суу тюлдю, сейирлик джан дарманды,
Марал сютдю, чыммакъ чарсды, тубанды.

Ол тубанда акъ къанатлы жашайды,
Минги Тауну къыйынлыкъдан сакълайды.

Аны журту алтын кюн бла хауалла.
Акъ жаумла къанатындан жауалла.

Тейри къылыч аны жолу, ызыды,
Минги Тауну ол хорланмаз къызыды.

Къанатлыны окъ жеталмаз, къол тутмаз,
Ол сау болуп, тауну душман хорламаз.

КЪАБИМНИ ЭСГЕРЦУ

Къазах тюзле чексиз узун, къыйырсыз,
Торгъай тегед, шошлукъну буза жырын.
Табалмайма, къалып кетгенд да сынсыз,
Устазымы устазыны къабырын.

Мен барама Къурдай ауушдан аууп,
Исси кюнде къумгъа сингед салкъын Чу.
Къайда эсе да кёк кюкюрейди джаууп,
Узакъ жерде жукълайд уллу назмучу.

Къалып кетген кёкде белгисиз къабыр
Къазаутны ачыулу жылларында.
Жел хансланы шыбырдатады сабыр,
Мен барама сагъышны жолларында.

Табалмайын назмучуну къабырын,
Мыдах болуп къайытама ызыма,
Эштирге, деп, аны фахмулу жырын
Гюрбежисин сакълагъан Кавказыма.

Асхакъ Кязим кёрюнмейди арбазда,
Сууугъанды гюрбежини тыбыры.
Алай жашап турлукъдула Кавказда
Аты бла аны ёмюрлюк жыры.

Жаз келгенлей, акъ чагъады Шыкыда
Юй аллында Кязим орнатхан кертме.
Сау дунягъа кёрюнеди назмудан
Устазына Къайсын салгъан эсгертме.

КАВКАЗ

Журтумдан узакъда кёрюннген тюшюмдеча,
Таулагъа тансыгъым унамайд кетерге.
Сюеме, анам бла анамы тилиндеча,
Таула бла къушну тилинде сёлеширге.

Къарадыла таула анамы кёзлери бла,
Жолуму жарытып мийикде къарлары.
Ушашды къуш таууш тилими сёзлери бла,
Эштилгенчад анда халкъымы жырлары.

Жазгъы къарылгъашча, ызыма учуучанма,
Кёрюрге термилип Теберди элими.
Мен киши жерледе кёп тансыкъ болуучанма
Таууна, суууна, кёгюне жерими.

Къанатлы уясын жерде жокълаучанды,
Къайтып къууанама мен туугъан таулагъа.
Ол мени узакъгъа ашырып сакълаучанды,
Анамы кёзлерин къаратып жоллагъа.

БУЛУТЛА

Бир къарасам, иссилеген къойлача,
Тау башлада жоппу болуп жатасыз,
Бир къарасам, акъ шпандан бойлача,
Кёк тенгизде сиз агъара турасыз.

Бир къарасам, сиз, алтын суу ичгенча,
Сап-саргъалып, кёкге чырай саласыз,
Бир къарасам, къалкъыр оноу этгенча,
Чегетлеге, ёзенлеге къачасыз.

Бир к̄арасам, турна сюрюу барг̄анча,
Сиз, тизилип, к̄ече-к̄ече барасыз,
Бир к̄арасам, жук̄усурап к̄обханча,
Мутхуз болуп, кюнню аллын жабасыз.

Бир к̄арасам, ак̄ жибекден кюнлюкча,
Иссиликден таулу к̄ызыны сак̄лайсыз,
Бир к̄арасам, аны бетин к̄рлюкча,
Сиз, ышарып, барыг̄ыз да к̄арайсыз.

Бир к̄арасам, сиз, чаг̄ылг̄ан жюнлеча,
Мийиклени, житилени жак̄лайсыз,
Бир к̄арасам, т̄ппеледе кюртлеча,
Жюрегими теренинде жашайсыз.

Бир к̄арасам, ак̄ мамук̄дан таулача,
К̄ез туурамда к̄ымылдайсыз, ёсесиз,
Бир к̄арасам, чиллеледен аулача,
Чынгыллаг̄а, буг̄ойлаг̄а тюшесиз.

Бир к̄арасам, кюнюш к̄ырау тюшгенча,
К̄ек кюйюзде аз эслене турасыз,
Бир к̄арасам, эрттенликни суюгенча,
Аллыг̄ызыны кюн чык̄ыг̄аннга бурасыз.

Бир к̄арасам, башха болмай, чардак̄ча,
Чууак̄ к̄кню, мыдах болуп, тутасыз,
Бир к̄арасам, сиз, уялчак̄ к̄онак̄ча,
Чыртда тебмей, мийик к̄екде турасыз.

Бир к̄арасам, ау тюбюнде келинча,
Сиз, к̄убулуп, тюрлю-тюрлю боласыз,
Бир к̄арасам, сютден толг̄ан желинча,
Берекетли болуп, суудан толасыз.

Бир к̄арасам, отда эмен мыдыхча,
Сиз, к̄ызарып, ариу кийим киесиз,
Бир к̄арасам, сиз, к̄аз тюкден жастык̄ча,
Чууак̄ к̄екде аг̄арырг̄а сюесиз.

Бир к̄арасам, жерге тансык̄ болг̄анча,
Сиз, созулуп, жангур болуп жауасыз,
Бир к̄арасам, к̄ууанчлык̄дан толг̄анча,
Т̄ппеледен ары-бери ауасыз.

Бир к̄арасам, к̄уш к̄анатын кергенча,
Минги Тауну айрысына к̄онасыз,

Бир кьарасам, ана жашын кӛргенча,
Аны кӛрюп, жарыкь кӛлло боласыз.

Бир кьарасам, шохлукь, тынчлыкь элтгенча,
Кӛп кьралгьа бизден салам элтесиз.
Бир кьарасам, мен таулагьа келгенча,
Журтугьузгьа тансыкь болуп келесиз.

АЛТЫН ЗУРНА

Сӛз хазнаны закийи, назик жюрек кьыллада
Жашап турлукь ёлюмсюз ёмюрледе, жыллада

Минги Тауну уланы, Кьарачайны булбулу,
Жулдузланы чолпаны, Исмаил Семен улу,

Алтын жырынгы жырлай, таула тюбейле тангнга,
Зынгырдауукь чучхурла эжиу этелле санга.

«Минги Таунгу» эште, жарыкь тиелле кюнле,
Аны ичинден бизге чагьып келелле гюлле.

Сени жырынг жырланса, кьышыбыз болады жаз.
Сени атынг айтылса, мийик кӛрюнед Кавказ.

Сейирлик тауушланы терен сезгенсе бютюн,
Кӛп кьыйынлыкь чекгенсе дунияда фахмунг ючюн.

Биле эдинг сен тилин булбулну, акь турнаны.
Саугьа этип кетгенсе халкьгьа алтын зурнаны.

1981

АГЪАЧ АЯКЪ

Кьыз алгъан, кьыз берген кьууанч кюнледе
Ичгенбиз сенден боза да, чагьыр да.
Кьуш уялача, биз таулу юйледе
Алай башлагъанбыз таурух да, жыр да.

Кьарт чемер кьолланы сендеди ызы,
Туугъан жерими нарат ийиси да.
Сенден кьарайды тауларымы кьызы,
Аны юсюнде кямары, тьюмеси да.

Жап-жашил назланы Муху ичинде
Шыбырдаулары, эштеме, сендеди.
Кавказ ёзенлени теренлеринде
Тау халкъым жолларын сенде кёреди.

Тау сууну къаяда шоркъа даууру,
Чегетде бууну ёкюрген тауушу да.
Сендеди жерими ана баууру,
Терен ёзени, агъаргъан ауушу да.

Кюз чегет алмала, бишген кертмеле,
Къызыл наныкъла, сары чынарла да,
Назик къайынла, ёмюрлюк эменле,
Сенде кёрюнелле бузла да, къарла да.

Огъурлу атамы озгъан жашлыгъы,
Ат аякъ тауушу, тик жоллары да,
Къара жамчысы, чыммакъ башлыгъы,
Жити къаманы тутхан къоллары да.

Тау гыбыт айранны сендед татыуу,
Кёзлеу сууланы эртденги сууугъу да.
Къум тюзде ёлгенни ачы бушууу
Сенде кёрюнюп турлукъду къуру да.

Жаш ана ёшонню сендед жылыуу,
Хурзук башында къушну къалкъыуу да.
Хасаука урушда жигитни къарыуу,
Жамагъат сууну женгил саркъыуу да.

Къарачай ажирни созуп кишнеую
Сенде эштиледиди къышда да, жайда да.
Уста таулуну хуна ишлеую,
Жангызгъа барыуу къууанч кюн тойда

Тауларыбызда субай къызланы
Чолпан кёзлери, къара къашлары да.
Аланла этген таулу жырланы
Тизгинлеринде къутас чачлары да.

Акъ Минги Тауну тюрленмез сыфаты
Сенде, кюзгюдеча, ачыкъ кёрюнеди.
Таулу уучула жырлаучу «Апсаты»,
Алгъынча, сенде ариу эштиледиди.

Жукъланмаз жарыгъы Чолпан жулдузну,
Кюнню Ыпчыкъ ауушдан къарауу да.

Сейир макъамлары таулу къобузну.
Уста уучуну жугъутур марауу да.

Таулу ананы белляу айтханы,
Жюн тарагъаны, чепкен сокъгъаны да,
Жайгъы кечеледе жамчы басханы,
Ташлы жолда ёрге баргъаны да.

Къобан ёзенни таякъ жангурлары,
Махар ауушдан къакъгъан аязы да,
Таулу къызлача, субай къайынлары,
Шам Тебердини жашил жазы да.

Кёк кюкюреуню даурбас ургъаны,
Кёк чартлагъанны къызыу жануу да,
Тейри къылычны экилеп тургъаны,
Жарыгъын тёге тангны атыуу да.

Сендеди журтуму малчы къошлары,
Къалын тузлукъну мысты татыуу да,
Тиширыуланы жыламукълары,
Къанлы урушну кетмез ачыуу да.

Чыммакъ башлыкълы, къара жамчылы,
Кёребиз сенде атлыны барыуун да.
Араунда бишген нартюх гыржынны
Сенде ангылайбыз ашхы татыуун да.

Ой, ёлор ауруу тийген заманда
Атам айранны да сенден ичгенди,
Ол туугъан тауларын Муху Башында
Кёзлерин жума да сенде кёргенди.

Къыйналып эштилген ахыр сёзюнде
Атам осуятын манга этгенди:
«Агъач аякъны кёр мени кёзюмден,
Таулу жюрегим андады», — дегенди.

Ачыулу жылланы бушууларында
Жерге бёленнгенди атам, жукълайды.
Агъач аякъдан тик тауларында,
Сау болуп тургъанча, манга къарайды.

Эслейд тауланы айланч жолунда
Туугъан халкъыны ёрге баргъанын,
Кёреди бююн мени къолумда
Жангы жашауну алтын аягъын.

1954-1960

АНАМ

Улуй эди хыны боран, шаушалмай,
Орамланы кюртю бла бегите,
Олтураенг кече сайын, жукъламай,
Белляу айта, бешигими тебрете.

Жашы ёлген анача, жел сарнаед,
Ауушладан ёзенлеге тигелей,
Терезенги хыны-хыны кьагъаед,
Ачыуланьп, элибизге киргенлей.

Жюрегинги къайгъыларын билгенча,
Бир кёзюуде болуучанед жел сабыр.
Бешик жырда, ананг сени сюйгенча
Бол, дей эдинг, ёхтем, ётгюр эм батыр.

Алай бла танг да белги береед,
Терезенгден тёге эди жарыгъын,
Хоншунг, тийренг — бары сени кёреед,
Танг атса да, жана эди чырагъынг.

Бешик жырны эрикмейин жырлаенг —
Эште элле кьар тюбюнде тауларынг.
Тохтамасам, сен кьойнунга алаенг,
Сан этмеенг кьыйналса да санларынг.

Алай эте, заман кетип бараед,
Мен ёсеем, сен толаенг кьууанчдан.
Кьулакъ суучукъ кесине чакъыраед
Мени хаман кьош аллы стауатдан.

Суу ызына ойнатыргъа элтеенг,
Эрттенбла кюн ёзеннге тийгенлей,
Гокка хансла юзюп, манга береенг,
Кюйюзлеча кьырдышлада кёргенлей.

Каскаланы ызларындан чабаем,
Мылы хансны ичин жырып гузаба,
Гёбелекле кёп кере мен тутаем,
Жыгъылсам да, туруп, жангыдан чаба.

Сабийлигим къайытмаздан кетгенди,
Жокъду мадар чыртда аны жетерге.

Аны орнуна энди жашлык келгенди,
Турад сенден унамай ол кетерге.

Жазу мени кеп жерлеге элтеди,
Сенден эмда тауларымдан айырып,
Эки кезюнг жолга чырак кетеди,
Олтураса кюнтурушда кайгырып.

Жайгы кюнден иги жылыу бересе,
Тилек тилей ашыраса жолума.
Тюшлерингде хаман мени кересе,
Таш саласа, солуу бермей колунга.

Уячыгын топуракдан ишлейди
Кырылгашчык терезени башында,
Жылы тюкчюк, ариу чебчюк излейди,
Жырын жырлай, анам, сени катынгда.

Алай бла сора ол гурт жатады,
Балаларын чыгарады уяда,
Чибин, камыжак алага кыпдырады,
Ана деген бары алай дуняда.

Кырылгачдан кез алмайын кырайса,
Эслетмейин жыламугунгу сюрте,
Узак жерден сен жашынгы саклайса,
Кече, кюн да кеп тюрлю сагыш эте.

Заман кетип хаман алга барады,
Кыртлык энди жуууклашханды санга.
Жюрегингде хар жыл ызын кыояды,
Сагышланып тураса, жаным, манга.

Отжагада бююн мен олтурама,
Жити кырап огурлу кезлеринге.
Кырт болганса, анам, мен кайгырама,
Тынгылайма кеп акыл сезлеринге.

Тар езенде Теберди суу барганча,
Бек тынчылыксыз этгендиге жылларынг.
Мийик таула, кийик жолдан толганча,
Жыйрыкыладан толганла жаякларынг.

Алма терек жаз чегетде чакыганча,
Агарады чачынг сени замансыз,
Болур мени, хар баланы болганча,
Аны юсюнде кеп терслигим ажымсыз.

АТАМЫ ЖАМЧЫСЫ

Уруш жыллада бастырдык атамы,
 Чырмап кеси суйген ала кюйюзге.
 Къара кавказ жамчысы турады аны
 Тагъылып юйде жугъутур мюйюзге.

Ол жамчыда туугъан тауларым, кече
 Къалгъан кибик, манга кёрюнеди алай.
 Жигитлени биринден бирине кече,
 Келеди жамчы, хыны жауумладан сакълай.

Турна сюрюулеча, тизилип жылла,
 Аууп баралла бир-бири ызындан.
 Жырла, жүрек, мугур жырынгы жырла,
 Хапар жокъду анга юйге къайтыудан.

Къап-къара тау жамчы тансыкъдан иесине,
 Мени бла биргелей атамы сакълай,
 Агъарып баргъанча кёрюнеди манга,
 Таулада айланч жоллагъа къарай.

Таурухла айта кечеги жауумладан
 Къара жамчы атасыз юйюбюзде,
 Толтуруп жүрегими терен сагъышладан,
 Тагъылып турады жугъутур мюйюзде.

Унутмагъанды ол мени атамы
 Сыбызгъы сокъгъанын Шобайдакъ Чатында.
 Къулагъыма келеди тау жырны макъамы,
 Тургъан заманда жамчыны къатында.

ЖИБЕРИЛМЕЙ КЪАЛГЪАН ПИСЬМО*Зумакъулланы Танзилягъа*

1

Айып этме, сал кечим,
 Мени таулу эгечим,
 Кёп турдум жазмай къагъыт
 Болгъан кибик заман къыт.
 Жатдым саусузла юйде,
 Сен эсимде хар кюнде.
 Бюгюн къопдум, аязып,
 Иеме къагъыт жазып.
 Ал менден алгъыш салам:
 Къууанад санга Алам.
 Сен берген сейир китап

Турлукъду халкъгъа жарап.
 Акъылынг – терен тенгиз,
 Сезиминг жылыд чексиз.
 Халалд чомарт жүрегинг,
 Ахшылыкъды билгенинг.
 Кюн беред санга кючюн,
 Жашайса халкъынг ючюн.
 Туугъанса сен саугъагъа
 Битеу Кавказ таулагъа.
 Сау бол, дейме таулагъа,
 Сени тапхан анагъа.

Жазгы тангны нюр жарыгын алганса,
Жулдуз болуп, кёкге кьууат салганса.
Сен кюн болуп, бизге жарык тиесе,
Бийикледен сейир жылыу иесе.

Закийлени тизгининде бараса,
Фахмунг бла халкыгъа махтау саласа.
Сен, тау мёлек, сен тау жилек, татлыса.
Жыр эриште сауыгъа алган атлыса.

Мен кьоркъама зар кёз санга тиер деп,
Ким болса да от кёлегин киер деп.
Сакъ бол, жаным, эслеп атла хар кьайда,
Бек сюелле сени тау Къарачайда.

Кюн сукъланып, санга жютю кьарайды,
Кьобан суу да, тансыкъ болуп, жырлайды.
Хар тамчысы аны кюмюш бурчакъды,
Сеничагъа ол керилген кьучакъды.

Санга жырлайд кьарылгъашчыкъ, булбул да,
Шо бир ышар, жаным, ариу кьубул да.
Кёз тиймезча кюмюш чыкъла жууалла,
Сеничала минг жылда бир тууалла.

Хар умутунг, хар иннетинг терк толсун!
Бу дунияда жашар жылынг кёп болсун!

2002

НАЛЧЫКЪ

Отарланы Керимге

Жангы кюмюш айгъа ушайд
Себелей турган жарыкъ.
Нартладан бери жашайд
Насыпны шарты налчыкъ.

Жолла кыйын болган кюнде,
Ичин жырып сен балчыкыны,
Излегенсе жер юсюнде,
Ажашдырып ол налчыкыны.

Буюргъан эсе да кьадар
Сынаргъа кёп уруш от,
Жаугъан эсе да жангур, кьар,
Эталмагъанла аны тот.

Кьууанама кьадарынга,
Батмай турсун насып жулдуз!
Тынгылайма жырларынга,
Жукълаамасын жыр отугъуз!

Аталгъанды шахарынга
Насыпны шарты Налчыкъ.
Эшиклеринг кьонакылагъа,
Жюрегингча, турад ачыкъ.

Кьууанч келсин юйюгюзге,
Ажашмасын энди налчыкъ!
Тийип турсун юсюгюзге
Минги Таудан алтын жарыкъ!

1972

МАЛКЪАРДАН ТИЕДИ КЮН КЪАРАЧАЙГЪА

*Бептайланы Муталип бла
Додуланы Аскерге*

Малкъардан тиеди кюн Къарачайгъа,
Минги Тау шагъатды анга,
Аны ючюн ушайд кышыбыз жайгъа,
Ашхам да жап-жарыкъ тангнга.

Малкъардан тиеди кюн Къарачайгъа,
Тейри эшиги ачылып,
Аны жылыуу жетеди айгъа,
Нюрю Аламгъа чачылып.

Малкъардан тиеди кюн Къарачайгъа,
Дунияны кёреди кёзю.
Къанат берилди жарлыгъа, байгъа
Къайсынны къанатлы сёзю.

Малкъардан тиеди кюн Къарачайгъа
Ёмюрлюк саугъад ол бизге.
Малкъардан тиед кюн Къарачайгъа,
Насып береди хар юйюбюзге.

1990

ЖУРТУМ

Мен сенсиз къанатсыз къушма,
Суусуз ёзенме мен сенсиз.
Мен сенсиз тилсиз булбулма,
Иесиз юйме мен сенсиз.

Мен сенсиз отсуз тыпырма,
Тамырсыз терек мен сенсиз.
Мен сенсиз сууугъан окъма,
Къысхача – жокъма мен сенсиз.

Уруш ётген тюзде
Къыш кюнде
Кенг тюзде
Шууулдайд боран.
Жер-гёшек,
Таш – жастыкъ,
Акъ къар – жууургъан.

Жел хыны,
Жер мылы,
Къызарады къар.
Окъ да жокъ,
Сау да жокъ,
Кишилиг а бар...

СѐЗ

Акь булутну тюбюнде, тау башында кийикча,
Сѐз, кѐрюне келед да, тас болады жангыдан.
Мараучула, ёрлейме – кѐк кыйырсыз бийикча,
Буюрулгъан эсе да кьюру кыйтыргъа уудан.

Къалай болса да манга, сукъланыу сейирликча,
Берилгенди бу кыйгъы ызына кыйтмаздан.
Акь булутлу тюбюнде, тау башында кийикча,
Сѐз, кѐрюне келед да, тас болады жангыдан.

УРУШДА ЁЛГЕН КЪАРНАШЫМЫ ЮСЮНДЕН БАЛЛАДА

Уруш тюзледе ёлген батырла,
Жерни кьучакълап, жаталла рахат.
Жазны гюллери ёсген къабырла,
Сизде болурму кьарнашым Ахмат?

Терен сагъышха батып жагъала,
Волганы сууу Каспийге саркъад,
Къаннга боялгъан мыдах толкъунла,
Сизде болурму кьарнашым Ахмат?

Урушда кюйген мирзеу сабанла,
Кыйынлыкълагъа болгъансыз шагъат.
Жигитле жатхан солдат бетжанла,
Сизде болурму кьарнашым Ахмат?

Учхан жулдузча, кѐкде жанганла,
Бушуу жюрекни сизни ючюн кьагъад,
Басдырылмайын тюзде кьалгъанла,
Сизни бла кьалгъан болурму Ахмат?

Кюнбатыш таба барама кьарай,
Кюйген ташланы ызлары турад,
Окъ тийген кыйын тураса жилий,
Жата болурму тюбюнде Ахмат?

Анам тюшюнде сен келип кѐрсе,
Керти болсун деп, тилеученг ол тюш,
Кече юйюрге ушхууур берсе,
Санга да кьояд тепсиде юлюш.

* * *

Тау төппелени кърлары эриселе,
Мен жарсыйма, таула алаша болгъанча.
Суу жагъа оюлуп, жар бола тебиресе,
Къайгырама, ёзен палахдан толгъанча.

Таулада зурна мудах жырласа.
Эге тюшюп уруш, сермеш барад менде,
Анда ёлген жашына анам жилияса,
Сарнагъанча кёрюнед анала жерде.

БЕЛГИСИЗ ЗАРАУАТЛЫКЪ

Будай бюртюкню гумулжукладан сыйыргъан заманыбыз. Аталары, кыралны кьоруулай, кьоргъашин жауунну тьобюнде, къан ырхыланы ичинде: «За Родину!» – деп, сабийлерини жашаулары уа – ма былай, ёлгени, сауу да белгисиз. Былайды деп айтханда, кыралларын кьоруулар ючюн, юйюрлеринден, юйдегилеринден да айырылып кетгенлени ёксюз сабийлери, баш иесиз кьалгъан аналарыны мудахлыкъларын, кьайгьыларын кетеребиз деп, 8-чи мартха дери, тюрлю-тюрлю оюнла, жырла, тепсеуле хазырлай эдиле. Аналары да, сабийлерине кьарай да кьууана, кьайгьыларын чача. 6-чы мартны кечесинде уа, башха кечеледен эсе кёбюрек да ойнагъан эдиле. Аналары да: «Аталары кетген эселе да, сабийлерибизни Аллах жашатсын!» – деп, тилекчи эдиле.

1944 жылны жылылыгъы сабийлеге женгил кийим киерге бек болушханды.

Колхозда да трибуналаны тегереклерин кюйюзле, кийизле бла жасап, трибунаны эки жанындан эки кызыл байракъ жел ургъаны сайын, бир бирине эришгенча, чайкъала, бири – район махтаугъа берген, бири уа – колхозну кесиники. Трибунаны тегереги бла кызыл кьумач тартылып, юсюнде уа акъ бояу бла махтау сёзле жазылып. 7-чи мартха жетдик. Ол кюн колхоз бир уллу ёгюзню союп, тамблагъа хазыр эди. Алай ингир алагъа элге бир машина хыны келип тохтады. Аны юсюнде тёрт-беш адам. Ала тегерекге тынгысыздыла. Сора, кёп мычымай, бир бирин жеталмай, кьачып келгенча, ёзенле машиналадан толдула. Солдатла кёбейдиле. Къатларына кьаршы барсанг, жаратмайдыла. Арлакъ, берлакъ сырынадыла. Машинала ууакъ элге юлешине башладыла. Ангылауу, акъылы болгъанла: «Къарачайлыланы да былай кёчюргендиле, бизни да кёчюре келгендиле», – дейдиле. Акъылдан, ангылаудан кьарыусузуракъла уа, бир мадар эталлыкълагъа да кёп заран жетдирген эдиле. Кёп элдеде юс кийимлери бла чыгъып кьалгъанла аз туююл эдиле.

Машинала ёзенлени жабып, ондан, жыйырмадан тохтап, солдатла уа халкъны ашыкъдырып, ауруп тургъанланы тешеклерин, жатхан жерлерин, сабийлени бешиклерин, машиналагъа сыйынырыкъ туююлдоле деп, жол жанларына атдырадыла. Беш-алты юйюрню бир машинагъа жюклеп, жолгъа ашырадыла. Ала кьуру кеслери кетген кибик, артха кьарап, кьол булгъаргъа кюрешедиле.

Ма санга! Кьууанчны сакълагъан жаш тёлю, кьабыр орунларын белгилеп тургъан къартла узакъ, белгисиз жолгъа атландыла. Жилиу таууш кьаяланы зынгырдатады.

Бизни кёчюрюге келгенле кыралыбызгъа ыразылыкъларын билдиредиле: жолда суу ичерге, бир тюрлю бир аякъ-кьашыкъ, жол азыкъ алыргъа кьоймагъан солдатла да аз туююлдоле. Хар адам да бирча болмай-

ды, сени жунчугъанынгы кёрюп, жан аурутуп, сенден эсе иги къармашып, болушханлары да болгъанды. Адамлыгына кёре, зорлукъну терслигин билгенле – жан аурутханла.

Машиналаны толгъанлары кете, барыбыз да Нальчикге жыйылдыкъ. Машинабыз бузулуп, артхаракъ къалып баргъан эдик. Биз жетгенде, къара чепкени, акъ башлыкъны да белине байлап, бир къарт поездге миналмай къореше эди, солдат а: «Давай, давай, старый бандит! Ненча солдатны ёлтюргенсе?» – деп, ушқокъ къалагъы бла аркъасындан къаты-къаты тюртюп, вагоннга атды. Арлакъда да бир жаш тиширыу ёлюп, юч сабийчиги да юсюне къапланып жилий тургъанлай, солдат, ёлюкню юсюне къарап, сабийлени ары-бери тюртюп, аналарыны юсюнден айырып, вагоннга жыйгъанда, аланы халларын, этген амалсызлыкъларын кёрген адамланы аркъа жиклери къалтырай эди. Бизни аллыбызда – бешиччи вагонда, ол сабийчиклени жилигъан тауушлары, аздан-аз бола, тунчукъду

Жарсыугъа, осал халлы адамла аз туююлдоле. Ол къыйынлыгъыбызда окъуна таныта эдиле аллайла кеслерин. Вагонда ёлген адамны терк билдире эдиле, кесибизникиле – ёлюкню кетертгинчи тынчаймай эдиле.

Жолда бир магъанасыз ашарыкъчыкъ – чабакъ шорпа, нартюк гыржынчыкъ да бере эдиле. Мен а, кесиме жетерик юлюшню да алып, ол ёксюзлеге бардым. Бетчиклери кёбюп, кёзчюклери да жылтырай, мени аскерчиледен сунуп, буюгъуп, бир жанына къысылдыла. Ариу айтдым, ала уа ашарыкъчыкъгъа, кёзюме да терк-терк къарап, бергеними къушча жутуп, кёзюме къарадыла...

Поезд кетип барады, ууакъ элледен ётюп, жолда эшелон къаты къызгъан заманда аберини кёрген къыйынды. Вагонланы эшиклерин темир къадаула бла бегитгендиле. Биз а, бир бири юсюбюзге минип, вагонланы гитче терезчиклеринден къараргъа къорешебиз. Башха эшелон келсе, бир бирге ал бермей, ата-аналарын, ажашханларын, тюрлю-тюрлю ауазла бла къычырып излейдиле. Тапханла да боладыла, алай тапхандан а не файда, эшелондан башха эшелоннга иймейдиле. Кюндюз, аз болса да, бир затла кёрюнедиле. Бизден алда вагонну эшигини юсюнде къусаргъа къореше тургъан тиширыуну лейтенант табаны бла уруп, вагонну тюбюне тюшюргенин кёргенме.

* * *

10-чу март. Эшелон иги кесекге тохтагъан эди. Бир заманда тиширыула вагонну ичинде жухларын бир бирге тиреп, къуш-муш болуп, эр кишилеге айланган жанына тизилип, чалы болдула. Бизге терк-терк кёз жетдиредиле. Малкъондуланы Локъман, жетмишден ётген къарт, тиширыулагъа кёз жетдирип: «Къатынлада бир тынчлыкъсызлыкъ барды», – дейди, сорургъа уа танымагъан тиширыуларындан уялады. Залийхат деген тиширыу, уялса да, боюнун созуп, аз таууш бла Трамланы Махмутха ишни халын шош айтып ангылатды. Махмут тюп эринин тишлери бла къабып: «М-м-м», – деп мурулдады. Тохаланы Къаншау терк окъуна ишни болушун ангылап, бир бирлерине шыбырдашдыла. Мени да кёзюм жетип къалды. Бир жаш тиширыучукъ вагонну къаты полуна юсюнде ары-бери

бурулуп, амалсызды. Къатынладан бири ётюп баргъан солдатдан болушлукъ сурады. Солдат: «Пройдет», – деп, эс да бурмай, къолун силкиндирип кетди. Баштакъланы Магомет: «Ой, Расул, кёрдюнгмю ол солдатны айтханын?! Оллахий, малладан да ыспассызбыз», – деди. Вагонну ичи толу тиширыудан бир тюрлю бир болушлукъ чыкъмады. Эшелон тебиреди. Вагонну ичинде не болса хылымьлыладан башха, ташкёмюр ташыгъан вагонда тёшеги, жастыгъымы боллукъ эди, къуру къангаларындан башха? Биринчи сабийден ауругъан а вагонну къаты къангаларында туююлюп барса, сау къайры къаллыкъ эди. Болушлукъ амалтын жаш тиширыучукъ жоюлду. Энди сабийге уа не мадар? Ичирирге сют жокъ. Тиширыула, кеси кереклерине барып келе, 25-чи вагонда гитче сабий жилигъан таууш эшитдик деп, хапарлашып келди. Терк окъуна ашыгъышлы къайтып бардыла. Бир тиширыу гитче сабийчигине ёшюнюн салып тургъанын кёрюп, ишни болушун айтып ангылатдыла, сабийчикни алырын тиледи. Сау къаллыкъ, ары-бери бура да турмай: «Келтиригиз, ёлселе, экиси да бирге ёлюрле», – деди. Ол эки сабийчикни да бирча къюнуна кысып, ёшюнюн береди. Не болса да, эгизле болдула. Кимники болгъанын а сордumu, сормадымы, билмейме.

Бу тиширыугъа къалай бла, не бла болушургъа керекди деп, кёп сагъышландыкъ. Трамланы Махмут, Тохаланы Къаншау, сора мен, оноулашып, былайгъа келишдик: ёлген ананы юлюшюн къурутмагъанлай, эгизлени аналарына элтип берирге. Кёпле ыразы болдула. Хар аш алгъаныбыз сайын, аз болса да, къошаргъа да кюрешип, элтип, берип турдукъ. Мен, Жамурзаланы Расул, вагонда тамата эдим. Ол ишими жаратмай, гургург этерге кюрешгенле да бар эдиле. Алай бла Чимкентге жетдик.

* * *

Бир талай жылла ётгенден сора къайсы бирини аты турлукъду эсингде? Бу заманны келлигин билсем эди, мен, жазычу болмагъанлыкъгъа, бир талай затны белгилеп къоярыкъ эдим. Заман кёп затланы унутдургъанды.

1944 жыл, 11-чи март. Эшелонну тауушу башыбызны къатышдырып бара, бир гитче разъездчикде тохтады. Башыбыз таркъ-туркъ тауушдан солуду. Къаты жел урса да, паровоз таууш эте эди. Анга суу къуя тургъанларын кёрдюк. Суусап къысхан халкъ, суу алырча орунчуклары болмагъанла да суугъа чабышдыла. Мадарлыракъла, тирнеклирекле, женгилирекле терк мадардыла. Мадарсызыракъла уа – сакълайдыла, суу тохтап, неда тауусулуп къаллыкъ сунуп, тюртюшедиле, жырътышадыла. Бир заманда чачы-башы да тозурап, тап, адам къоркъурча халгъа келген бир тиширыу, къолунда да чулгъамы бла, жыгъыла-къоба, къычырыкъ тауушу бла къолларын кезиу-кезиу булгъай, чапханыча чабып, бизни къатыбызгъа жетгенлей, солууун алалмай, жыгъылды. Жыйылгъан кёп халкъ барыбыз да бирча жунчудукъ. Сууларын тёкгенле да аз туююл эдиле. Бир бирге кёл этдирип, эс жыйып, хапар сорургъа киришдик. Бу тиширыугъа жыйырма беш неда жыйырма жети жыл бола болур эди, къайсы эшелондан болгъанындан да хапар жокъ. Конвойла да къарап, жаратмай кетдиле.

Кюч-къарыу этип, ол тиширыуну – Марзийни, вагоннга миндирдик. Жанын сакълагъан, орта бойлу, орта жашаулу къазахлы къатын, чыдаялмай, чабып жетди. «Мен сизни сёлешгенигизни эшитип турама. Бизни тилибизге къалай жууукъ тилди. Не миллетсиз?» – деп, ахтынып сорду. – Муслийманмысыз?» Къазах къатын Марзийни хапарына киришди:

– Мен эшикден къарап тура эдим, юч солдат бу тиширыуну кётюрюп тебиредиле. Мен а эр киши сунган эдим... Тиширыула, гузаба этип, жилип тебиредиле. Тагъылып, иерге унамагъанла да бар эдиле. Аланы да тарт-соз этип, артха къыстадыла солдатла. Марзийни уа, элтип, кирпич этген чунгургъа атдыла да, хапар айта, кюле, къайтып кетдиле. Кеч къарангы болгъан эди. Барыргъа къоркъуп, баралмай, нёгерге эр киши уа къайдан табарыкъ эдим, чыдаялмай, экинчи кюн тангны атышы бла бардым. Бет къаны сау адамгъа ушагъанын кёрдюм. Бууун тамырындан да тутуп кёрдюм, сау болгъаны билинип къалды. Массаж этип, ары-бери булгъадым. Марзий, кёзлерин ачып, кёзюме къарады да, мени кёргенлей, кёзлерин терк къысды. Мени кюреше тургъанымы кёргенлей, къоншу къатынла жыйылдыла да, кётюрюп, юйге элтдик. Марзийге жан кире башлады. Эркин солуугъа айланды. Ол, эс жыйып, бизни кёргенде, кёзлерин къысып-къысып, бизге къарап башлады. Бизден къоркъгъан окъуна эте болур эди. Мычмай, сабий табыугъа айланды. Эки къатын къолубуздан келгенича кюрешдик. Ма бу чулгъам а энди олду. Кийимлерин а, адамла алмагъан эселе, билмейме, юсю жалангач эди.

Биз да, къолдан келгенича, юсюн жабаргъа кюрешгенбиз. Сизден алгъа кётюрюлгенледен онжыллыкъ жашчыкъ кеси керегине чыкъгъан болур эди, эшелон кетип, жашчыкъ эки чархны ортасында къалып, къачып бизге келген эди. Ол корейли сабийчикни бир къатын кесине жаш этип алгъанды. Ол да ана этип, бек ариу кёрюп айланадыла, сурагъан адам а жокъ.

Марзий да хапарын билген жеринден айтып башлады. Кёзлеринден да жилимукълары, къан тамычылача, созулуп агъа, жүрегин тыялмай, аскерде белгисиз баш иеси да эсине тюше: «Быллай азаплыкъ къалай шашдырмаз!» – деп, элгенип-элгенип солуй эди. Тиширыула, бир бирине ал къоймай, соруула сора, жапсарыргъа кюреше эдиле:

– Марзий, санга не болгъанын а билемисе?

– Мени бир тюрлю бир хапарым жокъду, жукълап туруп, уянгандан башха. Мен шашмай а сёлешемеми?

– Хау, бек ариу, бек тап сёлешесе, – дедиле.

– Уянып къарагъанымда, бир сейирлик алаша юйчюкде жата эдим.

Андан да сейирлиги уа – бирер акъ быстырны башларына, башлыкълача чулгъап, табакъбет, къысыкъкёз, бирча тиширыула юсюме сюелип, мен эшитмеген тилде сёлеше эдиле. Шайтан-жин дегенлери была болурла деп, мен кесими жинле-шайтанла бла тургъан сунуп, асыры къоркъгъандан, кёзлерим, жүрегим да чыгъаргъа жетип, тегерегиме тынгысыз къарайма. Мен билмеген, мен кёрмеген бир сейирлик жумушакъ ашарыкъла да келтиредиле. Шайтанла адамланы шашдырадыла деучюлери эсима тюшюп, ашаргъа унамайма. Бирлери, атына Зульфия дей эди, ол орусча сёлешип

башлады. «Къоркъма, къоркъма, биз да адамлабыз, муслийманлабыз, къазахла дегенле – бизбиз», – деп, къоллары бла ашап башладыла. Ауузум ачылып, была къаллайла ашайдыла деп, бютюнда сейирге уа энди къалдым. Ашагъанларына сейирсинип, къарап турдум.

– Аша, нек тураса? – дедиле. – Мени ол ашауну билмегеними ангылап, къашыкъ келтирдиле, мен да ашап башладым. Кюледиле. Мен да эс жыйып, орусча хапарлашып, бир бирни ангылай башладыкъ. Сёзлеринде мен ангылагъан, бизнича эшитилген сёзлери манга эс тапдырдыла. Сабийден а бир тюрлю бир хапарым жокъду. Къарынымы барын-жогъун да унутуп, хапарсызма. Башында айтылгъан ишлени барын да айтып, ангылатып: «Ма, бу сени сабийингди. Жашаулу болсун!» – деп, къолума бергенден сора, хар не да эсиме тюшюп, кёзюме кёрюнюп къалды. Урласала да, биллик туююл эдим. Аллах жаратхан жанына кеси иеди. Ауузум, бир агъач тёммекни тутханлай, ачылып къалды. Сабийни ёшюнومه къысдым. Ана жүрек чыдамайды. Сабий ёшюнومه жетгенлей, къадалып, эмип башлады. Къазах къатынла да кюлдюле. Бек татлы жукълады.

Биз да алай эте тургъанлай, эшелонну келип тургъанын кёрюп, мыллыгымы атып, къатынла бла да саламлашмай, кючден жетдим. Ахшы Аллахха жаным къор болсун. Сизден да къалсам а, не затлагъа, къаллай кюнлеге жетерик болур эдим. Кимлеге жалынчакъ, жалчы болуп, мугурайып, баш тёбен къарап жашарыкъ болур эдим? – деп, Марзий хапарын бошады.

Кизлярны бла Сырдарьяны ортасында, ненча жерде эшелон тохтаарыкъ эсе да, алайланы къара къаргъала, чаукала, къузгъунла билип, уста сакълай эдиле. Жарашмай, бир бирлерин да жулкъа эдиле. Бийик тартылгъан тюрлю-тюрлю кёп темир чыбыкъланы ызлары кёрюнмей, барып тохтасакъ, вагонладан не заг тюшерин марай, кетген эшелонланы ашырып, бир талай барып, жерлерине къайта эдиле.

* * *

Бу Расул деген быллай бир затны къалай кёргенди, ётюрюклени жазады дерикле да болурла. Мен, кёзюм бла кёрмеген, кесим къатышмагъан жангыз бир сёз жазмайма. Мен бек артдагъы, 12-чи эшелонда баргъанма, кесими да ангыларча заманым болгъанды, жыйырма бла биржыллыкъма. Онюч жылны ичинде хар адамны жүрюген ызлары, жашау формалары, тюшген жерлери да башха болгъанды. «Ол кёргенни – мен нек кёрмегенме?» – дерча туююл эди.

Энди станция Черчикге кёчейик. Анда биягъы эки челек, бир машок деген таууш келди. Чабакъла къайнагъан къуру суу бла шорпагъа тизилдик. Кезиуню сакълай, нёгерим Аккайланы Жамалды; анга да узагъыракъ кетерге тюшдю, бурунубузгъа бир тюрлю чириген ийис урду. Биз къаршыланган сайын, къатыдан-къаты ийис урады. Ит тауушлагъа къаршыландыкъ. Ала уа талашадыла, бир бирлерин кеседиле, ашайдыла. Къарыусузлары кенгден къарап, къарыулулары уа ёлген адамланы бир терен чунгурдан чыгъарып ашайдыла. Бизни кёргенлей, къачдыла. Чабакъ

шорпаны да, нартюх гыржынны да алып, вагонубузгъа кьайтдыкь. Биз да вагонубузгъа кирир-кирмез юйреннген итле кьайтып, мыллыклагъа ба-сындыла. Итле аланы кьар тюбюнден чыгъаргъаннга ушай эдиле.

1944 жыл, 16-чы март болур эди, Чирчикде шаптал терекле ариу акь чагып тура эдиле! Бир берекетли жер кёрюннген эди. Алайда эшелонда-гьыланы экиге юлешдиле.

Кюн батаргъа Сырдарья деп бир уллу сууну кьатында тохтадыкь. Бир бири артына тагьылып, саксаул ташыгъан эки вагон, алларында да аланы тартхан мотору бла бир вагон, уллу Сырдарьяны ичи бла келип, кёпюрню тюбюнде бизге кьаршыланып тохтадыла. Саксаул ташыгъан баржа дей эдиле. Бир башхасы болмай – башы ачыкь гулла. «Энди хапчукларыгьызыны ары кьуюгьуз!» – деп, кьаты кьычырып, буйрукь бердиле. Хапчукларыбыз бла бирге кесибиз да ары кьуюлдукь. Адам баласы уа кьалай терк бойсу-нады. Бизни баржагъа жыйып бошаргъа, кьарангы да басды. «Кьыйынлы – кьыйырда» дегенлей, жауун да кьуюп башлады. Гулланы ичи суудан толду. Кетерле деп кьоркыгъан болур эдиле, сууну ортасында тохтатхан эдиле баржаны. Андан чыгъаргъа уа онг жокь. Баржаланы тюплеринде жауун суу толадан-тола келеди. Суу кьыяма айланганча, адамла баржала-ны ичинде бийикден-бийикге чыгъа барабыз. Адыргы хапчуклары сууну ичиндедиле. Адамла баржаланы башларына, карнизча урулгъан кьангала-ны юсюне жыйылдыкь, не амал бла да сакьланыргъа кюрешдик. Тангнга кьаршы Сырдарьяны ичи бла тёрт сагьат бардыкь. Сууну акьгъан жанына, тап, саксаулгъа кьаршылашханбыз. Танг да атды, кюн да тийди. Кюнню чыгьышы, билмеген адам кьоркьурча, от тёнгереп келгеннге ушай эди. Адамла: «Аллахха шукур!» – деп, кьолларын жайып, хар ким билгенича, дууала окьургъа кюрешедиле.

Баржа бара тургъанлай, тюбю кьумгъа жетип, эки бёлюмню бирге кьошхан шынжыры юзюлюп, кючден-бутдан бирге жалгъап, тебиретди-ле. Бир сагьатдан суу ашагъан жарны тюбюне кьаршы барып тохтадыкь. Тёртюшер кьангадан ишленнген эки кёпюрчюкню юсю бла алгъа кьарт-кьарыусузланы, ызындан жибиген хылы-мылы хапчукланы сууну бир жанына, кьумгъа ётдюрдюк. Кьарыусузла болушлукь излейдиле, кьолубуз-дан келген кьадарда болушургъа кюрешебиз. Бир иги сыфатлы тиширыу, кёзю кьарангы этген болур эди, кёпюрчюкден суугъа кетди. Анасы сууну кьыйыры бла бир талай чапды. Сырдарья гитче суу туююл эди, акьырын акьса да, кьыз жокь болду, тап, кёрюннген да этмедди. Барлыкь, элтирик жерлери уа Кьызылкьумну ортасы – Ючюнчю Тогъай дей эдиле.

Бизни элтирик жерлерине машина жолну жокьлугъу – ол заман-дагьы машинала кьум тюзледе жюрюяллыкь туююл эдиле, тюелеге жегилген арбала келген эдиле. Арбаланы жюрютген кьазахлыла, бизни кёргенлей, кьатыбызгъа жууукьлашмайдыла. Биз барып тебиресег а, узакьдан-узакьгъа кете, терк-терк кьарап, арыдан-ары узаядыла. Тап, кьачхан окьуна этедиле. Тюеси, арбасы да иесиз болдула. Тюелени кьа-тына барыргъа уа биз да кьоркьабыз, жолларын да танымайбыз, жюрюте да билмейбиз. Кёпню кёрген кёпню да биледи, эсли адам кьайда да эсин атмайды. Трамланы Махмут, Малкьондуланы Локьман: «Эжеуленден ол

кьадар адам кьачмаз. Экигиз барыгъыз, орусча биле болурла. Кенгден сѣлешип, кьатыгъызгъа жуукълашдырыгъыз», – дедиле. Тохаланы Къаншау, Аккайланы Жамал, сора мен бардыкъ. Кенгден орусча сѣлешдик. Къзахлыла, кѣп сагъышланып, иги кьулакъ салып тынгыладыла. Алада орус тилни билген кьартла аз эдиле. Жашыракълары, бир затла ангылап, хапарлаша, бирге жанлап башладыкъ. Къаншау да, биз да аланы бир бирлери бла сѣлешген сѣзлерине кьулакъ салып тынгылайбыз. Къаншау, Жамалгъа, манга да терк-терк кьарап: «Ой, быланы сѣлешгенлери бизни тилге кьалай кьаршы келген тилди! Кѣбюсю бизничады, тынгылачыгъыз», – деди. Бираздан сѣз нѣгер бола башладыкъ. Алгъыннгыла билмей айта болмаз эдиле, ненча тилни билсенг, анча адамгъа саналаса деп. «Нек кьачасыз бизден? Биз да адамлабыз», – дегенде: «Бери адам ашаучула келедиле, сакъ болугъуз», – деп кьоркьутхан эдиле – деп жууапладыла. – Сиз а кесибизни нѣгер миллетибиз кѣреме да!» Алайда окъуна шуѣхла болдукъ. Кьартланы, кьарыгъузланы, сабийлени да арбалагъа миндирдик, хапчукларыбызны жюкледик. Кюн бата бир уллу илипин боюнунда терен кьазылгъан, картош сакъларгъа ишленгенча, орунланы ичлерине тюшдюк. Алада таш макъала кѣп, биз тышына атханыбыз, кьайта да, ары жыйыла. «Была бизни юйлерибиздиле», – дей болур эдиле. Кючлю кьызыурукъ. Макъала бла урушдан кьутулуп, хапчук кибиклерибизни жыйдыкъ. Эртенликде, окопладан чыкыгъанча, кими андан, кими мындан башларын кьаратып, чыгып келе эдиле. Кече эшикде жатабыз, не аз да жел урса, кьумну келтирип, юсюбюзге кьалайды. Ичген суубуз а – кьумну ичи бла келген суу. Ол да бирде келе, бирде уа – жокъ. Суубуз экинчи кюн ичерге кючден жарай эди, жарымы – кьум. Ол не саулукъ кьоярыкъ болур эди?

Кече кьымыжа болуп жатабыз, юсюбюзню, быстырларыбызны тазаларгъа адетли суу не сапын, жуукъда не тюкен, не эл жокъ. Тюкенлеге барыр ючюн Кьызылкьумну ичи бла баржа тѣрт сагъат баргъан жерге жаяулай барыгъа керек эди. Ажашып тюшгенлени кьой да, юйлери, юйдегилери бла тюшгенле бизден да амалсыздыла. Мен быстырларымы, иги аман да айтып, ары-бери быргъап, юсюмде жукъ кьоймай, кийизими да тюбюме атып, узун тюшюп, кьумну юсюнде жукъладым. Танг атып, кюн да ариу тийип, эс бурмай кьарагъанымда, илипин бла суу да келип, нѣгерлерим, башхала да суу ташып, быстырларын кьайнар суугъа сугъуп, кюннге атаргъа кюреше тургъанларын кѣрдюм. Манга да былай эт дедиле. Мени уа омакылыкъгъа кийген, кьозу териден этилген чепкен тышлы тонум. Энди аны уа кьайнар суугъа кьалай сугъайым деп, ары-бери айландырып кьарадым. Кьарадым, бирсилеге уа жукъ айтмайма. Ала манга терк-терк кѣз жетдиредиле. Кѣнчегими кийип, ѳре сюелип, тѣгерегиме тынгысыз кьарайма, айтыргъа да уялама, быстырларымы ары-бери кьозгъап кьарайма. Гумулжук уяны юсюне тюшген быстырларымы гумулжукла, бир зат кьоймай, битлерин да ташып кетип тура эдиле. Тонумда окъуна сирке да жокъ эди.

Бираздан – апрель айында, бизден онбеш чакълы чакъырым узакълыкъда ит юрген тауушла эшите, кийиз кьошланы аз-аз кѣре башладыкъ. Аккайланы Жамал бла мен малчыла таба тебиредик. Ала уа, бизни баргъа-

ныбызны жаратмай, къачып, сыртладан, бийикледен бизге туура жерледен къарайдыла. Къоркъуп тургъанларын билебиз. Арлакь тебиресек, жыйырмадан артыкъ адам, экибизден къоркъуп, арыдан-ары сырынадыла. «Къачмагъыз! Къоркъмагъыз!» – деп, орусча къычырабыз. Тынгыламай, узаядыла. Адамлары, итлери да биргелерине кетген эдиле. Бизни таба киши жанламайды. Къатыракь ауаз бла ала таба тебиресек, кетип окъуна къаллыкь болур эдиле. Ары-бери къарадыкъ, айрандан этилген тегерек бишлакъ токъалла, марлягъа къуюлуп да бир къалын зат. Не болгъанын а билмейбиз. Ашаргъа этилгенин а билебиз. Къабып кёрдюк, татыуларын ангылагъандан сора, кереклибиз чакълы бирин ашагъан да этип, хуржунларыбызгъа да жыйдыкъ, эки иги гыржынларын да алып кетдик.

Ардан-артха шагъырей болдукь, сатыу-алыу да жюрюте башладыкъ. Быстырларыбызны, кимни къолундан не келсе да, этге, сютге, сютден этилген ашарыкълагъа алышабыз.

Жюзюм совхоз этебиз деп, чунгурла къаздырадыла, илипинле ызлатадыла, тюрлю-тюрлю ууакь ишлени уа саны да жокь эди. Сора, бир ётмекчикле, башха затчыкъла да келе башладыла. Базман а жокьду. Кимге къалай суйселе, алай юлешедиле. Жетмей къалып, жарсып жюрюгенле да аз туйюл эдиле. Комендант бла бригадир – экиси да, саталгъанларындан къалгъанларын келтире эдиле. Келтирген, алгъан жерлери уа – станция Сырдарья, чакъырым санын а билалмайма. Ёлгенлени, ёлмей-къалмай, адыргы сан жюрютгенлени саны уа кёбеден-кёбее бара эди. Къырал берген паёк толусунлай берилсе эди, адамлагъа аллай бир къыйынлыкь жетерик туйюл эди.

Эки айдан, жашауубузну болмаз халын кёргенден сора, Пахтарал районну мамукь совхозуна къачдыкъ. 1935 жылда кулакля деп кечюрюлгенлени адреслерин табып, алагъа тийишдик. Бизни бла аланы кечюрюрге болушханла да бар эдиле. Ташкентде Геграланы Хасан хажини юйюне ючелуен болуп тюшдюк. Къаллай бир жарыкъ болдула! Аланы жашауларын къызгъанып, алагъа къыйынлыкь бергенледен эсе эки кере жашаулары иги эди. Жашаргъа юйреннген къайда да жашауну жолун табады.

Айтханымча, 1944 жыл, 15-чи июньда Тохаланы Къаншау, Трамланы Махмут сора мен Гегралагъа барып тюшдюк. Ол заманда юч адамны юч айны ач-жаланнгач этмей кечиндирген не менме деген байлыгъы болгъан юйюрге да ауур иш туйюлмю эди? Быланы кечюртюр, кетертир ючюн кюрешгенлени бир къауумлары, къыйынлыкь башларындан басып, Хасан хажи кибиклеге барып бир зат тилерге да базынмай, дуня азабын чегип жашагъанларын кёргенме.

Юйюрлеринден ажашханланы кёбюсю ахшы адамланы болушлукълары бла адамларын таба эдиле. Биз да билдик юйюрлерибиз къайда болгъанларын. Трамланы Махмутха, Тохаланы Къаншаугъа, Аккайланы Жамалгъа, манга Черчик районну коменданты пропуска бермеди. Пропуска алып ючюн Къызылкъумгъа биринчи комендантыбызгъа барыргъа керек эдик. Махмут, сапрандан ауруп, алайда ёлген эди. Къолубузгъа жол къагъыт мадаралмазлыгъыбызны билгенден сора, Аллахны буйругъундан къутулмабыз деп, таукелленип, жолгъа атланабыз. Жаннетли болсун, Хасан

хажини юй бийчеси Адеуха, кызы Зубайда, жашы Ибрагим болмагъанча иги жол азыкъ жарашдыргъан эдиле. Черчик суу да гитче суу тюйюл эди, паром бла ёте эдиле машинасы, арбасы, жаяуу да. Паромну эки жанында кыалауурла документ сурайдыла. Кыалай-алай этдик эсе да, тюрлю сылтаула этип, аладан да кыутулдукъ. Ташкентни уллу вокзалына жыйылып, кишиге зат да сормай, ичине кирип, бирер жерге олтурдукъ. Ташкентни бла Жамбулну ортасында беш кере тутхан эдиле. Зубайданы жол азыкъгъа салгъан кыой кыуйругъун аз-аз улутхагъа бере, кыутула бардыкъ. Кыолунгда болса, кыайда да жол табылады. Жамбулгъа жетер жерде мени тутдула. Эки сагъатдан тюрлю амалла бла алайдан да кыутулдум.

Алма-Атагъа – адамларыбызгъа жеталмай, жети ай турдум. Свердлов районда Кыаракъум, Кыумбел, Тесве, Кенсе деген элдеде бирден бирге ёте айландым. Кызылкыумдан сора, алайдан аман жер кёрмегенме. Таулу, кыарачайлы да кёп эдиле. Кёчгюнчюлени тынч жашар жерге ким иерик эди? Ёмюрю алайда кызахлыла кёчгюнчюледен эсе кыарыусуз жашай эдиле. Башлары, кёзлери, санлары кёбюп. Ёлгенлени бир талайын асырагъанбыз. Жаннетли болсунла. Бу болумну кыыйынлыгъына адамланы замансыз кетип баргъанларына чыдаялмай, Гочаланы Шарифа, Жансуыланы Апас, мен кыарыуубузну иги заманы, ючюбюз да ойлашдыкъ: миллетибиз тауусулуп кыалады, кыалай этейик, не бла болушайыкъ деп, кече жатмай, тегерекге, чола жерлеге кыарай, барабыз, кыарайбыз, сынчылайбыз. Алай бла, болалгъаныбызча, мадар этерге кюрешдик. Кесими энчи кыарыным ючюн, кюрешип, ырысхыма жукъ кыошмагъанма. Аны уллу махтаулугъу болгъан иш болмагъанын да билеме.

* * *

Энди Жамбулдан да кетерге тышдю. Адамланы тиллери комендантлагъа жете башлады. Биягъы мени тутдула Кыаракъум деген элчикде Свердлов районда. Кече кыарангы эди. Кёктерек деген элчикде бир кыарачайлы юйге бердиле, андан ары элтирге кыоркыуп. Юч сагъат да турмай, кыачдым. Кечем-кюнюм да узакъда, эски, бузулгъан юй орунлада кечиндим. Экинчи кечеде уа Тесве деген элде кечиндим. Аны кечесинде уа Учбулакъ деген вокзалгъа атландым. Тевсени бла Учбулакъны ортасында уа – иги кесек узакълыкъ, райцентр барды, башха жол а жокъду. Кыоркысанг а, теркирек да жюрюйсе, жаяума. Кёп да турмай, Кыаракъумну бла районну ортасын бирге кыошхан грейдер жолгъа чыгъама. Эки километр баргъанлай, мени хапарым раймилициягъа жетеди. Атла бла мени излей, бешулен хапар айта келгенлерин аладан мен алгъа эшитеме. Жол туюбуне секирдим. Кече уа бек кыарангыды. 4-чю мартды, 1945 жыл. Бадырланы ортасында узун тышюп жатдым, тонуму юсюме жапдым, аны юсю бла акъ башлыгъымы узун созуп жайдым. Излегенле да эслеген а этген болур эдиле, кечени кыарангылыгъындан жаныуар суннгандыла ансы. Кыатым бла ары да, бери да ётедиле. Билеме, кызахлыла атдан тышюп излемезликлерин, атны юсюнден а мени эслеялмайдыла. Бюгюн да сейирдеме ол кыадар ары бла бери ётгенлеринде, мени малтамай айланнганларына. Жаз

кечени къарангысы, бадырланы эригени иги жарагъан эдиле. Алайлай тап-сала уа, жаным саулай этими ашарыкъ эдиле.

Тёгерекге чексиз сакъ къарап, жолгъа чыкъдым. Эки ат жегилген арбаны тохтатдым. Юсюнде ауур жюкленген клевер жюгю. Арбачы ыразы болмаса да, тохтатып, миндим. Ол да жангыз къарт къазахлы кеси кесине бу да къайдан чыкъгъан палах болду деп, мурулдай-мурулдай, манга кёз жетдиргенин къоймайды. Биченни къысхан базыкъ агъачны юсюне, алашагъа жашырынып, барама. Тюз Свердлов районну ортасына кире баргъанлай, биягъы мени излеп, бир къауум милиция арбачыгъа сордула. Арбачы: «Угъай, кёрмегенме», – деп, кёп тохтамай, атланы терклендирди. Учбулакь станциягъа жыйылдым. Тынчлыкь жокьду. Теркирек атлагъан кёрсем да, жюрегим тыпырдай, жукьу деген эсима да кирмей, юйню къалайы таша болса, алайгъа къысылыргъа кюреше, тангга чыкъдым.

Поездла озадыла, мен а минерге къоркъама, пропускаланы, – эркинлик къагъытланы уа тохтамай излейдиле. Меркени къара жолун алып, таукелликде, жаяулай кесими жолгъа салдым. (Ай заман а!) Мерке дегенден башха хапарым жокьду. Алма-Атагъа къаршыракь болгъанын эшитгенден, къаршы жер сунама. Кеч, къарангы болду. Бир жербаш къазах юйню башына къолан кюйюз жайылып тургъанын кёрдюм. Таулу юй болгъанын билип, къайтдым. «Ингир ахшы болсун!» – дегенимде, юйню иеси мутхуз сёлешди, ол затны жаратмадым. Къолайы хазна болмаз эди, юйге жууукьлаш деялмады. Элни бир къыйырында колхозну маллары тургъан базын кёргюзтдю. Арсарлы бола, эшикден сёлешдим. Къарт киши, къарт къатыны бла, къалауурла: «Кел, кел, айнанайым, балам», – деп, жарыкъ болдула. Аланы да алаMAT ашарыкълары уа жокь эди. Къууурулгъан нартнохле бла чай. Жан багъаргъа кюрешмеклик. Мени да кеслерине къошдула, къууурулгъан нартнох салдыла, кеслерича чай къуйдула. Аллах алай къурасын, аны бла уа артыкъ узакьгъа барырса деп, ыразы уа болмадым. Къартла хапар сорадыла, Къарачай болмаса, Малкъардан а хапарлары азды.

– Сизге Къарачай деп нек атагъандыла? – деп сорадыла.

Аллах къайдан эсима салгъан эсе да, мен а:

– Битеу малларыбыз отлагъан жерлерибиз къалмай чай кырдык бла къатыш эдиле да, андан, – деп жууапладым.

Къарт къатынны эки кёзю мендеди.

– Да сора, сизде чай болургъа керекди, – дейди.

– Кёпдю, – дедим.

– Къачан къайтырыкъса?

Аллах алай къурасын, иги тынчлыкь бла келгенме да, энттада бери къайтар деп, жаратмасам да:

– Юч кюнден, – дедим.

– Чай ала келирмисе?

– Хау, ала келирме. Биз чайны алай кёп ичмейбиз, – дедим.

Ол заманлада да, башха затлача, чай бек багъалы эди. Кеси да аз жюрютюле эди. Орта азиячыланы уа чайсыз онглары жокьду. Къартла олсагъат бир хуржунну къозгъап башладыла, бир тюрлю жумушакь, жауда бишген, тёгерек ашарыкъла чыгъарып:

– Жей, балам, жей, – деп, аллыма иги кесегин саладыла.

Къалай иги кёрюнген эди! Артыкъ эркин болмаса да, жарады. Асыры арыгъандан а, жукъу басып, башымы кётюралмайма. Отун орунуна жыйып тургъан къаураланы юсюне кийиз жайып, төшек салдыла. Юсюме да бир уллу къызыл тонну жапдыла. Уянмай, тынч жукъладым.

Эрттенликде, кёзлерими кючден ачып, биягъы жолума тебиредим. Кюн ингирик къарангы бола, Логовойгъа жетдим. Алайда биягъы ызыбыздан къалмагъан комендантла тутдула. Бир сууукъ юйге жыйдыла. «Къайрыса?» – деп сордула. «Меркеге», – дедим. «Хайда, бизни бла барлыкъса», – деп, сууукъ юйде да, кёп тутмай, чыгъардыла. Бири – аллымда, экинчиси – ызымдан, ортагъа алып барадыла. Меркени поезди жетди. Ала экиси да ашыгъышлы, мени къайгъылы болмай, миндиле. Мен а, къачып, поездни бирси жанына къутулдум. Поезд жолну Алма-Атагъа айланган жанында юйчюкге бардым. Къарт къазах, бир темирлени да ары-бери бурургъа кюреше, мени кёргенлей, жютю-жютю къарап, къолунда чыракъчыгъын мени бетиме бурду. Мени кибик кёплени ашыргъаннга ушайды. Мени уа, кёргенлей, эриулю къарап чакъырды, барлыкъ жолуму, барлыкъ жерими да сорду. Мен да, жашырмай айтдым. «Жукъла, балам, жукъла. Поезд келгенлей, уятырма», – деп, юсюме тонун да жапды.

Кёп да мычымай, уятды. Чабып, тапкаларына тагъылдым. Ташкентни бла Алма-Атаны ортасында жюрюген, къысха, жумушакъ, адамланы ташыгъан плацкарт поезд эди. Вагонланы ичине кирирге къоркъуп, туалетине кирдим. Аны тюбюнден ургъан сууукъ тишлерими бир бирге тийиреди. Жаякъларым къалтырай, тонум бар эсе, жокъ эсе да, бир затха да жарамайды. Туалетге келген адам болса, чыгъама, ол кетгенлей, киреме. Бузлап ёлгенден эсе деп, вагонну ичине ташаяма. Бек иги хайт демесе, хаталы адам кеси кесин билдирип къояды, билдирмезге уа кюрешеме. Кочегаркалыкъ этип да бир талай жашырындым. Ол да узакъгъа бармады. Вагоннга къайтдым. Чемоданла салычу тапкада аскерден къайтхан солдат жатып келе эди, этегинден тартып, мени алайгъа сыйындыр дедим. Бурулуп къарап, терк окъуна мени ким болгъанымы билген эди. Аякълашып, башлашып, узун тюшюп жатдыкъ. «Бираз баргъанлай, билетлени излерикидиле, сен а къымылдама» – деди. Къымылдагъанны къой да, иги тауукъдан да аз жер алдым. Бир да мычымай, билетлени сурачу тиширчу келди. Чемодан кючден сыйынган тапкагъа экибиз да эркин сыйындыкъ. Алайдан да ол солдатны хайыры бла къутулдум. Биринчи Алма-Атагъа жетдим. Солдат манга:

– Энди сен былайда тюшериксе. Экинчи Алма-Атагъа «Пригородный» деп, поезд жюрюйдю. Анга минерге кюреш, – деди.

Жан сюеклерим, къабыргъаларым чанчып, кючден жюрюп кетдим. Аны бла Экинчи Алма-Атаны вокзалына тюшдюм.

* * *

Жыйырма беш-отуз километрге жаяулай кетиучю заманым! Хар тюбегениме сора-сора, атам-анам тургъан жерге – Алма-Ата ГЭС – стройгъа

жыйылдым. Аланы сау тапханыма да бек кьууандым.

Ишни уллусу уа эндиди – документинг, пропусканг болмай, комендантха учетха тюшоу. Ол затны тынгылы этер ючюн, жолун табаргьа керекди. Кеслерин уллу кьуллукълада, бийик даражада тургъан сунуп, махтанып жюрюгенлеге да соруп кюрешеме. Сени кибик, кьагъытсыз келгенлени не артха, биринчи комендатурасына кьайтарадыла, не алты айгъа тутмакълыкь сынатадыла дегенден башха, бири да эс тапдырмайды, бир киши базындыралмайды, кьоркьутхандан башха. Пропусканг жокь эсе, кюрешген, кьрюннген да этмей, ызынга кьайт дейдиле.

Сау бир жыл комендантсыз жюрюген адам кьайтып, Кьызыл-Кьумгъа барсам, андагъы комендант манга не игилик этерге болур деп, кьалай этерге да билмей, башымы сагъыш басып, юйюмю аллында олтуруп тургъанымлай, тамата комендант Шалкунов, мени кьрюп, жолдан кьайтып келди. Саламлашып, кьатымда тынч олтуруп, кьеп тюрлю хапар сорду. Комендантха жаралуу, тап, келишдиралгъанымча, жарашдырып хапарладым. Пропускамы сорду. Пропускамы жокьлугъун айтханымда, иги жаратмай, башын чайкьады:

– Тамбла участкагъа келирсе, – деп кетди.

Экинчи кюн, эрттенликде эртте туруп, кьеп тюрлю сагъыш эте, арсарлы бардым. Шалкуновну Алма-Атагъа чакьырып, экинчиси олтуруп тургъанын кьргенимде, жаратмадым. Болсада ишни болушун айтдым. Биягъы ызымдан кьалмагъан, жол бермеген пропусканы сорду.

– Пропускам жокьду. Комендантым болмагъанды сора, пропусканы уа кьайдан табарыкь эдим? Мен эшелондан бьлюнюп кьалгъанма. Алайчыгъын Шалкунов иги биледи, – дедим.

Кьезюме да жютю кьарап, арсарлы, учёт дефтерин чыгъарып, тьп жанына кьошду. Шалкуновха бир кьеп зат берген суннган болур эди, ишге алырча кьагъыт да жарашдырды да:

– Хайда, бар, иги ишле, – деп ашырды.

Андан артда Алма-Ата ГЭС-де ишге тохтадым.

Анда иш бек кьыйын эди. Бир тюрлю бир механизация жокь, кьуру адам кьюдден башха. Анда ашарыкь да береди – алты жюз грамм ётмек, эт, жау, ун, кьошакь паёк да. Дауурчула, хар ким башха-башха олтуруп, паёклары бирер мюйюшде ашагъанла да аз тьюйюл. Ишлемеген кьарт-кьарыусузлагъа, сабийлени да унутмай, паёк береди. Ашарыкьны азлыгъы кьеп тюрлю зат этдиреди. Иште уа кече, кюн да тохтау жокьду. Алты сегиз сагъат ишлеген, анга кюнню узуну, кече да кьошулуп, жарым метр бузлагъан жерни ылытхынла, жугарла, гетменле, башха тюрлю амалла бла чачып, эки-юч метр теренликге кьазылгъан илипинлени кьол арбачыкьла бла, жугарла бла тьгебиз. Экскаваторла, бульдозерле, битеу техника адамланы кьолларыдыла. Заман а – белгисиз – 16-17 сагъат. Тьюшде бир сагъат солуу береди. Кьонгуроудан кьонгуроугъа дери. Сабийли тиширыула уа аны да солумайдыла. Сабийине ёшюн салгъынчы, кьонгуроуну тауушу ашыкьдырады. Сабийсизге да жаныбызны кьалдыргъан, ызыбыздан кьалмагъан эшиу солуу бермейди. Эр кишиледен тиширыула кьеп да мадарлыдыла. Бетинде адам кьаны

болгъан тиширыуну, эр кишини да аз кёрюр эдинг.

Тиф ауруу ашарыкъ жетишмеген кемчилигинден, кирлиликден, хауаны жарашмагъанындан, тюрлениуонден чыгъа болур. Тифден ол жерни адамындан эсе, кёчгюнчюле кёп да, бек да ауруй эдиле. Ауругъанлагъа бакъгъан дохтурла уа жокъну орунундадыла. Маллагъа деп чыгъарылгъан дарманланы адамлагъа хайырланадыла. Кёчгюнчю халкъладан эсе малла иги да кючлю эсепде жюрюй эдиле.

ЖАМУРЗАЛАНЫ ШОХАЙНЫ АТА ЖУРТУНА КЪАЙТХАНЫ

1957 жылда, вагонладан тюшгенлей, эшитип къоябыз таулуланы алгъын жашагъан эллерини кюйген хапарларын. Да сора, онюч жылны кюрешип ишлеген юйлерибизни къююп, туугъан жерибиз деп, мында да аулакълагъа, ачыкъ жерлеге тёгюлюпмю къалабыз деп, бек уллу аругура болдукъ. Тюз Орта Азияда 1944 жылдача болдукъ. Шохай, юйюм кюйген эсе, анда эл боллукъ туюнол эсе деп, къайры, къалайгъа барырын да билалмай, хар кимге барып сорады, тынчаймайды. Орта Азиядан эсе да мында кёп сагъыш этерге тюшдю. 85-жыллыкъ къартны кёп къайгъы басды. Алгъын къуллукълада ишлегенле, кеслери шахарлада юйле алып жыйылгъанла, къалгъанлагъа уа: «Таулагъа! Таулагъа!» – деп айланадыла. Таулада башы жабылгъан, адам жауундан сакъланырча жер болмагъаны аланы бир да къайгъы этдирмей эди. Шохай, не болса да, таныш жерибиз деп, Хушто-Сыртына, ачыкъ дыркыгъа келип тохтады. Жауундан сакъланырча, эки бёлюмлю чалы гытычыкъ ишледик. Барыбыз да бирча. Жамурзаланы Шохай: «Тургъан жерим, туугъан жерим...» – деп, жаныбыздан этеди. Жолну бир жаны – онбеш чакъырым, барып къайтыргъа уа отуз чакъырым болады. Алгъыннгы жолла бузулуп, арба адетли жюрюялмайды. Шохай амалсыз этгенден сора, къоймайды да, къоймайды деп, Азиядан келтирген танамы берип, иги эшек алама. Андан сора уа бютюнда бек ашыкъдырады. 1962 жыл 28-чи июльда Шохай эшек бла, мен а жаяулай, болгъаныча, азыкъ да алып, жолгъа чыкъдыкъ. Кеси кёрген, атасындан, башха къартладан, ныгъышда айтылгъан хапарланы айтады. Эшитмеген, билмеген хапарларыма мен да бек суююп тынгылайма.

Жаз башларында атасы, атасыны къарындашлары бла къош болуп тургъан жерлерини атларын айтады, тау ичинде жерлени да тохтамай эсгереди. Мени хапарым болмагъан кёп жерлени, эллени хапарларын айтып, жолну къысхартып барады. Лячин къаяны юсюнден а энчи кёп хапар айтады. Мен да эшекни ызындан, Шохай да хапарын бёлмей, кеси малла бла кёп жылланы тургъан «Логъумса» деген къышылыкъны жолуна айландыкъ. Жолдан 500 метр бийикликде къаягъа къаршы къош оруннга элтди. Узун ишленнген топуракъбаш мал орунну бир жангыз чыбыгъы да къалмай, кюйюп тургъанын кёргенде, хуналары оюлуп, ташлары да кюйюп, къызылла болуп тургъанларына кёп сейир этип, астофирулланы айтып

алайдан «Къалабек» дорбун деген къош оруннга тебиредик.

Биягъы хапарын башлады: «Битеу Чегем ауузунда Эл тюрбунден алгъа эл болмагъанды. Аны ызындан а, аз болса да, Думала эл къуралгъанды. Бир талай замандан сора уа, ууакъ элчикле, тукъум-тукъум бѐлюнюп, къуралгъандыла. Ол элдеде жашагъан тукъумланы санай, Акътопуракъгъа, Малкъарукълары, артыкъ ыразы болмасала да, Гоча, Жамурза, Баймырза юй салгъандыла, – дейди, аланы чек араларын да кѐргюзте.

«Къалабек» дорбунну тюрбунден ѳрге айландыкъ. Дорбунну иги эслеп къарагъан адамгъа жашырынлыгъы да бар эди. Кеси алайда кѐп жылланы тургъаны себепли, энчи кѐз бла, эс буруп къарап барады. Кенгирекден къарап, къойланы эшиклери кеси этгенча тургъанын кѐрюп, тюрп эринин къабып, барып, эшикге тийгенлей, чирип тургъан эшик ууалып кетди. Ашыгъышлы дорбуннга кирип, манга къарап: «Ма мени тынчайтмай, манга тынгысызлыкъны берген ишни кѐремисе?!» – деп, дорбунну ичи толу къой мыллыкъланы къуру сюеклери, юслеринде да жюн токалчыкълары жабышханча, тѐбечикле, ненча къой болгъан эсе да, анча жерде, тийгенинлей, сюеклери оюлуп, къуюла. Шохайны жюреги кѐтюрмей, къош орунуна кирди. Къошда жюрютюрп тургъан адырлары, жангыз бир заты жеринден тепмей, тюрз салынган формаларыча, жер-жерлеринде тура эдиле. Тургъанлыкъгъа, жукъгъа жараулары уа къалмай, пура болуп, тийгенин бла ууала эдиле. Жукъгъа жараулусу жангыз да эт биширген, сют къайнатхан багъыр къазан. Аны да эшекни къанжыгъасына къысды. Атамы бет сыфатыны терк-терк тюрленнгенин кѐргенимде: «Бу жашагъан адамды. Бир тюрлю бир зат болуп къалса, мен мынга не зат этерикме?» – деген къайгъы мени да башымы айландырады.

– Былайдан ары барып этеригибиз жокъду. Юй орунларыбызгъа тигелейик да, къайтайыкъ, – дедим. Атам, мени алай айтханымы жаратмай:

– Къой, кесибизни мал орунларыбызны да бир кѐре кетейим, – деп, «Жангы бау» таба тебиреди.

Жууукъланы санап башлады:

– Жууугъун, танышын билирге, жюрютюрге керекди адам. Быланы билмеген кѐп жерде кемчилик келтиреди, ыспассызлыкъгъа да тартады. Жууукъланы жюрюте билигиз. Алагъа уллу кѐллюлюк этсенг, терекни жангыз бутагъыча, бутакълары сынган сенекча, ыспассызлыкъ сынарыкъса, – дей, кѐп затладан эс тапдырады. «Комсомол» къошха жетип, башы кетген къошну хуна салкъынына олтурдукъ.

Атам былайда башха хапаргъа кѐчдю:

– Ма бу закон келгенли, тѐрт кере тюрлениуюн кѐрдюм... – деди, атларын а айталмады.

Мен къошулдум:

– НЭП, экинчиси – Товарищество, ючюнчюсю – колхоз-совхозла...

Тѐртюнчюсюн а атам да айтды:

– Барын да унутдургъан кѐчгюнчюлюк.

Быланы барындан да 1934-1936 жылланы, колхоз-совхозланы кюнчюне кирген заманладан хапарларын аллыбызда узун базны юсюнден башлады:

– Ма бу хунаны узунлугъу 140 метр, эни 15 метр барды. Битеу узунуна дери чатыр жабылып, саулай районда да биринчи жерде жүрюген баз болганды.

– Муну уа кимле ишлегендиле? – деп сордум.

– Муну уа, колхоз-совхозла къралгъандан сора, не болсала бирер къраллукъгъа илинип, алгъын баш тутхан, иги жашай билгенлени халкъ жаулары, партиягъа, колхозлагъа сөгюм салгъандыла деп, дагъыда кѣп сылтаула бла, кулакла, дин тутханла дегенни айтып, бир къралумлары Сибириге жиберип, экинчи къралумларын а колхозладан къралтап, ырысхыларын дорх этип. Ма бу кѣрюннген, ишленнген журтланы, бир сом бермей, алагъа ишлетген эдиле. Ма бу хунаны башын, Беттургуну межгитин бузуп, аны башындагъы къралын къралжал бла жапхан эдиле.

Алайдан, кесими жерим деп, тартдырып баргъан «Жангы бау» таба тебиретди. Аны туурасындан къралрагъанлай, тохтап, эшекден тышдю, башыны эки жанындан тутуп:

– Я мени жаратхан ахшы Аллах, бу мал орунла, бу журтла кимге не хата эте болур эдиле? Кимни жашаууна кемчилик келтире болур эдиле? – деп, бек жарсыды.

Къралчан ишленнгени да белгисиз топуракъбаш юйчюкден сора, ауана этер жер къралмай, къралюп, мал орунну уа хунасындан сора жукъ да тапмай, сѣлешгени да башха тюрлю ауаз бла чыгъа, тамагъын терктерк ариулай, «Сѣлешичю ташха» келгенинде, аны сѣлешичюсю эсине тышюп, уллу ауаз бла салам берди. Алай таш, алгъынча, жауап бермедди.

– Мынга уа не болганды? Хар сѣзюнгю къралтарып туруучу таш нек тынгълайды? – деди.

Биягъы белгили ташланы, жерлени атларын айта, Акътопуракъгъа жетгенде, бир дуппурчукъда олтурду да:

– Бар да, Шауайланы Омар эфендини тереклеринде кеч бишген алмалары боллукъдула, алып кел, – деди.

Ары бла бери бир чакъырым жол болур эди. Бармазгъа амал жокъ. Барып, эки терекни башларында къралып тургъанларындан онбеш алма табып, алып келдим. Келгенимде, туугъан элини туурасында къралгъан Шохайны эки кѣзю мен танымазча къралзарып тура эдиле. Алмалагъа да къралуанып, эл суу алып тургъан сууукъ шауданчыкъллагъа келип тохтады. Тѣгеречи ариу ташла бла къраланып, тап ишленнген сууукъ сууну башын макъа ау жабып, кийиз болуп тургъанын кѣрюп, шауданны ариулатды. Абидез алып, намаз да этип, азыкъ да ашап, къралген юйлени ачыкъ орамлары бла тебиредик. Туугъан юйюню хуна башындан къралрап:

– Ай, юйюнг быллай къралсюн! – деп, жолубузгъа тебиредик.

– Ныгъыш къралтланы хапарларында эшите-эшите туруучу эдим. «Нальчик» деп нек айтхан болурла дегенимде:

– Нальчик кеч къралалгъанды. Нальчик дынгыл ѳзен болуп, ат да аталмагъан заманда, алты орус юй чатыр салындыла. Алайлагъа жаз башы эртте келгени себепли, малы болгъан таулула мал ашлары азайса, ары барып, мал сакълалгъандыла. Гитче заманымда атам, атына мин-

дирип, элтип тургъанды, иги билеме, – деди. – Чатыр салып тургъан оруслаула темир, таш, агъач ишине уста болгъандыла. Таулу малчыла атларына налла ишлетирге ары жюрюгендиле. Жолда бир бирлерине соруп болгъандыла: «Къайдан келесе?». – «Налчыдан». «Къайры бараса?». – «Налчыгъа» дегенден къуралып кетгенди Нальчик. Оруслаулары чатырларын кёрюп, Малкъарукълары Дадаш юй салады. Юй а, дюгерлиле Нальчик сууну тегерек ташы бла къалагъан тытыр хунады. Шохай да кесинден абадан къартладан да эшитген болур эди, кеси кёрген заманны ичиндеги хапарларын да тауусхунчу, юйюне кирди.

*Барып, юйюне кёргенде,
 Гузabasы тебиреди,
 Не этерин билалмай,
 Тегерегин сермедди.
 Намаз этди, бошады,
 Тюз шааханнга ушады.
 Айып тойюлд жилягъан
 Быллай азап сынагъан.
 Кёп кюрешдим тыялмай,
 Къартны юйге жыялмай.
 «Кесеу башла кёреме,
 Энди къачан келеме?
 Къууандым кёргениме,
 Жарсыдым кёргениме,
 Ёлсем эди, келгинчи,
 Бу форманы кёргюнчю,
 Талай жылым ётгенде,
 Саулай къалгъан юйлерим,
 Азиягъа кетгенде...»*

*Сюялмайды бир адам,
 Туугъан жерин сюйгенча,
 Кюйген эди юйлерини,
 Жауну юйю кюйгенча,
 Юйюне кёмюрюн алды,
 Жияп, къойнуна салды.
 Кенден къарап кёргенлей,
 Жияп кетип, къуханед,
 Кёмюр жылыу бергенча,
 Ёшонюне къысханед.
 Турду кече жатмайын,
 Кесеу башны атмайын,
 Бир тынчылыкь да тапмайын.
 Таукел этди кесине,
 Битеу элни кёргенде,
 Кёмюрюн а изледи,
 Къыйын ауруу келгенде.
 Бишаргъанед къарт Шохай,
 Кёмюрчюгюн кёргенде.*

АНАМЫ ЮСЮНДЕН ХАПАР

Жамурзаланы Шохайны юй бийчеси Энейланы Жанибекни къызы Майрусхан. Къураннга аз-аз кез жетдире, кёлюнден окъуй эди.

Майрусхан жети сабий тапхан эди. Доктор болушлугъу болмагъаны себепли, эки жашы жукъгъан аурууладан ёлгендиле. Бир жашы бла тёрт къызы саудула. Ол заманлада юйлени печь бла неда бир тюрлю от бла жылытыу деген зат аз эди. Сабий ёсдюрген тиширыулары саулукълары болмагъанды.

Алай миллетге сабийле къошхандыла. Сууукь юйлени ичинде тюрлю мадарла бла беш-жети, тап андан да кёп сабий ёсдюргендиле. Андан тышында, юйню жюрютюу жумушлары уа къаллай бир болур эдиле?! Къуру отун жарып, от этип, сууукь юйледе быстыр жуууп, тазалыкны келтирип окъуна бир башлачы!

Майрусхан къолдан уста эди. Адамла къумач келтирип, кийим тикдирип, кийип кете эдиле. Ол заманда къол машинала алай кёпледе бол-

магъанды. Майрусханны тыш кыраллы «Зингер» деген быстыр тикген машинасы да бар эди.

Тиширыуланы ичинде энчи махтауу да жюриой эди. Бек хатерли, чомарт эди. Юйге кьонакь келсе, анасына жангыдан туугъанча кьууаньучу эди.

Эр кишилени урушха алып, аланы ишлерин тиширыула ишлегендиле. Жамурзаланы Майрусхан да сабийлерин юйде кьуюп, кьолуна сенек, жугар алып, ишге жюриоп тургъанды.

Шохайдан бла Майрусхандан жайылгъан жанланы – туугъаны, туудугъу да 106 боладыла.

Майрусхан баш иесини жюрегин кьыйнамаз ючюн, артына кьарап, жауап этмегенди. Къайын анасы Жамурзаланы Чуту Маткени юй бийчеси, Майрусханны къайын анасы 125 жыл жашагъанды. Чутону келини Майрусхан Чутону айтханы бла жюриой эди.

Шохай орамгъа, ныгъышха неда кьалын адамлагъа кьошулуп тебиресе, Майрусхан Шохайны тегерегине айланып, кийимлерине кьарап, жарашдырып, хар затын ариу тазалап ашырыгучу эди. Адамла быллай бир нек кюрешесе деселе: «Ол затла бары да мени боюнумдагъы ишледиле», – деучю эди.

Майрусхан: «Биреу таш бла урса да, сен а – аш бла ур», – деучю эди. Ол сёзлени магъанасы теренди, билгеннге. «Аманнга кьошулуп, анга эришленип сёлешме», – деучю эди. «Къанны къан бла жуума, аманны аман бла кьуума, ол асылсыз сёлеше эсе, сен а – башха сёзле бла уялт, – дей эди. – Аллай асылсыз сёзлеге кьошулуп, жауапчы болма. Айып баш жармаз, тюкюрюк кёз чыгъармаз деп, бошха айтмагъандыла. Адеп, намыс билмегенлей сёлешген адам бла олтуруп хапарлашма, кетип къал», – деучю эди. Сабийлерин кёп тюрлю ариу, жумушакъ сёзлеге юйретиучю эди.

ЖАМУРЗАЛАНЫ Расул

Жамурзаланы Расул туудугъуну жашы Якуб бла

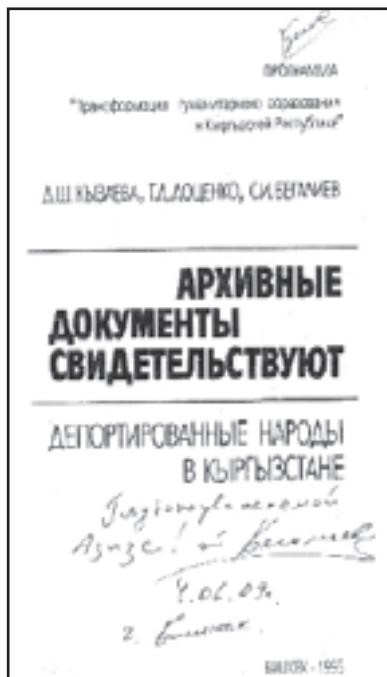
Къалай кюйсюз эди зорлукъ

Уллу Ата жург урушну заманында кюйсюз зорлукъ – кѣчгончюлок сынагъан халкъланы юслеринден Къыргызстанны ара шахары Бишкекте китап чыкъгъанын эшите-эшите тургъанма. Ол ишни башха миллетлени адамлары – Д.Кызаева, Т.Даценко, С.Бегалиева этгенлери уа бютюнда сеийр эди манга. Кеси акъылымда алагъа да уллу ыспас этип, жашай турдум. Китапны жазгъан адамлагъа тюберге кереклими уа бир кюнде да эсимден кетермегенме. Быйыл Къыргызстаннга баргъанымда ол муратым толду.

«Архивные документы свидетельствуют. Депортированные народы в Кыргызстане» деген китапны авторларындан бирлери бла – Свакун Бегалиева бла тюбешдим Бишкек шахарда. Аны бла ушагъымы юсюнден хапар айтырыкъма артдаракъда.

Китапда таулуланы юслеринден да тынгылы хапар айтылады. Къыйынлыкъгъа чыдамлыкъларына, адамлыкъларына, иш кѣллюклерине энчи эс бурулады анда. Кѣплеге белгили болмагъан шартла юлгюге келтириледи: китапда ат башындан айтылгъан оюм, хапар жокъдула, авторла архив материалланы бек тынгылы хайырлангандыла. Белгилисича 20-чы ъмюрню сексенинчи жылларыны экинчи жарымына дери СССР-де кѣчгончюлокню сынагъан халкъланы юслеринден ачыкъ хапар айтыргъа, жазаргъа эркин туююл эдик. Аны себепли алай кѣп адам билмей эди бу адамсызлыкъны – кеси халкъына кеси къол кѣтюрген къырал башчыны кюйсюзлок ишини шартын. А.Приставкин «Ночевала тучка золотая» деген повестин, С.Липкинни «Декада» атлы китабы басмалангандан сора ачылгъанды кѣчгончюлокню юсюнден тюз хапар айтыргъа жол, дерге боллукъбуз. Ол кѣплени оюмларды.

Кѣчгончюлок сынагъан халкъланы юслеринден Къыргызстанны тарыхында да хазна жукъ айтылмагъанды сексенинчи жылланы ахырына дери. Уллу Ата жургурушну заманында уа жаланда Шимал Кавказдан окъуна бу республикагъа 100 мингден артыкъ адам кѣчюрюлгенди. Озгъан ъмюрде 80-чи жылланы ахырында «Литературный Къыргызстан» деген журналда «Кѣп миллетли Къыргызстан» деген ат бла басмаланган статьяда ачыкъланганды ол шарт да. Ол статьяда кѣчгончюлок сынагъан халкъланы юслеринден тынгылы шартла юлгюге келтирилген эдиле. Аны автору кеси

Савакун Бегалиев

кѳрген затланы, кѳпле бла этген ушакълары оюмлу хайырланып, ким да суйюп окъурча – тарых магъаналы статья жазганыны юсюнден «Архивные документы свидетельствуют» деген китапда Бегалиевни къаууму жюрек ыразылыклары билдирип хапар айтадыла. Бу тарых магъаналы чыгъарма къарачайлыланы, чеченлилени, ингушлуланы, малкъарлыланы, гюржюден кѳчюрюлген тюркюлюлени – месхетинлилени, курдуланы, хемшилилени юслеринденди. Китапны окъусанг, аны жазган адамла бу биз атлары сагъынган миллетлени келе келген жашау жолларындан, адет-тѳрелеринден быллай бир шартны къайдан билип жазгандыла, деген оюмга келмей къалмайса. Бюгюнлюкде да анда жашап турган адамлагъа

– кѳчгюнчюлюкню сынаган миллетлени келечилерини жашауларына, ишлерине да энчи эс бурулады китапда. Ала кыйын кюнлеринде келип тюшген жерлерин энди ѳз жерлерине санап тохтагандыла. Ол шартны юсюнден да, кѳчгюнчюлюкню жылларында Къыргызстанда жашаган – атлары кенг белгили адамларыбызны юслеринден да тынгылы айтылады китапда. Сѳз ючюн Къайсын Кулиевни, билимлерине кѳпле сукъланган алимлени – У.Б.Алиевни, Д.Д. Мальсаговну, Б.Кубаевны, А.И.Боташевни, колхозну председатели болуп ишлеп турган Къ.Хубиевни, кырал къуллукъчу Б.Х.Гогаевни эм кѳп башхаланы атларына энчи эс бургандыла авторла.

Башда атлары айтылган халкъланы туугъан жерлеринден кѳчюрюлгенлерини сылтаун да ачыклайдыла «Архивные документы свидетельствуют» деген китапны авторлары. Сѳз ючюн, анда быллай тизгинлени окъуйбуз: «...Так с географической карты исчезли Карачаевская автономная область с передачей части ее территории Грузинской ССР, Чечено-Ингушская АССР с расселением ее территории между Дагестанской и Северо-Осетинской АССР, Ставропольским краем РСФСР и Грузинской ССР. Земли же, на которых проживали балкарцы, передавались малоземельным колхозникам Кабарды, а часть территории – Грузинской ССР...»

Кѳчгюнчюле немесли аскерле Шимал Кавказны къолга этген заманда алагъа къуллукъ этгендиле деп, ѳтюрюк хапарны жайгандыла бериячыла, кырал башчыла да алагъа ийнангандыла, деп жазылады бу китапда.

Мында мен алгъадан билмеген, кимни да сагъыш этдирлик шартла бардыла. Кѳчгюнчюлени бырнак этип, жашаудан тюнгюлюрге жетдирип турган жер-жерли оноучула болгандыла. Аллаила кимле болганлары, кѳчгюнчюлеге къаллай кыйынлыкъла жетдиргенлерин ачыкъ жазылады. Юлгюге китапны 32-33-чю бетлеринде быллай жазылады: «В Узгенском районе Ошской области председатель колхоза «Шура» Малобеков при обращении к нему на колхоз-

ном поле во время работы спец переселенца Дударева с просьбой ускорить вспашку земли под огороды для семей спец переселенцев начал оскорблять Дударева нецензурными словами, а затем нанес несколько ударов плетью...

Председатель колхоза «Путь к коммунизму Сталинского района Фрунзенской области вместе с председателем ревизионной комиссии и партгором развернули травлю спецпереселенцев этого колхоза, называя врагами, избивали их...»

Жарсыгугъа, аллай шартла аз туйюлдюле китапда. Ангылаймысыз, мен, Къыргызстанда тууп ёсен адам, ол тюрлю хапарланы бирледен эшитсем, чыртда ийнанырыкъ туйюл эдим. Жашагъан, окугъан, ишлеген жерлеримде жангыз бир къыргызладан жангыз бир учхара сёз эшитмегенме. Анам, атам, эгечлерим да бусагъатда да анда жашайдыла. Къууанчда, бушууда да ала къыргызлыла бла биргедиле, – къарындаш, эгеч кибик татлы жашайдыла.

Мен Нальчикде жашайма, илму библиотекада ишлейме, солуу кезиуомде, онг болуп, Къыргызстанга бармай къалмайма, анда къарындаш халкъыбызны адамларындан кёрген намысны айтып тауусаллыкъ туйюлме, унутурукъ да туйюлме. «Тилибиз – бир, динибиз – бир, не юлешебиз» – деп къоядыла къыргызлыла малкъарлылагъа бла къарачайлылагъа.

Анса уа кёчгюнчюлюкню жылларында туугъан жерлерине термиле жашагъан халкъланы кёп адамларыны юслеринден не къадар махтау сёз жазылады бу китапда. Ма юлгю: « В Чуйёском районе Фрунзенской области в колхозе им. Чапаева спецпереселенец Махмуд Чеченов, занятый в животноводческой бригаде выработал в 1945г. 500 трудодней, а плотник этого же колхоза Исса Атмурзаев – 550 трудодней.

В колхозе «Серп и молот» Фрунзенской области спецпереселенец Шаваев выработал 726 трудодней и получил на них 1450 килограммов пшеницы, 14,5 килограмма меда, 3775 рублей деньгами...»

«Грамотами Верховного Совета Киргизской ССР в 1947г. были отмечены работавшие на строительстве железной дороги Кант-Рыбачье Тотуркулов Мусса, Бонташев Абдул, Ортабаев Сосланбек. В 1947г. в Талосской области орденом Трудового Красного Знамени были награждены Хапаева Райса, Байрамкулова Назипа, Узденова Мариям, Хабиева Далин. Орденом Ленина были отмечены в 1949г. Айбазова Патия, в 1950г. – Хапаева Райса.»

Бу хапарланы бизге «Архивные документы свидетельствуют» деген китап айтады (61-чи бетде).

Китапны авторларындан бирлерине тюбеп, ушакъ эттеними сагъынганма алгъаракъда. Ол Свакун Бегалиевди.

– Быллай китапны жазаргъа не зат кёллендиргенди сизни?

– 1957 жылда таулула – малкъарлыла туугъан журтларына кёчюп тебигенлеринде, мен бешинчи классда окъуй эдим. Бу зат бла байламлы школла бёлек заманга ишлерин тохтатханларын унутмагъанма. Таулула жолгъа атланырдан алгъа къоншуларын, къайсы миллетден болгъанларына къарамай, къонакъгъа чакъырып, сыйлап, саугъала бергенлери да эсимдеди. Бизникиле да тюз ол халда сыйлагъан эдиле кёчгюнчюлени. Сора жер-жерли органланы, колхозланы оноучулары да той-оюн къурап, къурманлыкъла этип, алай ашыргъан эдиле къонакъларыбызны. Биз да, сабийле, таматаладан кёргенни этип,

тенглерибизге, шуёхларыбызгъа саугъала берирге кюреше эдик.

Артда, хайт деп жетген кишиле болгъаныбыздан сора, тарых бла теркирек шагъырей бола, жазыу ишде кесибибизни сынай башлагъаныбыздан сора, бу ишни къолгъа алыргъа умут этдик. Хо бирда, къайда сангнга, ким къоярыкъ эди бизге кёчгюнчюлени юслеринден китап жазаргъа. Сагъыныргъа окъуна къоймай эдиле. Артда – демократия деген сёз жерин таба башлагъанлайбиз да эртдеден мурат этип тургъан ишибизни къолгъа алдыкъ. Къыргъыз жазычуланы, алимлени арасында кёчгюнчю халкъланы юслеринден кеслерини эсгериюлерин жазып журналлада, жыйымдыкълада, газетледе басмалагъанла аз туюлдуле. Къыргъызстанны къырал университетини доценти О.Сагынбаев кесини эсгериюлеринде былай жазады:

«Мен элибизде – Къош-Тёбеде, къарачайлы сабийле бла бирге ёсгенме. Шуёхлугъубузну кючлююгюн соргъан окъуна этмегиз. Мен аланы асыры суюгенден, къарачай тилге къадалып, терк окъуна юйренип къалгъан эдим...»

Аллай шартла, сора кёчгюнчюлени бизни юсюбюзде ёмюрден ахыргъа сакъланырыкъ шартлары: адамлыкълары, иш кёллююклери, таза ниетлери, адет-тёрелерине сакълыкълары кёллендиргендиле бу иги да, керекли да ишни этерге.

– Бусагъатда Къыргъызстанда жашагъан таулула бла байламлыгъыгъыз бармыды?

– Шимал Кавказдан бери кёчюрюлген халкъланы келчилеринден кёп адам жашайды бюгюн да бизде. Аланы араларында мюлк оноучула, алимле, врачла бардыла. Кеслерини культура аралары бардыла, кеслерини тиллерине, культураларына, адет-тёрелерине сакъдыла. Кёп зат бла байламлы аладан юлгю алырчады. Малкъарлыланы «Минги Тау», Къарачайлыланы «Къарачай-Ата журт» деген культура аралары жаш тёлюню ёсдюрюуге, юйретиуге, миллет сезимни не зат болгъанын ангылатыугъа кёп къыйын саладыла.

Савакун, кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы ата журтларына барып, къалай жашагъанларын кёрюр акъыллынг жокъмуду?

– Бек сюеме барыргъа. Былай, бош барып кетерге угъай, кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъын сынагъан, ол къыйынлыкъны хорларгъа къолларындан келген халкъланы адамларына жангъдан тюбеп, ушакъ этип, жашауларын кёрюп къууанып къайтыргъа итинеме болалсам. Ол жолоучулукъ жангы китапха жангы шартла, жангы оюмла туудурлугъуна да ишексизме. Биз бу теманы энтда да къолгъа алыр акъылдабыз, сёзсюз. Жыл санлары келген малкъарлы, къарачайлы эр кишилеге, тиширыулагъа тюбеп, аланы эсгериюлерине тынгылап иги кесек материал да жыйышдыргъанбыз. Заман кесин кёргозте барып мындан арысында да.

МАХИЙЛАНЫ Азиза.

ХУЧИНАЛАНЫ Ануар.

АЗАТЛЫКЪ ЖОЛУНДА

1

Чыкъдыкъ жолгъа,
Бек ариуду эрттени.
Бек ауурду
Къырал бизге этгени.

Аны ючюн
Жашлары къан тѣкгенде,
Аталары
Урушда жан бергенде,

Малкъарыма
Къара тамгъаны жакъды,
Халкъын къоймай,
Сюрюп, жолгъа атлатды.

Юйлени да,
Эшиклери ачылып,
Малларыбыз
Орамлагъа чачылып,

Къалгъандыла,
Ызыбыздан ёкюре,
Жиляйдыла,
Къатынла аны кѣре.

Итлерибиз
Да улуй къалгъандыла,
Асламысы
Жол кѣллю болгъандыла:

Атылышып,
Ызыбыздан келелле,
Мыртазакъла,
Аны кѣрюп, кюлелле.

Марап-марап,
Итлени атадыла,
Ёлтюрселе,
«Харх» этип, къатадыла...

Сау къалгъанла,
Машиналагъа чаба,
Ачыуланып,
Бир-бирлерин да къаба,

Бизни иги
Кесекге ашырдыла,
Ызыбыздан
Сынсый-улуй, къалдыла...

2

Сагъат оннга
Жетгенбиз темир жолгъа,
Къоймайдыла
Къараргъа онга, солгъа.

Тизилишип
Туралла эшелонла,
Поезд – шынжыр –
Мал ташыучу вагонла,

Ичлеринде
Наралары эки къат,
Андан сора
Вагонлада жокъду зат.

Тамбурлада
Мыртазакъ къалауурла,
Төгереке –
Кычырыкъла, дауурла.

Малланыча,
Жюкшелле адамланы,
Тыгъна-тыкъма
Этдиле вагонланы.

Эшиклени,
Жапдыла тарх-турх этип,
Тышындан да
Къадау салып, бегитип.

Тюрме болду
Къарангы вагон бизге,
Зат келмейди,
Къоркъгъандан эсибизге.

Барыбыз да
Къалгъанбыз болуп армау,
Кёзюбюзню
Жабып къойду къара ау.

Терезеден
Келген мутхуз жарыкъчыкъ...
Мюйюше уа
Жиляйды гитче къызчыкъ:

– Амма, келчи,
Юйге кетейик, – дейди.
Анасы уа,
Шош жиляйды, кюеди...

– Баппу берчи, –
Деп, тилейди башхасы,
Болур дейме
Ол къоншубузну жашы.

Баш нарада
Биреу Къуран окъуйду,
Дагъы бири,
Тюз бёрюча, улуйду.

Андан-мындан
Ауазла эштилдиле,
Бары бирден
Ауузла тешилдиле:

– Не этгенбиз,
Айтчыгъыз, биз Аллахха...
Неге къалдыкъ
Быллай кюйсюз палахха...

Гюняхыбыз
Недеди, мен билмейме...
Улуу Аллах,
Кеч сен бизни, тилейме...

Тырман сёзле
Да кёп эшитиледиле,
Бирлери уа,
Тынч болугъуз, дейдиле.

Тынч тургъан жокъ –
Бек кёпдю жүрек жарсыу,
Тутмакъланы
Барына керек асыу.

Бир айтса
Жюрегинде жарсыуун,
Экинчиси –
Совет властьха дауун.

Ючюнчюсю
Сынсыйды, ким эсе да.
Сарнау салып,
Олтурады Эша да,

Къызлары
Жапсарыргъа кюрешелле.
Мюйюше уа
Экеулен демелешелле:

– Не сен, не мен,
Деп, къаты сёлешелле.
Тёшек салыр
Жерчикни юлешелле...

Ол формада
Кюн озду, ингир болду,

Вагон ичи
Къап-къарангыдан толду.

Адамла да,
Къысылышып бир-бирге,
Жиляй, сарнай,
Тюбедиле ингирге.

Бир кесекден
Шошайды вагон ичи,
Я Аллах, деп,
Сёз айтмайды бир киши.

Сабийчикле
Жукъугъа кирселе да,
Тюшлеринде
Насыплы кюлселе да,

Кёз къысмалла
Ол кече абаданла,
Сагъыш кёллю
Эдиле бары ала...

3

Кече орта
Озгъан болур дегенде,
Адамла да
Теке къалкъыу этгенде,

Темир таууш
Къалтыратды дунияны,
Тау оюлгъан
Сунган эдик биз аны.

Ол а – «бугъа»
Поездге тагъылгъанда,
Вагонланы
Бир бирине ургъанда,

Къалтырагъан
Кёре эдим тюрембиз,
Нараладан,
Чартлап тюшдю кёбюбюз.

Къарангыда
Малтай бир-бирибизни,

Кюрешебиз
Излерге жерибизни.

Шош жиялгъан
Эштилдиле ауазла:
Жиляйдыла
Къатынла бла къызла.

Болушлукъ
Тилейдиле бир Аллахдан,
Къутхар, дейле,
Башыбызны палахдан.

Андан сора
Аны иши жокъ кибики.
Биз тюремде,
Аллах тахы уа – бийик:

Кёре болмаз
Тутмакъ вагонну ичин,
Кёре болмаз,
Ит Ысталинни ишин.

Тебиреди,
Поезд, алгъа силкинди,
Вагонлары
Бир-бирине илинди.

Вагон ичи,
Шошайып, шум болгъанды,
Вагон ичи
Сагъышладан толгъанды:

– Къырыргъамы
Элте болурла бизни?..
– Кимле тонай
Болурла юйюбюзно?..

– Кимле сюрюп
Кетдиле малыбызны?..
Ким къутхарып
Энди уа жаныбызны?..

– Къайдадыла
Бизни жигитлерибиз?..
– Кимге къалды
Бизни туугъан жерибиз?..

Эшелон а,
Къанатла битген кибик,
«Бугъа» угъай,
Эмеген сюрген кибик.

Барады ол,
Къара къушча, учханлай,
Ызындан, тюз
Ит жыйыны къуугъанлай.

Барады ол,
Темир жолда, сызгырып,
Барады ол,
Жилян кибик, сызылып.

От чачдыра,
Бурулалла чархлары,
Юсюнде да
Саутлу солдатлары.

Бек кёбюсю
Тийишлилле кьаргъышха,
Асламысы
Къалгъандыла сагъышха:

Аталары
Уруш майданларында,
Жашлары да
Бири къалмайын анда.

Ата журтну
Къоруулай, къан тёкгенде,
Къызыл Аскер
Къырал чекден ётгенде,

Жашын, къартын
Тутмакъ этип алырча,
Сабийлеге
Ёксюзлюк сынагырча,

Ата журтха
Хаталары не болур,
Партиягъа
Айтханлары не болур?..

Эшелон а,
Бушууу, къайгъысы бла,
Къыйынлыгъы,
Жиляу, кьаргъышы бла,

Ёлгенин да,
Биргесине алгъанлай,
Ауругъанын
Къойнуна букьдургъанлай,

«Ох-тух» эте,
Барады жол арыта,
«Тарх-турх» эте,
Барады жол кьората.

Тюш болургъа
Тохтады поезд «дыркъ» деп,
Эшиклени
Ачдыла, терк бол, чыкъ, деп.

Кенг аулакь,
Сызгырады сууукь жел,
Кёрюнмейди
Не шахар, неда бир эл.

Эшелонну
Тёгерегин алдыла,
Кенгден тутуп,
Къалауурла-солдатла.

Халкъ тёгюлдю,
Абызырап, талагъа,
Ахыр кюнмю
Келген болур алагъа?

«Оу кюнюм, айт,
Нек тюшнордюле бизни».
«Былайдамы
Оялла юйюбюзню? –

Деп сарнайла,
Тиширыула, ёкюрюп, –
Не табарла
Бизни мында ёлтюрюп?»

– Эр кишиле
Онг жанына барыгъыз,
Тиширыула
Болугъуз сол жанына.

Онбеш минут –
Кеси керегигизге.
Андан сора
Заман бермейле бизге! –

Деп, кычырды
Поездни начальниги.
Ёлгенденми
Болур, дейсиз, ол иги...

5

Халкъ дегенинг
Неге да юйренеди,
Ол эслиди –
Кёп затлагъа тёзеди...

Тёз, жарлы халкъ,
Тёзерге юйреннгенсе,
Ёмюрлени
Тёзе-тёзе келгенсе.

Анга нарт сёз
Окбу жарашдыргъанса,
«Тёзген адам
Тёш ашар», – деп, тургъанса.

Да не этгин:
Эр кишиле – урушда,
Жашларын да –
Фашист бла тутушда.

– Биз да халкъбыз, –
Деп, сюелир адам жокъ,
Болса окбу –
Сюелирге амал жокъ.

Къартларыбыз,
Айт, кимге жалынсынла?
Тиширыула
Ким бла даулашсынла?

Сабийле уа –
Алкъа сабийледиле,
Тюзюн айтсакъ,
Ала не биледиле?

Халкъым ючюн
Сюеллик къуллукъчула,
«Бизни кибик
Ким бард?» – деп, туруучула.

«Большевикбиз», –
Деп, халкъ бойнун буугъанла,
«Активистбиз», –
Деп, кычырып тургъанла,

«Совет власть
Бизге тиймез», – дедиле,
Алай айтып,
Салкъында кечиндиле.

Халкъ аллында
Борчларын унутдула,
Кереклиде
Терслик жолну тутдула.

Алайды да,
Тёзерге кюрешейик,
Андан эсе
Хапаргъа киришейик.

6

Тёрт сагъатдан
Тохтадыкъ дагъыда бир,
Заман, эшта,
Бола болур эд ингир.

Уллу шахар
Жарыкъдан толу эди,
Станцасы
Узловой болур эди:

Поездледен
Толулла темир жолла,
Турадыла,
Тизилип, эшелонла.

«Кукушка» да
Ары-бери чабады,
Вагонланы
Бир бирине тагдады.

Алада уа –
Кёчгюнчю малкъарлыла –
Зорлукъ сюрюп,
Жолгъа салгъан жарлыла.

Бир кесекден
Жетдиле эки солдат,
– Алчыгъыз, – деп, –
Шорпа къуярча бир зат.

Терк болугъуз,
Хайдагъыз, тебирегиз,
Экеулен да
Машокла бла келигиз, –

Деп, буйрукъну
Къарамайын бердиле,
Тёртеулен да
Ала бла кетдиле.

Сагъат озду
Къарангыда сагъышлы,
Сора жашла
Къайтдыла, ашыгъышлы.

Келтирдиле
Шорпа, челекле бла,
Жукъа эди,
Сюзгенча элек бла.

Машок толу
Къара ётмек къатханла,
Экикюнлюк
Азыкдыла, деп, ала.

Къайнар суу да
Алып келген эдиле,
«Башчыбызгъа»
Барын берген эдиле.

Эки къатхан,
Бир эл къалынлыкълары,

Адам сайын –
Жетген гыржынчыкълары.

Сора чёмюч
Бла жукъа шорпачыкъ,
Неда тузлу,
Бармакъ киби, чабакчыкъ.

Сюе эсенг –
Бир жолгъа къабып боша,
Тёзалсанг а –
Эки кюн аны аша.

Жол азыкгъа
Бергенлери ол эди,
Кёчгюнчюле
Кёргенлери ол эди.

Хар кюн сайын
Ашыбыз алай эди,
Бир бирде уа
Ансыз да къала эдик.

Юч-тёрт кюнден
Ачдан кёбе башладыкъ,
Алтынчы кюн
Ачдан ёле башладыкъ.

Андан сора
Жайылды тели ауруу,
Анга тёзер
Киби къалмады къарыу.

Бити-къурту
Алдыла онгубузну,
Жаханым жол
Этдиле жолубузну.

Мен да сездим
Аурууну къатылгъанын,
Аны билип,
Анамы сытылгъанын.

Эгечим да,
От болуп, ауруй эди,
Ауруу уа,
Ол тели ауруу эди.

Бирде жилий,
Эсин тас эте бирде,
Къалды адам
Танымайын ингирде.

Ол кечеде
Мени да тутду ауруу,
Бар саныма
Жайылгъанча болду уу.

Сора болдум,
Тюз да учуп баргъанча,
Андан сора,
Уругъа жыгъылгъанча.

Сора вагон,
Биз ичинде тургъанлай,
Чынгыл бузда,
Хайнукча, бурулгъанлай.

Ол уругъа
Кетди, битип «къанатла»,
Ызыбыздан
Къууа, бир тюрлю затла.

Ол уруну
Тюбюнде уа боркъулдап,
От къайнайды,
Жаханым от, толкъунлап.

Вагонубуз
Кёмюлдо от тенгизге,
Жаханым от
Къуюлду юсюбюзге...

7

... Бирде келсе,
Бирде уа эсим кете,
Бирде къайтса
Ангым, бирде сант эте,

Юсюме от
Къуюлгъанча, жанама...
Манга къарап,
Шош жилийды анам да...

Эгечим да
Жатады тюз къатымда,
Тынгысызды,
Ким эсе да, жанымда.

Эштилелле
«Ёллюкдю», – деген сёзле,
Тёгерекде –
Жарсып къарагъан кёзле.

Узатады
Кими балтуз гыртчыкъны,
Башхасы уа –
Татлы къабын затчыкъны.

Тели ауруу
Алгъанды да онгуму,
Кётюралмай
Къалгъан эдим къолуму...

Бар эдиле
Дагъыда ауругъанла,
Жолда ёлюп,
Асыралмай къалгъанла...

Станцияда
Тюз поезд тохтагъанлай,
Жете элле,
Тюз шибиля ургъанлай.

Тинте элле
Бир вагонну къоймайын,
Адамланы
Жилятхандан тоймайын.

Тёге элле
Пероннга ёлгенлени,
Къоймай элле
Ауруйду дегенлени.

Аланы да,
Сыйырып аналадан,
Тартып ала
Эдиле вагонладан.

– Урал суугъа
Жетгенбиз, – дегенлери,
Жол азыкъгъа
Чабакъ юлешгенлери,

Тумандача,
Эсимде къалгъандыла,
Къагъытхача,
Эсге жазылгъандыла.

Сора дагъы
Эштилген эди манга,
Айтылгъаны
Дау сёз Адырахманнга :

– Айтчы бир, сен,
Тил нек этгенсе, барып, –
Дей эдиле
Тиширыула, – къадалып.

– Шёндю, келип,
Сабийлени алсала,
Билемисе,
Тас боллукъларын ала? –

Дей эдиле
Тиширыула, чамланып,
Аны тутуп,
Тёгерегинден алып.

Эша эди
Бегирек да силкиннген.
– Итден туугъан
Итсе сен, – деп, илиннген.

Ол да кесин
Кюрешди ариуларгъа,
Онгу болса,
Хазыр эди къачаргъа.

– Ёлюп, жолда
Къалмасынла, агылып,
Больницада
Бир кесек заман жатып,

Чыгъарла да,
Бзыбыздан жетерле.

Не къоркъасыз –
Багъарла, сау этерле –

Деген эди,
Къычырып, Адырахман.
Анабыз а,
Жиляй эди бек аман,

Жиляй эди,
Ачудан бети кетип.
Тёрт-беш адам
Келдиле, суху жетип.

Тюшюрдюле
Вагондан адамланы,
Бир жанына
Тургъуздула аланы.

Хапчукланы
Да эшикге тёкдюле,
Бир суу затны
Юслерине бюркдюле.

Сора андан
Вагоннга да чачдыла,
Эшиклерин
Уу чыкъмазча жапдыла.

«Душегубка»
Машинала келдиле,
Адамланы
Жыйып, алып кетдиле.

Къайтардыла,
Озуп заман бир сагъат,
Ёлгенди, деп,
Хаманда дагъы бир къарт.

Халиматны
Да жангыз балачыгъы,
Аппасыны
Ол «алтын къалачыгъы»...

Вагонлагъа

Мингенде халкъ, къадалып,
Чана келди,
Бир тиширыула алып.

Акъ халатлы,
Мёлеклеча, эдиле
Анам бла
Бир кесек сёлешдиле.

Сора бизни
Къоюнларына алып,
Башладыла
Кенг ат чанагъа салып.

Анам, харип,
Къычырыкъ, хахай этип,
Къучакълады,
Экибизни да, жетип.

Айырдыла
Кюч бла аны бизден.
Кетмез жара
Салып жюрегизге.

9

Тебиреди
Орам бла чанабыз,
Жиляй эди
Бизни жазыкъ анабыз.

Жиляй эди,
Эки къолун узатып,
Болалмайла
Къатынла аны, тутуп,

Райса да
Жиляй эди къатымда,
Жиляй эди
Бизни элтген къатын да.

– Балачыкъла –,
Къоркъмагъыз сиз, къоркъмагъыз,
Келе туруп
Больницагъа анагъыз, –

Деп, жапсара,
Башымы сылай эди,

Башхасы да
Акырын жиляй эди...

Кенг орамлы,
Ариу эм уллу сахар –
Белге дери
Басып эди аны къар.

Орамлада
Аздыла адамла да,
Сууукъданмы
Букъгъандыла ала да?

Больницагъа
Жетдик, бир кесек барып
Ат да тылпыу –
Туман этгенди, арып.

Больницада
Жатхан эдик къыркъ кюнню,
Врач келмей
Къалмай эди бир кюнню.

Сакъ эдиле
Ашха-суугъа, кёзбауруз,
Бары бирден
Багъа элле аяуруз.

Къыркъынчы кюн,
Бизни жолгъа ашыра,
Кими жиляй,
Башхалары ышара,

Башдан аякъ
Кийиндирип ариучукъ,
Сумка бла
Жолгъа деп да азыкъчыкъ

Берип, бизни
Вокзалгъа жетдирдиле,
Ариу айтып,
Поездге миндирдиле.

Азиягъа
Эди аны да жолу.
Вагонлары
Кёчгюнчюледен толу:

Кими кьойчу,
Жылкычы не арбачы,
Не ишчи, не
Къан къайнатхан мюлк башчы.

Аллах кеси,
Сынап, жолгъа салгъанла.

10

Аскерчиле
Эдиле асламысы,
Къолсуз, бутсуз
Эдиле бир жартысы.

Дыркъ деп, «бугъа»
Жол кёл алды акъырын,
Поездибиз
Башлады кеси «жырын»:

Орденлиле –
Тийишлиле алгъышха,
Башлары уа
Къалып эди сагъышха...

Тешикледе
Сызгъырады суху жел,
Кёрюнелле
Бирде сахар, бирде эл.

Бар эдиле
Къарачайдан, Малкъардан,
Чеченден да,
Кърым элледен – татардан,

Узловойла,
Станцияла, вокзалла,
Разъезде,
Телеграф чыпынла,

Ингушдан да,
Башха миллетледен да,
Советлени
Битеу жерлеринден да.

Полустанки
Деген бир тюрлю затла,
Семафорла,
Биз билмеген жер атла...

Ала бары
Кёчюргенде халкъланы,
Поездлеге
Миндиргенде аланы,

Не окъууда,
Не сабанда, не къошда,
Узакъ ишден
Келе тургъанлай жолда

Ол биз миннген
Вагон тыгъына-тыкъма
Адам саны
Эллиден болур артыкъ

Къалып, артда
Энкэвэды тутханла,
Болжал халда
Тюрмеледе тургъанла.

Сау нараны
Биреу алып турады
Ол кеси да
Сагъышлы олтурады.

Не урушдан,
Къыяу болуп къайтханла,
Эллеринде
Къуру журтну тапханла,

Адъютанты –
Капитан да – къатында,
Уллу къара
Чемоданла жанында.

Не, бизнича,
Ауруп, жолда къалгъанла,

Полковникди.
Орденлери кёпдюле,
Аладан а
Сыйлылары төртдюле.

Орденлени
Башында Алтын Жулдуз,
Къашы къатыш
Мангылайда жара ыз.

Дедим мен да,
Абызырап, аллында.
Эгешчигим –
Раиса да – къатымда...

Онг жанында
Эки ариу таягъы,
Къарадым да –
Жокъ эди онг аягъы...

– Жора, къара,
Берчи жер сабийлеге,
Жарамайды
Быллай бирни бийлерге.

Бек жарсыдым,
Къарадым, кёлум толуп,
Сабий жүрек –
Ахтындым, ауур солуп.

Мындан сора
Жер да жокъду, кёресе,
Ач болурла,
Къабар зат да берирсе, –

Чал полковник
Эследи, баш кётюрдю,
Тюрслеп къарап,
Аз ышарды да, кюлдю.

Деп буюрду
Полковник адъютантха.
Жарашады
Аны къолу хар затха.

– Айт, не дейик,
Уруш деген алайды –
Аллыгъын ол,
Сормагъанлай, алады.

Артда билдим,
Намыс этип, жарлы халкъ,
Полковникге
Сынатмагъанын тарлыкъ.

Андан эсе,
Танышайыкъ, – деп айтды.
Сора бизге
Ол онг къолун узатды.

Вагонлада
Жашаугъа да юйрендик,
Игиликни,
Аманлыкъны да кёрдюк,

– Салманма мен,
Урушдан къайтхан эдим,
Элибизни
Тюп болуп тапхан эдим...

Бетсизлеге
Да тюбей-тюбей келдик,
Ахшыла уа
Кёп болгъанларын билдик.

Азиягъа
Халкъны кётюргендиле,
Юйюрюнг да
Андады, дегендиле...

11

Сиз а кимсиз?
– Ауруп, жолда къалгъанбыз.
Кесибиз а –
Таулула. Малкъарданбыз, –

Адамлары
Окъууда не урушда,
Малчы болуп,
Къалгъанла колхоз къошда,

Жолда къызын,
Не жашын тас этгенле,

Поездибиз
Вокзаллагъа жетгенлей,

Адамларын,
Чабып, сурай эдиле,
Тапмасала,
Жияй, сарнай эдиле.

– Бу тийреде
Малкъардан ким барды, – деп,
Къычырыучек
Биз да, анамы излеп...

Узакъ бола
Кавказ бла арабыз.
Алай эте,
Къазах жерде барабыз:

Кенг аулакъла,
Анда-санда элчикле,
Тюеле эм
Къой сюрюуле, эчкиле.

Кёп эдиле
Уллу элле, сахарла,
Терк-терк тюбей
Башлагъандыла ала.

Танг атарда
Оздукъ Чу станцадан,
Ингир ала
Тохтадыкъ Алматыда.

Поездибиз
Перроннга да жетгинчи,
Келгенди, деп,
Билдириу этилгинчи,

Вагоннга юч
Офицер терк миндиле.
Полковникге,
Сир туруп, честь бердиле.

Бир кесекден
Документ сурадыла,

Анга къарап.
Ызына узатдыла.

Андан сора:
– Бу буйрукъду, – дедиле
Бир къагъытны
Чыгъарып кёргюзтдюле.

– Болсун, – деди
Полковник, аз ышарып.
Сора берди
Ол сауутун, чыгъарып.

– Кеч, полковник,
Билесиз – бу буйрукъду,
Толтурмасакъ,
Билесиз – не боллукъду, –

Деп, офицер,
Къарады капитаннга:
Бизни бла
Келликсе, – деди анга.

Адъютант да
Полковникге къарады,
Къарамы уа:
«Неди бу?» – деп, сурады.

– Буйрукъду ол, –
Сен частынга барлыкъса,
Жашлагъа да
Менден салам айтырса, –

Деп, полковник
Бууун сагъатын тешди, –
Унутма, деп,
Адъютантына берди...

– Кеч, полковник,
Терс жерибиз бар эсе,
Не этейик,
Таматабыз бар, десе?

Бармай кёрчю...
Сиз билесиз боллугъун,
Айтмасакъ да –
Не бла бошаллыгъын, –

Деп, бары да,
Бир кибик, честь бердиле
Жолгъа тюшюп,
Вокзал таба кетдиле...

12

Эшелон а, –
Кёчгюнчюле тюрмеси –
Темир жолну
Темир сынжыр сюрмеси,

Чыгыш таба
Барады жел этдирип,
Эмегенча,
Барады, жер тепдирип.

Барады ол,
Кече-кюн демегенлей,
Арыгъан не
Болгъанын билмегенлей.

Апрельни
Жыйырма сегизинде
Байрым кюнню
Ай жарыкъ ингиринде,

Талды-Курган
Деген шахаргъа жетдик.
Эшиклени
Ачыгъыз, деп тиледик.

Ачыучелле.
Бир къарышха ачдыла,
Тёредеча –
Къалауур да салдыла.

Бир кесекден
Перрон толду адамдан,
Хахай этип,
Тебиредиле андан.

Жууукъ келип,
Сордула, кимлесиз, деп.

Къайдансыз сиз,
Кимлени излейсиз, деп.

Айтып бердик
Кимле болгъаныбызны,
Ауруу тийип,
Жолда къалгъаныбызны.

– Оу кюнном, кёр,
Юсюпню сабийлери, –
Деп, къычырды,
Келгенледен бирлери.

– Анагъызны
Эгечи Бадина да,
Бёлекчиде,
Бизни бла мындады.

Киров атлы
Райондабыз – билигиз,
Онг болгъанлай,
Салып ары келигиз!..

Тюшерге уа
Къоймадыла алайда:
Жилясакъ да,
Эс бурмадыла аз да.

Тауусулмай
Къалды жаханым жолу,
Бу зорлукъну
Аллах нек берген болур, –

Деп, жиляйбыз,
Жюрегибиз жарыла,
Деп, жиляйбыз,
Жюрегибиз тарала.

Къалауур а –
Жарсыу неди – билмейди,
Сен ачудан
Ёле турсанг, кёрмейди,

Кёрсе окъу,
Кёрмегенча этеди.
Ёллюк эсенг,
Ёле тур, деп, кетеди...

Жол бошалды
Текели тийресинде,
Таулу-ташлы,
Бир да бир кьутсуз жерде.

Вагонладан
Тюшер-тюшмез алайда,
Темир жолну
Зыгъырлы жагъасында

Бетден-бетге
Жолукъдукъ биз Ахматха,
(Энтга сейир
Этеме мен ол затха),

Асият да –
Эгешчиги – кьатында,
Сейир этип,
Къарай аны артындан,

Чапды бизге,
Хахай-къычырыкъ этип,
Раисаны
Къучакълады, терк жетип.

Жюрексинип,
Жиляйды Асиятчыкъ,
Раиса да
Къошулду анга ачыкъ.

Къалгъанла да
Къошулдула алагъа,
Сарнау салып,
Тохгадыла алайда.

Жиляйдыла,
Дау этелле Аллахха,
Нек къалгъанбыз,
Дейдиле, бу палахха...

Тюшден сора
Тёрт-беш адам келдиле,

Солдатлагъа
Честь-намыс да бердиле.

Бизни таба
Боюн да бурмадыла.
Кимледиле, деп,
Окью сормадыла.

Офицерден
Бир къагъытны алдыла,
Малланыча,
Бизни да санадыла.

Солдатлагъа,
Ышанмай, къарадыла.
Бизни дагъы
Юч кере санадыла.

– Сексен тогъуз
Керек элле болургъа,
Бир жетмейди
Къагъытдагъы толургъа, –

Деди бири,
Бурулуп солдатлагъа.
Къагъытны да
Къайтарды ол алагъа.

Къалауурла
Тёгерекни къармалла,
Хар батыугъа,
Таш артына къаралла.

(Ким эсе да,
Къутулгъанды бирибиз,
Къоркъгъандан а
Чыгъады жюрегибиз).

– Ит бандитле!
Быланы кёремисиз,
Ит сатхычла,
Сиз аны билемисиз? –

Деди ачы
Солдатладан бир бетсиз.
(Кёчгюнчю уа –
Бола кёреме тилсиз)...

– Вагондады
Аппа, – деди бир кызчыкъ, –
Жукълап турад,
Мугурайып, жазыкъчыкъ...

– Не дейди бу? –
Деп сорду къалауур жаш.
– Вагондады,
Дейди аппасы Дадаш.

Жаш, атылып,
Вагон таба секирди,
Аман айтып,
Къычыргъаны эштилди.
Сора артха

Тюшдю ол, булгъай башын,
Нек эсе да,
Мурулдай, туйюп къашын...

... Ма алайда
Дадашны асырадыкъ:
Къабыргъа да,
Жаназы къылмай, салдыкъ.

Кебинсизлей,
Чулгъадыкъ чепкенине,
Ол да кючден
Жетгенед инчигине...

...Жаханым жол
Бошлады Текелиде,
Чек къатында,
Шахтала болгъан жерде.

Шахталада
Ишлериксиз, дедиле,
Жашагъыз деп,
Юч къатлы юй бердиле.

Терезеси
Жокъ эди, не эшиги,
Къабыргъала
Сюртюлмеген, тешикли.

Хар къаты да
Толу эди нарадан,
Къангалары –
Барысы чий наратдан.

Сууукъ эди
(Къар басыпды тауланы),
Бузлатады
Эрттенликге сууланы.

Азыгъыбыз –
Юч кило ун бир айгъа,
Къырылмайын
Жеталырбызмы жайгъа?

БИЗ КЪЗАХСТАНЫ ЖЕТИШИМЛЕРИНЕ КЪУУАННГАНЛАЙ ТУРАБЫЗ!

Былыр кюз артында Къзахстаннга Къабарты-Малкъардан делегация келген эди. Аны таматасы, Элбрус элни администрациясыны башчысы Курданланы Тахирни жашы Юзейир бла ол заманда Сухбаттаскъан Айбатыр Сейтакъ бардырып, «Егемен Къзахстан» газет басмалагъан ушакъ бла журналны окъуучуларын шагъырей этебиз.

- Келгенигизни хыйсабы неде болгъанын айтсагъыз эди.

- Быйыл октябрь айда къарачай-малкъар поэзияны мурдорун салгъан назмучу, философ Мечиланы Кязим туугъанлы 150 жыл болгъанды. Беккини жашы Кязим 1859 жылда Къабарты-Малкъарны Шыккы элинде туугъанды. Меккагъа юч кере барып, муслийманлыкъ фарызын тынгылы толтургъан адамды. 1944 жылда Сталинни кюйсюз саясаты аны туугъан жеринден зор бла кѣчюргенди. Къзах жерине кѣчюрюлгенден сора, ол 1945 жылда Талды-Къургъан (энди Алматы) областьны Къаратал районунда дуниядан кетгенди. 1999 жылда къзах халкъны болушлугъу бла малкъар миллетни закий жашыны ёлюгю туугъан жерине келтирилип, Нальчик шахарда кѣчгюнчюлюкню зарауатлыгъында ёлгенлени хурметине ишленген уллу мемориалда жерин тапды. Къабырына сын таш салынды. Айта кетерге керекди, бизде да ёлюп, жерге тюшген адамны сюеклерин башха жерге элтип басдыргъанны дурус кѣрмейдиде. Алай Кязим «Аллах, таш этсенг да, сен мени туугъан жериме къайтармай къойма» - деп, осуят этгенди. Туудукълары аны аманатын толтурдула.

Къабарты-Малкъарда Беккини жашы Кязимни 150-жыллыгъы уллу байрамча белгиленди. Малкъарны кѣпню кѣрген огъурлу къартлары, бирге оноулашып: «Сыйлы атабызны осуятын толтуруп, жерибизге къайтаргъан къзах халкъына ыспас этерге керекбиз. Бир кезиуде миллетибиз зор бла кѣчюрюлюп, Къзахстаннга тюшгенде, къзахлыла кеслерини къарындашларынача къарагъандыла. Аны бизге этген халаллыгъыны чеги жокъду. Биз халкъ болуп жаланда къзахлыланы игиликлеринден сакъланганбыз! Бу аманатыбызны ары жетдиригиз» - дегендиде. Къзахстаннга делегация жибергенлери да ол хыйсапданды.

Биз Къзахстан Республиканы Парламентини (мѣджлисини) депутаты, къзах жеринде малкъар халкъны айтхылыкъ къызы Хочуланы Людмилагъа къагъыт жазгъан эдик. Анда «Къабарты-Малкъардан делегация барса, аны къабыл кѣрлюкмюдюле, Къзахстанны Президенти Нурсултан Назарбаевни тынгылы саясаты бла шагъырей болаллыкъбызмы?» - деп жазылгъан эди. Хыйсаны къызы Людмила ол къагъытны Къзахстанны халкъларыны Ассамблеясына тапдыргъан эди. Сизни Ассамблеягъыз халкъны бирлигин, башха миллетлени маданиятларын бла тѣрелерин сакълауда эмда айнытыуда уллу иш этеди. Аллаи

бирлик кѣп жерде жокъду. Ассамблея бизни къонакъгъа алыргъа ыразылыгъын билдирген эди. Къазах жерине ма аны себепли келгенбиз. Малкъар халкъны атындан къазах халкъгъа, Президентге ыспас сѣзюбюзню билдирирге.

- Ненча адам келгенсиз?

- Делегациягъа киргенле 8 адамдыла. Аладан сора да муфтийни орунбасары Тилланы З., Москвада тургъан жаш къауумну бирикдирген «Эльбрусид» фондну башчысы Тоторкъулланы., Эверестни бузлу тѣпесине бой салдыргъан, малкъар миллетни жигит уланы Ёлмезланы А., «Къазахстандагъы жууукъларыбыз» деген документли фильмлени режиссеру Хаджиланы Н. Арабызда студентле да бардыла, жырчы Габаланы Тенгиз, артистле Аккайланы Л., Мырзаланы М.

Жашланы мында ата-бабалары бир бирлери бла татыулу тургъанларын кеси кѣзлери бла кѣрсюнле деп, алып келгенбиз.

Къазахстан бизге бек жарыкъ къонакъбай болду. Парламентни мекямын айланып кѣрдюк. Къазах Республиканы Парламентини сенатыны башчысыны орунбасары Мухамбет Кѣпеевге тюбеп, анга халкъыбызны атындан салам бердик. Бизге Къазахстанны халкъларыны Ассамблеясыны XV сессиясыны ишине къатышыргъа эркин этгенлерине бек ыразы болдукъ. Анда къыралны Президентини сѣзюне тынгыладыкъ. Андан сора башха адамланы бирлик, жарашыулукъ жаны бла айтхан оюмларын бек жаратдыкъ. Кесим да, сѣз берирлерин тилеп, малкъар халкъны атындан салам айтыргъа суюдюм. Алай ол манга тынч туююл эди. Минмеге кѣтюрюлгенимлей, бир-бир айтырымы унутуп, айтырымы айталмай къалдым. Сессиядан сора кѣп тюрлю миллетлени келечилерини къатышыулары бла бардырылгъан концертде болдукъ. Шуѣхлукъгъа аталгъан жыргъа, алапат тепсеулеге къарап, жюрегибиз къууанып, зауукълукъ алдыкъ.

Биз къазах халкъына жюрегибизден алгъыш этебиз. Бу сѣзюмю «Егемен Къазахстан» газетни юсю бла къазахстанчыланы барысына да жетдириллерин тиледим. Битеу муслийманлагъа Мекка бла Медина сыйлы жерлеге санала эселе, урушну къыйын жылларында зор бла кѣчюрюлгенлеге Къазахстанны топурагъы тюз ма алача сыйлыды. Къыйын жыллада къазахлыланы игиликлеринден сау къалгъанбыз, халкълагъа къошулуп, аягъы юсюбюзге туруп, туугъан жерибизге кетерге онг тапханбыз. Малкъарлыладан кѣпле Къазахстанны кеслерини туугъан журтларына санайдыла. Аны себепли малкъарлыла бла къарачайлыла Аллахны эсерген сайын къазах халкъына бла жерине ишлик, берекетлик, ырысхысы кѣпден-кѣп къошула барырын тилейдиле. Мен да Къазахстанда туугъанма. Атам-анам ата журтубузгъа къайтханларында, манга сегиз ай бола эди.

Бизни элни къартларыны «Багъалы къазах халкъы! Биз бир миллетбиз, бир терекни бутакъларыбыз. Бизни тилибиз, динибиз, тарыхыбыз бирдиле. Дунияда 16 миллиондан аслам къазах бар эсе, анга 140 минг малкъарлыны бла 200 минг къарачайлыны къошугъуз. Сора биз да адам саны аз болгъан халкълагъа саналлыкъ туююлбюз. Уллу, огъурлу къазах

халкъы бла тамырыбыз бирди», - деп, жүрекден айтылган сөзлерин алып келдик.

- Къазахстанга келгенигизде не жангылыкъ эследигиз?

- Биз бек аз болганыбыз себебли мындагы малкъарлы-ланы бла къарачайлыланы туугъан журтларына чакътырырга мурат этген эдик. Астанада бир ненча кюн туруп, ишни болушун кеси кезю-бюз бла кёргенден сора, ол оюмубузну алагъа билдирирге базынмадыкъ. Нек дегенде, малкъарлыла бла къарачайлыла башхала бла бирге мында жашау этедиле. Саясатда, хунер бла маданиятда, билимде бла илмуда деберлери жүрюген къарындашларыбызны кёрюп, тюбешип, кельюбюз кётюрюлдю. Спортда да уллу хорламлагъа жетген жууукъларыбыз бардыла. Бирси миллетлеге да ариу кезден къарагъаныгъызны кёрдюк. Ол себепден алагъа жеригизге кёчюгюз деп айталмадыкъ. Мен кёргенден, Къазахстан битеу миллетлеге бла халкълагъа таянчакъ бола билген, тенгликни сакълагъан, бирликни къаласы болган жерди.

Шёндю Къап (Кавказда) тауунда жашай эсек да, Къазахстан бизни туугъан журтубузду. Делегацияны адамларыны жарымы бу къазах жеринде туугъанладыла.

- Къазахстанга айтыр алгъышыгъыз бармыды?

Биз Къазахстанны жетишимлерине къууанганлай турабыз! Астананы кёрюмдюсюне бла ариулугъуна сейир-тамаша этгенбиз. Жууукъларыбызгъа кёрген къууанчларыбызны айтырыкъбыз, къазах халкъны сыйлы саламын жетдирликбиз.

Къазахстанны халкъларыны Ассамблеясы миллетле эмда динле аралы келишимни жашауда бардырыуда уллу иш этеди. Къырал башчыгъыз Нурсултан Назарбаевни бу Къазахстан юлгюсю ЕКЪЫЮ-гъа юлгюлюк этиуню даражасында жер шарыны къалайына да жетерге керекди - деп ойлайбыз. Биз Къап тауунда жашагъаныбыз себебли, быллай бирликге келтирлик оюмлу оноуланы ашыгъып сакълагъанлай турабыз.

Аллах битеу ишлеригизни хайырлы этсин, бийикден кёрюнючюле болугъуз!

- Алгъыш этгенигиз, ахшы тилеклеригиз ючюн сау болугъуз.

*Къазахстан, Астана,
2009 ж.*

Бизни кьонагъыбыз

Курданланы Дахирни жашы Юзейир 1957 жылда 9-чу декабрьде кьазах ССР-ни Алма-Ата областыны Кьаскелен районуну Чемолгъан элинде туугъанды. Малкьарлыды.

1995 жылда «Чегет» канат-кресель жолну контролёруну кьуллугъунда ишлеп башлагъанды. 1976-1978 жыллада аскерде кьуллукъ этгенди.

1984 жылда Халкъланы иуёхлукълары орденли Кьабарты-Малкьар кьырал университетни бошاپ, инженер-кьурулушчу усталыкълны алгъанды. Эки жылны туризм эм экскурсияла жаны бла Элбрус советни ремонт-кьурулуш участкасында прораб болуп ишлегенди. 1988-1990 жыллада ол советни бёлмонне таматалыкъ этгенди. Андан сора дагъыда эки жылны ичинде аны председателини заместители, аллай бир заманы да «Эльбрустурист» ОАО-ну генеральный директоруну заместители болуп тургъанды.

2003 жылда Элбрус эли администрациясыны баичысына айырылгъанды. Эли администрациясыны ишинде баш магъана экономиканы ёсдюрюуге, бизнесни айнырына керекли тап онгланы кьураугъа, инвесторланы кьатышдырыугъа, налог тёлуден албугъартыргъа кюрешген предприятияла бла ишлеуге бериледи, ол а ол жер-жерли бюджетни иги кесек кёбейтирге себеплик этеди.

Курданланы Юзейир Элбрус муниципальный кьуралыулукъну баичысыны кьуллугъунда ишлеген алты жылны ичинде жер-жерли бюджетни налог жаны бла онгу, бек игиге саналгъан 2003 жыл бла тенглешидиргенде, он кере ёсгенди.

Элбрус муниципальный кьуралыулукъ 2006 жылдан бери кеси кесин ахча бла жалчытады. Ол Кьабарты-Малкьар Республикада кесини бюджетин ахча бла жалчытхан биринчи эл болгъанын да белгилерге керекди. Бююн Юзейир Дахирович бизни кьонагъыбызды. Кьазахстанны халкъларыны Ассоциациясыны 15-чи сессиясыны ишине кьатышыргъа Кьабарты-Малкьардан делегацияны баичысы болуп келгенди. Андан бизни «Казахстанская правда» газетибизге интервью беририн тилегенбиз.

«Минги тау» журнал кесини окьуучуларын ол интервью бла шагъырей этеди.

Кёгюгюзню кюн жарытханлай турсун

- Юзейир Дахирович Кьазахстанга не хыйсапдан келгенсиз?

- Битеу кьазах халкьгъа салам айтыргъа онг тапдыргъаны ючюн бизни газетигизге уллу ыспас этеме.

Ассалам уалейкум, багъалы кьазах халкьы! Малкьар-кьарачай халкьдан сизге кьызыу салам!

Мекка бла Медина битеу муслийман халкъланы сыйлы жерлерине саналадыла. Къазахстан а битеу кёчюрюлген халкъланы сыйлы жерлери болгъанды. Репрессияланы кыйын жылларында биз жалаңда къазахлыланы хайырындан сау къалгъанбыз эмда аягъы юсюбюзге болалгъанбыз. Мында – бу жерде бизни жууукъ адамларыбызны къабырлары бардыла, аны себепли малкъарлыла бла къарачайлыла эртген-ингир да къазах жерге бла аны халкъына алгъыш этгенлей турадыла. Мени биргеме Тилланы Зулкъарний, Ёлмезланы Абдул-Халим, «Эльбрусидни» таматасы Татаркъулланы Алий, Хаджиланы Надя дагъыда башха жырчыла, тепсеучюле да келгендиле.

Биз, Къабарты-Малкъарны бла Къарачай-Черкесияны делегациясы бу сыйлы форумгъа жюрек ыразылыгъыбызны билдирирге эмда аны уллу жюреги, адамлыгъы, бир бирни ангылай билгени ючюн битеу къазах халкъгъа баш уруп, салам берирге келгенбиз.

Биз къазах халкъны ахшылыгъындан къарачай-малкъар поэзияны мурдорун салгъан Мечиланы Кязимни ахыр осуатын толтуралгъанбыз. Репрессияланы жылларында, 1944 жылда сегизинчи мартда, 87 жыллыгъында, ол кесини халкъы бла туугъан жеринден кёчюрюлген эди, артха къайтмай анда ёлюрча. Не уллу кыйынлыкъ сынагъан эсе да, туугъан тауларыны къудуретин сакълагъанды, бизни халкъыбызны бети, сыйы, намысы болгъанлай къалгъанды. Кюйсюз жыллада бу кыйын сынаудан намыслы къутулургъа чакъыргъанды – адамны керти да сыйлылыгъыны юсюнден акъыллы сёзле табалгъанды:

*Оюлмаз къала дуняда
Тюзюкдю, кючлю жокъ андан.
Тюзюк ажашмаз туманда,
Ол ёлмез кетип къаядан.*

*Махтанмагъыз бай да, бий да,
Бизнича, инсансыз сиз да.
Къалмабыз биз бирибиз да,
Неди байлыкъ, молк да, юй да.*

*Тюзюг а ёлмез, чиримез.
Аны бир къылыч да кесмез,
Залим аты малтап кетмез,
Жюрегинден къама ётмез.*

*Кён залимни бойнун бургъанд,
Ол патчахладан къутулгъанд,
Зинданладан учуп чыкъгъанд, -
Темир бугъоу жоялмагъанд.*

*Муну айтхан акъсакъ Кязим,
Келгинчиннге манга ёлюм,
Къысылгъынчы эки кёзюм,
Тюзюкге къулд мени сёзюм.*

Бу сёзле аманатча эшитиледиле. Алада тамблагъы кюннге, сый-мекликге, адамлыкъгъа, огъурлулукъгъа уллу ышаныулукъ бардыла. Къыйынлыкъланы кётюралмай, 90-жыллыкъ поэт къабыр юлюшюн Къаратал районда (ол заманда Талдыкьоргъан область, бусагъатда Алматы область) тапханды. 1957 жылда кечгюнчю халкылагъа, бек биринчи болуп малкъар халкыгъа, туугъан жерлерине къайтыргъа эркин этилген эди, алай барысы да къайталамагъандыла. Къум аулакылада, ёзен жерледе бизни адамларыбызны, жууукъларыбызны къабырлары тас боллукъ эдиле, алай ала къзахлыланы адамлыкъларыны, эслиликлерини хайырындан тас болмагъандыла. Къзахлыла бизни тюз ангылагъанларыны, жюреклерини тазалыкъларыны хайырындан тас болмай сакъланнгандыла. Туугъан жер, тынчлыкъ, ышаныулукъ, эркинлик – Кязим назмуларында айтхан сыйлы затла ма аладыла.

*Къонгур таи, къаядан тюшюп,
Таилы терен къолда жатад,
Энди кеси къаясына
Къайтыр амалы къалмад.
Аллах! Мени таи окъуна эт,
Алай туугъан от жагъама
Къайтармагъанлай къойма,
Къайтар сен тауларыма.*

Ма аны туудукылагъа этген осуяты алайды.

Мечиланы Кязимни 140-жыллыгъын белгилеген кезиуде, мындан он жыл алгъа, 1999 жылда Къзахстан Республиканы Правительствосуну бла Къзахстанны халкъларыны Ассамблеясыны, «Минги Тау» миллет культура арасыны болушлукълары бла бизни поэзиябызны мурдорун салгъан акъсакъалыбызны къабыры туугъан журтуна кечюрюлген эди. Энди аны жангы къабыры политика репрессиялагъа тюшюп, аны къыйынлыгъын сынагъанлагъа Нальчикни бек ариу жери Долинскеде ишленген мемориал комплексдеди. 2009 жылны октябрь айында анга 150 жыл болгъанды.

Аны бла байламлы бизни таматаларыбызны – акъсакълларыбызны бююруулары бла битеу бизни къарындашларыбызгъа – къзах халкыгъа жюрек ыразылыгъыбызны билдирирге бюгюн биз сизге келгенбиз. Къзахстанны халкъларыны Ассамблеясыны 15-чи сессиясында селешип, мени халкымы уллу жюрек ыразылыгъын билдирирге манга ышанып, уллу намыс этилгенди. Багъалы къзах халкы! Биз бир миллетбиз, биз бир терекни бутакъларыбыз, бизни тилибиз, динибиз, тарыхыбыз бирдиле! Президент Нурсултан Абишевич Назарбаевха айланып, мен битеу жюрегими теренинден келген сезимлерими билдиргенме:

Дунияда 16 миллионнга жууукъ къзах барды, анга 140 минг малкъарлыны, 200 минг къарачайлыны да къошугъуз. Ала бошдан айтылгъан сёзле туююлдюле. Биз адам саны аз болгъан миллет болмагъаныбызгъа ийнаныпбыз, Уллу, акъылман къзах халкъ бла бирбиз, бизни тамырларыбыз бирдиле, ата-бабаларыбыз бирдиле, тилибиз да бирди.

- Сиз артыкъда нени жаратхансыз, кесигиз да Къзахстанга бирин-

чи кере келгенсиз. Не затны энчи бѐлюп белгилер эдигиз?

- Айхайда, сизни Президентигизни кѐп жылланы – келир заманланы алгъадан кѐре билген акъыллы политикасын. Аны сѐлешиюу мени жюрегими къозгъагъан эди. Постсовет республикаланы кѐплери Къзахстанны сынауна юйренселе, андан юлгю алсала, бек алаамат боллукъ эди. Бизде Назарбаевны юсюнден уллу хурмет этип, анга сый, намыс берип хапар айтадыла. Ол кесини халкъыны умутун толтургъан адамды, ол жаланда Къзахстанны биринчи Президенти болуп къалмай, адамланы къайсы миллетден болгъанына, къаллай динни тутханына юлешмей, ядро саууту да болмай, толерантность – башхаланы оюмларына, айтханларына тѐзюмлюлюк этиу эмда биригилюк бла сауутланып, тынчлыкъда жарашып, алай жашаргъа боллугъун кѐргюзтген Президентди.

Кѐлюгюзге башха тюрлю келмесин, бизни халкъыбыз адам саны бла аз болгъанын эсге ала, малкъарлыланы бла къарачайлыланы историялы туугъан жерлерине чакъырыргъа деген муратыбыз бар эди. Астанада бир ненча кюнню болгъандан, кеси кѐзлерибиз бла ала мында къалай жашагъанларын, сабийлерин къалай ъсдюргенлерин кѐргенден сора, аланы юйюгюзге къайтыгъыз деп чакъырыргъа бетибиз жетмегенди – аланы юйлери мындады. Кертиси бла да, Къзахстан бир кибик тенг эркинликлери эмда онлары болгъан къыралды.

Бизни адам саны аз халкъыбыз, кесини историялы туугъан журтундан эсе, мында Къзахстан Республиканы битеу структураларында бла бѐлюмлеринде кѐбюрек кѐргюзтюлгенди.

Биз Кавказда жашайбыз, ол бизни туугъан журтубузду, алай Къзахстан да бизни Туугъан журтубузду, бизни делегациябыздан тѐртюсю мында, Къзахстанда туугъандыла. Биз сизни тауушлукъ ара шахарыгъызгъа къууанабыз, сизни жетишимлеригиз бла ъхтемленебиз. Астана бирсилеге ушамагъан бир сейирлик архитектурасы болгъан шахарды, уллу умутла туудургъан, ышаныулыкъ берген шахарды. Биз Байтерекге чыкъгъанбыз, «къазах халкъы» деген монументде болгъанбыз. Анда Къзахстанны историясы кѐргюзтюлгенди, анда жазылгъан сѐзле, жюрегибизге туююлген сезим бизни чексиз къууандыргъандыла.

-Къзахстанны халкъларыны Ассамблеясыны юсюнден сизни оюмугъуз къалайды, анда сиз дагъыда кимле бла тюбешгенсиз?

- Ары тебирей туруп, биз Къзахстан Республиканы Парламентини Меджлисини депутатына Ассамблеядан айырылгъан Хочуланы Людмиланы аты бла письмо жазып жиберген эдик. Анда Къзахстанны халкъларыны Ассамблеясыны 15-чи сессиясына Къабарты-Малкъарны бла Къарачай-Черкесияны делегацияларыны къатышыуларына болушууну юсюнден билдирген эдик. Чакъырыу къагъыт алгъандан сора, сизни омакъ ара шахарыгъызгъа бек суюноп, жюрегибиз къууанып келгенбиз.

Кѐп тюбешулерибиз болгъандыла, бегирек а республиканы Парламентинде аны Сенатыны вице-спикери Мухамбет Копеев бла тюбешулюбною белгилерге сюеме. Ол Къзахстанны юсюнден кѐп сейирлик эмда биз билмеген затланы айтханды, сессиягъа бизни къатышыубуз бек керекли болгъанын белгилегенди, сизни къыралыгъызны жамауат-политика жашауунда Ассамб-

леяны магъанасын чертгенди, андан сора да кырал органланы системасында Парламентни Сенатыны структурасыны бла кыйматыны юсюнден да тынгылы хапар билдиргенди.

Къазахстанны халкъларыны Ассамблеясыны Председателини заместители, Секретариатыны таматасы жуйносхан Е.Л. Тугжанов бла да тюбешгенбиз. Ол Къазахстанда этносладан 130-дан артыгъыны келечилери жашагъанларын, кырал анга баш магъана бергенин, андан сора да бюгюнлюкде Къазахстанны бу аламагъа юлгюсюн битеу дуняа сообщество да алыргъа боллугъун айтханды. Ассамблеяны сессиясында болгъаныбызда, биз биригиюлюкню анда сейирлик халын толусунлай сезгенбиз, ол а бюгюнлюкде битеу дуняада да, хауача, бек керекди.

Къазахстанны халкъларыны Ассамблеясы миллетле аралы эмда динле аралы келишиюлюкню сферасында стратегиялы программаланы жашауда бардыргъан аламагъа эмда сейирлик институтду. Биз, Назарбаевны Къазахстан юлгюсю, ОБСЕ-де сизни кыралыгъызыны председательлик этиюнюн хайырындан жер юсюню, дуняаны бек кыйыр жерлерине да жетеригине арт жыйырма жылы ичинде Кавказда кимден да бек ангылайбыз эмда ол бизге неден да бек керекди.

Бизни таматаларыбызны сизге жиберген сыйлы саламларын бла алгъышлау сёзлерин къабыл кёрююлюкню энгта да бир кере айтыргъа сюеме. Бизни ата-бабаларыбыз, ата-аналарыбыз мурдор салгъан шуёхлукъну бла къарындашлыкъны байрагъын мындан ары да бийикде тутуп элтиуню эмда аланы ёмюрледе да тас этмей барыуну кесибизни борчубузгъа санайбыз.

Мен Элбрус элни муниципальный кьуралыулугъуну башчысы болгъаным себебли, Къазахстанны кыйсы району неда областы бла да къарындашлыкъ жюрютюрге хазырлыгъыбызны билдирирге сюеме. Айтыргъа, биз Ассамблеяны сессиясында Астана шахарны Сары-Аркъа районуну акими Мустафина Сабилла Сапаровна бла танышханбыз эмда бир бирге адреслерибизни бергенбиз. Бизни республикаларыбызны къолайлары ючюн жууукъ заманда келишим этербиз эмда хайырлы ишлеуню бардырырбыз деп ышанама.

Къазахстанны халкъларыны Ассамблеясына уа бу огъурлу ишин жалаңда сизни республикагъыз ючюн угъай, битеу адам улуну къолайы ючюн да бардырырын сюебиз.

Аллах сизни не заманда да кыйынлыкъдан сакъласын, намысыгъыз, сыйыгъыз, кёкде жулдузлача, бийикде болсунла, хар къачан да сизни кёгюлюкню кюн жарытханлай турсун, къазахлы къарындашларыбыз!

*«Къазахстанская правда» газетни
корреспонденти Сухбатмаскъан Айбатыр
Сейтакъ. Астана.
2009 ж.*

БҮРЛҮК ДЕДУ – КҮЧ

*Малкър халкыны акъылманы къзах
жеринде асыралгъан эди*

Малкър халкыны поэзиясыны мурдорун салгъан акъылман Мечиланы Кязим туугъанлы былтыр 150 жыл болгъанды. Анга аталып Кавказдан делегация келгенди, ол Ассамблеяны 15-чи сессиясыны ишине къатышханды.

Кёчюрюу саясатны хатасындан, Кязим ата халкыбызны къыбыла жанына тюшюп, къзах жеринде ауушуп, дуниясын алышхан айтхылыкъ адамны топурагъы 1999 жылда туугъан жерине, Къабарты-Малкър Республикагъа келтирилип, жангыдан жерге тапдырылгъанды. Айтхылыкъ акъылманны юсюнден ушагъыбыз ол заманда Къазахстанны халкларыны Ассамблеясында къуллукъ этип тургъан, бюгюнледе биригиуну арасына айланган «Атамекен» деген этно-мемориал кешенени директору, педагогика илмуланы кандидаты Юмитхан Деуренбек къызы Мюнгалбаева блады.

- Деуренбекни къызы Юмитхан, он жыл мындан айтхылыкъ адамыны ёлюгюн туугъан жерине жиберюде этген ишигизни, ол кезюдеги болумну эсге салсагъыз эди?

- Миллетибизни даражасы - аны халаллыгъындады. Къадары кюйсюз саясатны талкъысына тюшюп, 1944 жылда жеринден къысталгъан, ата журтундан айырылгъан жанланы къзах халкы къучагъын жайып, къонакъ этди. Биз ма ол къзахны туудукъларыбыз, ол халкыны отун ёчюлтмей тургъанладанбыз. Аны себепли мен кесими ишиме ол адамны осуятын толтуруугъача угъай, халкыбызны аллында кесими бир уллу борчумача къарагъанма. Халкыбызда «Кенг болсанг - кем болмайса» деген магъаналы сёз жюрюйдю. Ол сёзню эсимде тутханлай турама, жашаумда, ишимде да хайырланама. Къазахстанны халкларыны Ассамблеясында къуллукъ этген заманымда къырал башчыла бла бирге олтуруп, Малкърны айтхылыкъ акъылманы Мечиланы Кязимни ёлюгюн туугъан жерине къайтарыугъа себеплик этгенме.

- Бизни жерибизге аллай уллу инсан асыралгъанын туура билген адамла болурла, алай эсе аны ёлюгюн туугъан жерине кёчюрюде башламчылыкъ аны къабыры болгъан элни адамларынданмы чыкъгъанды?

- Тюзю, ол башламчылыкъны бек алгъа акъылман назмучуну бир жерлилери этгендиле. Иги да алгъа, 1967 жылда къабыры къалайда болгъанын сурап, «киндиги кесилген жерине» алып кетebиз – деп келген адамлагъа Къаратал району акъсакъаллары, акъылманнга уллу намыс этгенлерин билдирип, аланы къабырына тиерге къоймагъан эдиле. Акъсакъалла: «Буйрукъ алай болуп, акъын къабыр топурагъын мында тапханды, къзах халкы аны атып къоярыкъ тюйюлдю. Сый, намыс этип, жума сайын къуран окъуп, садакъа юлеше-

ди. Ёлген адамны кѳабырын кѳозгѳамагѳыз. Шуѳхлугѳубуз жангыдан кюч алып, бу адамны кѳабыры эки халкѳны араларында шуѳхлукѳну кѳпюрю болсун», - деп, ачыкѳ айтхандыла. Малкѳардан келген адамла акѳылманны кѳабырын белгили этгендиле, тѳегергин бегитгендиле. Ауулну акѳаскѳаллары Мечиланы Кязимни кѳабырына кѳарагѳанлай, аны тап тутуп тургѳандыла.

1999 жылда Кѳабарты-Малкѳар Республиканы премьер-министри Чеченланы Хусейин Малкѳарны миллет биригиулюгюню таматалары бла оноулашып, Хочуланы Людмилагѳа письмо жазгѳанды. Ол письмону эсге алыу бла правительствону ол замандагѳы башчысы Токѳаев Кѳасым-Жомарт Кемел улугѳа тилек кѳагѳыт берилген эди. Ол адам тилекге тюшонюулюк бла кѳарап, ол ишни табынлай тамамлауну амалын излерге буюргѳан эди. Андан сора ѳлюкню алып кетерге хауа рейс бла кѳп адам келген эдиле. Аланы биргелерине акѳылманны туудугѳу да бар эди.

Ол жол да кѳонакѳлагѳа жарыкѳ тюбедиле. Аллай жарыкѳ кѳонакѳбайлыкѳ этиу кѳазах халкѳны халаллыгѳын кѳргюзтгенин энчи белгилеп айтырыгѳым келеди. Дипломатия жол бла ол адамны ѳлюгюн жерибизден алып кетерге эркинлик берилгенди. Делегацияны кѳабыл кѳрюуюн даражасында Алма-Ата шахарны «Шуѳхлукѳ юйюнде» Кѳазахстанны халкѳларыны Ассамблеясыны таматасыны орунбасары Павел Атрушкевични башчылыгѳы бла битеу миллетлени биригиулерини келечилерини кѳатышыулары бла, Мечиланы Кязим туугѳанлы 140 жыл болгѳанына аталып, «тѳегерек стол» кѳуралгѳан эди. Анда сѳз Мечиланы Кязимни халкѳына этген ишини эмда кѳойгѳан хазнасыны, жашауну эмда чыгѳармачылыгѳыны юсюнден баргѳан эди. Уллу кѳауум болуп келген делегацияны таматасы акѳылманны ѳлюгюн алып кетерге онг беригиз, - деп тиледи. Хар биригиуно келечиси аны юсюнден оюмун айтды. Татар-башкѳорт маданият биригиуно арасыны башчысы Мурат Каримов, Чечен-Ингуш маданият биригиуно арасыны башчылары Солтан Оздоев бла Ахмет Муратов, Уйгѳур маданият биригиуно арасыны келечиси Фархад Хасанов, Курд маданият биригиуно президенти Недир Недиров, Туркмен маданият биригиуно арасыны кѳуллукѳчусу Гюлнер Анакулеева, сыйлы эмда жууаплы адамланы оюмларына тийишлиликде, аты айтылгѳан назмучуну ѳлюгюн туугѳан журтуна элтиуюн туура кѳрюп, бегим кѳабыл этген эдиле.

Келгенле Кѳазахстандагѳы кѳарачай-малкѳар миллетни адамлары бла тюбешдиле. Кѳарындашла бир бирлерин кѳучакѳладыла, бир бирлерин тансыкѳладыла. Узакѳдан келген жууукѳларыны саусаламатлыкѳларын соруп, алаамат тюбешуу болду. Эрттен бла уа ала Талды-Кѳургѳаннга тебиредиле. Кѳаратал районнга жетгинчи, жолда тюбеген аууллада тохтап, кѳарындашларыны халларын биле, сурай, андан ары жол тартдыла. Келген кѳауумгѳа Кѳаратал районну башчысы Роман Ким, аны орунбасарлары, алларына чыгѳып, жарыкѳ тюбедиле. Малкѳар маданият ара Кѳепа ауулда жашагѳанла бла бирге

ёлгенни аты бла аш юлешди. Келген кьонакъла акъылманны кьабырын кьазып, ёлюгюн алып кетдиле.

Айта кетерге керекди, келген кьонакъла кьазахлыла Кязимге берген хурметге сейир этдиле. Ауулну акъсакъалларыны араларында аны жырларын кёлден билген адамла да бар эдиле. Кьазахда Абайны кьалай багъалай эсек, малкьар миллети Мечиланы Кязимни ма алай багъалайды экен. Аны ёлюгюн кьазып алгъандан сора аулда жауун жауду. Акъсакъалла аны игиликге жораладыла. Анда жашагъанланы бир бирлери аны кьазах халкыны акъылман бла айырылыууну белгисине санадыла.

- Малкьарны акъылманыны жашау жолуну юсюнден айтсагъыз эди?

- Кязим Малкьарны бийик тау эли Шыкыда 1859 жылда туугъанды. Атасы Бекки элде устагъа, хунерли адамгъа саналгъанды. Кязим, элни имамындан араб тилге бла грамматикагъа юйренип, билимин Бызынгы элинде андан ары ёсдюргенди. Андан арысында ол Лескенни медиресесинде окъугъанды. Мында шарият, ислам маданияты, тарыхы география, астрономия, араб поэзия, шаркъ халкъланы жырлары бла терен шагъырей болады. Элине кьайтхандан сора Кязим атасыны гюрбежисинде ишлеп башлайды. Алай дин билими болгъан жаш билим жаны бла суусабын кьандырыр ючюн дайым излемде болады. Ол шаркъ адабиятха бла дин китаплагъа артыкъда уллу эс бургъанды. Акъылман хаж кылыргъа юч кере баргъанды. Ахыр кьадары аны узакъ Кюнчыгъышха элтгенди. Зорлукъну аууна тюшюп, айтхылыкъ закий 1944 жылда кесини юйюрю бла бирге кьазах жерине кёчюрюлгенди. 1945 жылда акъылман Алма-Ата областыны Кьаратал районунда 87 жылында дуниядан кетгенди. Кязим ёмюрюню ахырында: «Мени къара таш этсенг да, онг болгъан кьадарда киндигим кесилген жериме жетдиригиз», – деп осуят этгенди. Мечиланы Кязимни терен магъананы тутхан назмулары халкына акъыл береди, насийхатлыкъ этеди. Жерине сыймеклик бла жазылгъан жырлары халкыны ёхтемлендиреди. Шаркъ жеринде болгъан кезиунде элине тансыкылыкъ назмуларын жазгъанды.

*Багъдадда болдум, Стамбулну кёрдюм,
Жол арытханда Меккада солудум,
Алай кесими жарлы элиме кьайтханымда,
Дунягъа жангъдан туугъанча болдум.*

Быллай назмулары аны туугъан жерине тансыкылыгъын, уллу патриот сезимлерин кёргюзтедиле. Алада туугъан жерин бир жерге да алышмазлыкъ ниет бийикликни сезебиз. 1999 жылда, кесини осуятына кёре, эки жаны бир акъылгъа келишип оноу этгенлерини хайырындан Мечиланы Кязимни ёлюгю кесини туугъан жерине келтирилгенди.

Малкьардан бла Кьарачайдан келген келечиле кьазах халкыны халаллыгъына шагъат болдула. Аны кьабырын кьазыгъа «Минги Тау» деген мында миллет биригиу да кьатышды. Ол жол акъылманнга

чексиз уллу хурмет этилгенин, халкы аны болмагъанча бек суйгенин кёрдюм. Кёз жашлары келе, уллу къуатлыкъ келгенча болуп, халкына алып кетгенлеринде, алайда болдум.

- Акъылманны ёлюгон алып кете туруп не зат сезе эдигиз?

- Бизни элде топуракъ юлюшюн тапхан закийни ёлюгон алып кете туруп, бир ниетли дунябыз кетип баргъанча кёрюннген эди. Ол бизни жерибизде туумагъан эсе да, мында аякъ басды, топуракъ юлюшюн мында тапды. Аны къзаха халкы хурметин кёрюп, адетде болгъаныча жуууп, тазалап, алай асырагъан эди. Аны ёлюгон, гуллагъа салып, алып келгенлеринде, ол сыйлы инсанны тёммеги, сюеги гуллагъа сыйынмагъанча кёрюндюле. Аны кётюрюп элтип тебирегенлеринде уа, бек жууукъ адамьмдан айырылгъанча кюйдюм. Гулланы ёрге кётюргенлеринде, аны кёкде къанатын эркин керген къушха ушатдым. Бир керти адамьмдан айырылгъанча, жюрегими тынгысызлыкъ бийледи. Огъурлу жерибизни топурагъына тюшген ёлюкню къазып алгъанларында, бизден сыйырып алып кетгенча, алай кёрдюк. Аллай уллу адамны къзаха жеринде асыралгъанына, анга энчи хурмет бла къарап, ауулну акъсакъаллары къуран окъуп, садакъа юлешип тургъан адамны ёлюгон алып кетип тебирегенлеринде, ёхтемлик бла мудахлыкъ бир болдула. Нек дегенде, башха элни белгили инсанын къзаха жеринде сыйын кёрюп, хурмет этип тургъанда, аны дипломат сёлешилени жолу бла алып кетиу ёкюндюрген эди. Бу тарых аллай белгили инсанны къзаха жеринде къадарлы тарыхы бла байланышыпды. Ёсюп келген тёлю аны билирге керекди. Ата-бабаларыны тёрелерин билгенча. Акъылманны тёлюсюню ниети – аны ёлюгон туугъан топурагъына тапдырыу, аны бла осуятын толтуруу болгъанды. Бизни ниетибиз - аманатха хыянат болмауду. Акъылманны аманаты бизни тёлюбюзге юлгю болургъа керекди. Къаллай болумда да мени ёлюгюму туугъан жериме тапдырыгъыз - дегени, ол элинжерин бек суйгенин, инсанлыкъ ниетини бийиклигин кёргюзтеди.

Къзаха Республиканы Парламентини Меджлисини депутаты Хочуланы Хыйсаны къызы Людмила ол ишни ахырына жетдириуде сиз салгъан къыйынны юсюнден тынгылы айтханды. Ол сизге бек уллу хурмет этеди. Андан ары жыллада Къабарты-Малкъар Республика бла байламлыкъ жюрютгенмисиз?

Ол ишни тамамлауда Людмила бла мен бирге ишлегенбиз. Бир тилли болуп этилген ишни хайырындан аны тамам этиуню амалы табылгъан эди. Андан сора экибиз да татлы тенглик жюрютюп башлагъан эдик. Ол Къабарты-Малкъар Республика бла къаты байламлыкъда ишлейди.

Былыр 26-чы октябрде Къзахастанны халкъларыны Ассамблеясыны XV сессиясыны ишине къатышыргъа алгъадан къагъыт жиберип, Кавказдан 8 адам келген эдиле. Ол адамланы сессияны ишине къатышыуларында Людмиланы къыйыны уллуду. Ол къауумда Тотуркъулланы Алий, Курданланы Юзейир, Ёлмезланы Абдулхалим болгъандыла. Тахирни жашы Юзейир кесини сёзюнде къзаха халкына уллу суймеклигин эмда ыспас этгенин билдиргенди. «Битеу муслиманланы бек сыйлы жерлери Мекка бла Медина эселе, сюрюнюню адамларына

бек сыйлы, бек огъурлу жер - Къазахстанды. Сюрюнню кыйын жылларынды къазах халкъны халаллыгъыны хайырындан аягъы юсюбюзге туруп, башха халкълагъа къошулгъанбыз. Мында бизни халкъыбызны айтхылыкъ инсаны топуракъ юлюшюн тапханды. Къазах халкъны анга этген хурметин, анга берген намысын эсге алып, закийге баш ургъанда, Малкъар бла Къарачай Къазахстанны мында жашауу жарыкъ, жамауаты рахматлы болурун тилейдиле. Биз сессияны ишине къатышыуубуз бла къазах халкъгъа ыразылыгъыбыз чексиз болгъанын билдирирге келгенбиз. Жюрекден ыразылыгъыбызны айта, бизни жамауатыбыз жюрек халаллыгъы эмда чомартлыгъы ючюн къазах халкъгъа баш уруп, уллу хурмет этгенин билдирирге сюеме», - дегенди Курданланы Юзейир.

Кёресиз, андан бери къазах халкъны кёчгюнчюле бла шуёхлугъу кючленип келеди. Жылла оза баргъанлары къадар аланы араларында шуёхлукъ, бирлик, къарындашлыкъ кюч ала баргъанлары дунягъа юлгю болурча шартха айлангандыла. Аны Къазахстанны халкъларыны Ассамблеясыны кёп болмай бардырылгъан кезиулю сессиясында къырал таматабызны «Миллетлени бирликлери бизни стратегиялы жолубузду» дегенин башчылыкъгъа алып, миллетлени бирликлерини доктринасыны сюзюуге берилгени да кёргюзтеди. Хар бир Къазахстанчыны баш борчу - жерибизни, халкъыбызны берекетли бирлигин къаты сакълауду. «Берекет башы - бирликди» дегенлей, къабыргъабызны жаращдырып, кёк байрагъыбызны чайкъалыууна къуллукъ этейик.

- Ушакъ этгенигиз ючюн сау болугъуз! Ишигизден къууаныгъыз!

*Ушакъны Макъсат кызы Айнур
бардыргъанды. Астана.*

БИРИНЧИЛЕ

РАХАЙЛАНЫ ЯКУБ

В.А. Агаповну «Север Осетияда физкультураны тарыхы» деген китабында 1925 жылда Владикавказда Север Кавказны халкларыны биринчи миллет спартакиадалары бардырылганыны юсюнден айтылады. Анга Къабарты-Малкъарны, Осетияны, Ингушетияны, Чеченни спортсменлери къатышхандыла.

Бу даражалы эришиуледе Къабарты-Малкъарны спортчулары битеу команда эсепде биринчи жерни алгандыла. Ол хорламгъа улуу юлюш къошханладан бири Рахайланы Якуб болганын да Агаповну китабындан билдим.

Къалай болганды къадары бу жигит таулу жашны, кимле къалгандыла аны сабийлеринден, жууукъ адамларындан. Аны юсюнден айтыргъады муратым.

1925 жылда 26-чы июньда чыкыгъан «Къарахалкъ» газетде Рахай улу ол эришиулени спорт программаларыны бир ненча тюрлюсюнде хорлагъаны айтылады. Ма ала: жюз метрге чабышыуда, ядро атыуда, бийикликге секириуде, ушкок эм керох бла илишан атыуда биринчи жерлени алганды. Аладан да эришиуле бардырылгъан миллет тепсеуледен Север Кавказда ол бек устагъа саналганды, андан сора да, минг бла беш жюз, беш минг метрге чабышыуда, жюз метрге жюзюуде экинчи жерлеге чыкыгъанды.

Бек иги спортсменлени санында Якуб кюмош бел бау, кюмош къама, алтын жулдуз бла саугъаланнганды, анга грамотала да берилгендиле. Жигит жаш ол заманда Нальникде Ленинчи окъуу шахарчыкъда билим ала эди. Бош заманында уа тепсерге жюрюгенди. Бу жаны бла уа улуу усталыгъы болгъан атасы Магометден (анга Махай да дегендиле) ол кѣп затха юйреннгенди.

Якуб иги окъугъанды, алай тепсерге жетгенде уа, аллына кишини ийме-

Ансамбльни къаууму

*Рахайланы Якубну
жашы Хызырни
гитче заманчыгы*

генди. Битеу саны-чархы, жюриюшо да, ким да сукъланып, къарап турурча, ариу болгъанды аны.

Ол жыллада къыралны къоруулау кючлерин ёсдюрюуге уллу эс бурулгъанды. Жаш адамладан кёпле аскер училищелеге суйноп баргъандыла. Рахайланы жаш да 1933 жылда Краснодарны атлы аскерле хазырлагъан училищесинде окъугъанды. Аны бошагъандан сора бир ауукъ заманны малкъар округ милицияда ишлегенди. Алай тепсерге соймеклиги уа барын да хорлагъанды.

Республиканы башчысы Бетал Калмыковну буюрууу бла ол къырал тепсеу ансамбльни къураугъа тири къатышады. Аны биринчи концертлерине элдеде бир да болмагъанча суйноп къарайдыла. 1934 жылда ансамбль Север Кавказны Дондагы Ростов шахарда бардырылгъан спартакиадасына къатышханды. Къабарты-Малкъарны къырал ансамбли анда бек игиге саналгъанды эмда патефон бла саутъаланганды (патефон кесини заманында японлу

магнитофондан эсе да багъалы эмда сыйлы саутъагъа саналгъанды).

Тарыхда, эсе да къалырча, башха жерледе да болгъандыла концертле бла Къабарты-Малкъарны тойчулары. 1936 жылда Москвада ансамбльни гастрольлары жетишимли баргъандыла. Ара шахарда жашагъанла анга къызыу къарсла бла тубегендиле. Пролетар жазычу Максим Горький ансамбльни кесини дачасына къонакыгъа чакъыргъанды. Якуб къамала бла кесини алапат тепсеуюн кёргюзтгенде, Горькийге ол бек къыйын кёрюнюп, анга къараялмай, башын бир жанына бургъанды. Сауутла чыгъарыучулары Тула шахарында анга бу тепсеую ючюн, атын да жазып, кюмнош суу ичирилген маузерни саутъагъа бергендиле.

Къырал ансамбль 1939 жылда Узакъ Востокда гастрольлада болгъанды. Ол анда аскерчилени бла бу регионда жашагъанланы алларында кесини тепсеу искусствосун кёргюзтгенди. Тауушлукъ жетишимлери ючюн артистледен кёплерине «КЪМАССР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу» деген махтаулу ат аталгъанды.

Къабарты-Малкъарны Баш Советини Президиумуну 1939 жылда 20-чы ноябрьде чыгъарылгъан Указында былай айтылгъанды: «Къабарты-Малкъар АССР-ни миллет искусствосун къурау эмда айныгъы ишге салгъан уллу къыйыны ючюн Рахайланы Магометни жашы Якубха – тепсеуноу бла музыканы къырал ансамблини солистине КЪМАССР искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу деген атны атаргъа». Бу Указда дагыда эс бурурча бир алапат зат: сыйлы аталгъанланы тизмесинде, биринчи жерде, ол туугъанлы 150-жыллыгы быттыр белгиленнген айтхылыкъ назмучубуз Мечиланы Кязим болгъаныды.

1940 жылда Малкъар миллет профессионал театр къуралгъанды. Аны сахнасында бек биринчи оюн Геляланы Рамазанны «Къанлы къалын» деген

пьесасына кёре салыннганды. Малкърны тау эллеринде анга уллу сейир этип къарагъандыла. Спектакльде халкъ тепсеулени кёп сценалары болгъандыла. Аланы салгъан да Рахайланы Якуб эди. Анга уа Долинскеде мемориалны литература музейинде сакъланнган программа да шагъатлыкъ этеди.

Адамны жашаууну кёп тюрлю кезиулери боладыла. Уллу Ата журт урушну аллында Якубну фахмусу, хунери да жашнагъан кезиу эди. Ол жаш эди, кючлю, къарыулу эди, хар заг да кьолундан келе эди...

Уруш башланнгандан сора 115-чи атлы аскер дивизия кьуралады, Рахайланы Якуб да аны составында эскадронну командири болуп, урушха атланады. Агъачы, тауу болмагъан Ростов ёзенледе атлы аскерчилени танклагъа къажуу уруш этерге атадыла. Жокъ эди бизникилени душманны аллын тыярча керекли сауутлары да. Бу къатыш-къаралыкъда, къанлы къазауатда кёпле кырыладыла, сау кьалгъанла артха кетедиле.

Быллай кыйын кезиуде башхала бла бирге Якуб да юйге кьайтады. Къарт анасына къараргъа керек эди. Къалай боллугъун, уруш да къалай бла бошаллыгъын киши да билмей эди. Былай барыгъыз, бу жерде бирге жыйылыгъыз, андан ары буйрукъну сакълагъыз деп, барысына да башчылыкъ, оноу этген болмагъанды. Аны хатасындан а кёпле тутулгъандыла дезертирлесиз деп, терсликлери болмай, кыйынлыкъ сынагъандыла. Якубха уа он жылгъа сюд этедиле. Ол жылланы саулай да тутмакъда ашырады.

1954 жылда, башына эркин болуп, юйюне сау кьайтады. Саулугъу иги да тозурагъанына да къарамай, Рахай улу кёп тюрлю жерледе ишлегенди. Алай суйген ишин а кьоймагъанды. Тойлада, кьууанчалада аны тепсерге чакъыргъандыла. Алай, не десенг да, бутлары алгъынча женгил туююл эдиле. Кёрген кыйынлыкълары, жыл саны да кеслерин таныта эдиле.

Тойчу, оюнчу, жарыкъ адам 1962 жылда ауушханды. Бу материалны хазырлай туруп, Рахайланы намысы-сыйы жюрюген адамларындан бири Ахматдан Якубну юсюнден айтырын тилегенимде, бу сейирлик суратны да ол бергенди. Анда ансамбльде тепсегенлени кьаууму кёрюнеди. Андан сора да, Ахмат бу суратдагъыладан бири – Жануся Лакунова - кьоншуда жашагъанын да айтхан эди.

Россейни искусстволарыны сыйлы кьуллукъчусу, Малкърны айтхылыкъ жашларындан бири, тепсерге, башхаланы юйретирге да уллу фахмусу, хунери да болгъан, Север Кавказда аты айтылгъан Улбашланы Мутай, бу суратны кёрюп, сейир эте, бизге былай ангълатхан эди: «Была Къабарты-Малкърны жыр эм музыка ансамблини артистлеридиле. Бек ал тизгинде тургъан жашчыкыладан бири – ол кесиди (тёгерек уууртчукълары бла) аны къатында жашчыкъ – Кьоспаргъада туугъан Темуккуланы Исмайылды. Тепсерге бек уста болгъанды, авиацияны да бек суйгенди. Уллу Ата журт урушда, лётчик-истребитель болуп, Туугъан журтну фашистледен жигитча кьоруулагъанды.

Экинчи тизгинде (солдан онгнга) ансамбльни солисткасы, аны кьурагъанладан бири Галина Ифраимовады. Андан ары уа ансамбльни тепсеу ритмикасы бла кюрешген Исуф Шиков, аны къатында Рахайланы Якуб, ансамбльни солисткасы Жануся Лакунова, ол да тепсерге уста, бек сейирлик, аламат кыз болгъанды. Бу тизгинде бек кыйырда олтургъан жаш Берман Шабаевди, ол да тепсерге уста жашладан бири эди, «КЪМАССР-ни искусств-

*Якубну туудугъу
Мухаммат*

воларыны сыйлы къуллукъчусу» - деген ат бек алгъа аталгъанладан эди. Ючюнчю тизгинде солдан онгнга санап сюелген ючюнчю жаш Аслангерий Аталиковду. Бийикге секирип, тобукъ бюгюп тепсеуде анга жетген болмагъанды. Аны къатында сюелген төртюнчю къыз а Аминат Нагоевады... Анга да искусстволаны сыйлы къуллукъчусу деген ат бек биринчи болуп аталгъанды.» Къалгъанларын а Мутай таньялмагъан эди.

Улбаш улу Рахайланы Якубну ансамбльни къурагъанладан бирине санай эди. Кесини ары тошгени да аны хайырындан болгъанды. Аны къамала бла тепсегени кеплени сейир этдиргенди, ол сахнагъа чыкыгъанда, халкъ, ёрге туруп, кепге дери къарс ургъанлай, бисге чакъыргъанлай тургъанды.

Жануся Лакунова да унутмагъанды ол алаамат къылланы. Республиканы халкъы ансамбльни бек сюйгенди. Анга Къабарты-Малкъарны башчылары хар не жаны бла да болушхандыла. Ол, Совет Союзну кеп шахарларына барып, концертле бергенди. Айхай да, анга къалайда да къууанып, жарыкъ тюбегендиле. Аны ёзегин тутхан, артистлени, республиканы башчыларыны, жамауатны арасында да уллу намысы-сыйы жюрюген солистлеринден бири Рахайланы Якуб болгъанды.

Юйюр жашауу уа къалай къуралгъанды бу фахмалу жашыбызны? Ол Созайланы Юзейирни къызы Куляны алгъанды. Алагъа эки жаш туугъанды. Хызыр бла Хусей. Хусейге онтёрт жыл болгъанда, ол юйден кетип, къайтмай къалгъанды. Хызыр, 1978 жылдан башлап, Тырнауузну шахта-къурулуш управлениясында крановщик болуп ишлегенди. Аны төрт сабийи бардыла – юч жаш бла бир къыз.

Мухаммат Россейде белгили штангачыды. Спортну сыйлы устасыды, дуняны эмда Европаны чемпионатларыны кюмюш призёруду. Россейни юч кере чемпионуду. Ол эришиулеге къатышхан онбир жылны ичинде спорт аренада бек бийик даражада 45 майдал алгъанды. Эштада, айтхылыкъ аппасындан бир зат къалгъан болур эди! Мурат да штангадан спортну устасыды. Лейля уа Курск шахарда политехника институтда окъуйду. Азамат алыкъа школгъа жюрюйдю.

Ахырында былай дерге сюеме. Якубну юсюнден кепле кеп тюрлю айттыргъа боллукъдула. Грузияны белгили жазыучусу, Къайсынны да уллу шуёху Ленинчи саугъаны лауреаты Нодар Думбазени бу сёзлерин юлтюге келтирирге боллукъду: «Адам бир жерден къарап турурча сурат тыйюлдо, кеп жерледен къараргъа боллукъ фрескады, анга уа ол ариу да, тап кёрюнюр жерден къараргъа керекди».

Рахайланы Якуб Къабарты-Малкъарны биринчи ансамблини бек алаамат солистлеринден, аны къураугъа тири къатышханладан да бири болгъанды. Аллай адамыбызны аты бизни культурабызны бла искусствобузну тарыхында тийишли жерни алыргъа керекди.

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ

БОРАКЪА

(Повестьден)

Онбиринчи башы

«Тишинг жетсе – таш кемир»

Темир ашхам намазын этди да, пил суюк бла тышланган төрткюл тахына ауур олтурду. Узакь индден келтиргенди Темир аны. Андан бери жортуулгъа айланса, ол пил суюкли тахын биргесине айландырады, нек десегиз, анга олтурса, солугъан да иги этеди, санларына да женгиллик келгенча болады. Бу ингирде уа ол асыры ауругъандан, намазын кючден этди. Терк бойнунда болгъан сермешде Тохтамышны хорлагъандан сора тынчайып къалса боллукъ эди, алай залимни дертли жүреги тынчайтмай, ол малгъунну дуниядан думп этгинчи ашагъаным татырыкъ туююлдо дегенни айтып, хорланнганын билгенден сора башын алып къачхан ханны ызындан къуууп, орус тюзледе айланган кюнлеринде сууукъ ётдюргенди да, тамагъына не эсе да бир зат тирелип, кёкюрегин къысып, эркин солургъа къоймай турады. Эмирни не заманда да къатында туруучу хакими кёп тюрлю кырдыкланы къатышдырып, бирге къайнатып, эрттен, ингир да ичирип кюрешеди, алай ала да болушханча кёрюнмейдиде.

Аны ючюн туююл эсе, орусдан къайтханлы бир ыйыкъ чакълы бола эсе да, Темир ёзюрлеринден, тюменлерини таматаларындан бирин да чакъырмагъанды. Анча кюнню ичинде аны чатырына хахимден башха жангыз бир инсан кирмегенди Бу ингирде уа сау аягъын тюбюне чалдиу этип, къуругъан билегин сылай, ол ашхам къарангысы бла бирге келген салкъын желчик, жепиледен чатырны ичине къутулуп, нарат чыракъны жалын этдире, бирде ары, бирде бери аудура тургъанына сагъышлы къарагъанлай олтурады. Жабалакъ жабышханча къарасындан эсе акъ тюгю озгъан сакъалы эмирни бетин бютюнда саз этгенча кёрюнеди. Асыры узундан бурма тартхан къашларына да акъ ургъанды. Теренден къарагъан сакъ кёзлери Дунияны бийини жашауу артыкъ тынчлыкълы болмагъанын кёргюзтедиде.

Нарат чыракъны жалыны жайылып, чатырны чайыр ийис этдирди. Ол чатыргъа жангы чакъгъан агъачны, тала гюллени ийислерин келтиргенди. Къудуретни бу ариу ийиси эмирни къартлыкъ хорлай башлагъан санларына женгиллик бергенча, къуруй тургъан билегини ауругъанын сынтыл

этгенча, аны мудахлы сагъышларын чачханча этди. « Я кючю улуу Аллах, эс тап деп, чыракъ жарыгы бла бирге къудуретни ариу ийисин жибери- рип, жорек къайгыларымы жапсардынг бу сыйлы ингиригнде. Жаным къурман болсун санга, Улуу Аллах, хар заманда да эс тапдыра, бар ишле- риме себеплик бере тургъанынг ючюн», -деди ол, ичинден шукур эте. Сора, тышына чыгъар акъылда, тахындан ёрге турду. Ол кезиуде хакими дарман алып келди. Бу да къоярыкъ туююлдоу дегенча, Темир анга бюсю- ремеген халда къарады. Хаким эмирни къылыгыын кимден да иги билгени себепли, дарманын ичирип, теркирек кетерге ашыкъды. Темир дарманын ичди да. титиреп, уу бердинг ушайды да дегенча, хакимге жютю къарады да, былай сорду:

-Сау жан бармыды стауатда?

-Ким керек эди, улуу эмирим? Ауруп турады дегенме да...

-Къыйшыкъны тапдыр бери! Ауругъанымы уа бир кишиге да айта турма! Ангыладынг да!?

-Ангыладым, -деп, хаким арты бла, арты бла чатырдан чыгып кетди.

Эмирни къалаууруну таматасы кесин кёп сакълатмады. Кюндюз болсун, кече болсун, Темирни чатырына арсарсыз кириучю Къыйшыкъ, бу ингириде бираз тыкил болуп турса да, босагъадан шош атлап:

-Келдик, улуу эмирим, -деди шош ауазы бла, Темирни аллында то- букъланып.

-Къайда жюрюсем да ауанам болуп айланыучу Къыйшыкъ, энди ызын ызлай адам жибергинчи кесин тапдырмай тебирегенди, -деди Темир, женгил тырманчыгъ эте.

-Дунияны бийи аурукъсунупду дегендиле да...

-Дунияны бийи аурумаучусун билесе да! – деди Темир къалаууруну таматасыны аузуна чабып

-Ёлюп кетсем да къаллыкъма сени ауананг болгъанлай, улуу эмирим, - дерге ашыкъды Къыйшыкъ. -Манга сени ауананг болгъандан улуу насып къайда.

-Билеме, билеме, -деди Темир, ачыуланмагъанын билдире. Сора не заманда да этиучю къылыгы алайды, айтырыгыны юсюнден ойлай, терен сагъышха кетди. Эсине не эсе да бир зат тюшюп, Къыйшыкъ аузун ачхан да бир этди, алай Дунияны бийини сагъышларын бёлюрге базын- май, тынгылап къойду.

-Мен айтханны этмегенди биягы Мираншах, алгъын къылыкъла- рын къойгъан болмаз ансы. Тасхачыла жибер да, жол танысынла дегенме мен анга. Жубуранла кибик, тау тыгырыкълагъа кирген тайпаланы къай- дагыларын билирге керек эдим.

-Жиберген эди да.

-Жиберген эди, андан хайыр болмады ансы. Жыйын башчы жангыз кеси къайтып келген хапары барды, жол таныгъан адамны да къачырып. Танг жарыгъанлай, аны манга тапдыр...

Дунияны бийини айтханын жерге жетдирмей этерге юйреннген Къыйшыкъ Мираншахны стауатына жиберирге адам излей турмады.

Кесини мыртазакъларындан төртеуленни атлагъа миндирди да, кеси да алларында болуп, кече къарангысына ашыгъышлы ташайып кетди. Асыры сюргенден атланы ауузларын кёмюк этдирип, тауукъ экинчи кычырыр заманнга Къыйшыкъь Мираншахны стауатына жетди. Ким болгъанын билгенден сора къалауурла, бир бирлерине сөлеше, Къыйшыкъьгъа жол берирге ашыкъдыла. Мираншахны чатырын сакълагъанла уа тыйып тохтадыла, мен Къыйшыкъьма, Дунияны бийини къалаууруну таматасы деп кюрешенине да къарамай, хан замансыз келгенни унамайды дегенни айтып. Келгенле кьоймай, къалауурла унамай, дауур-дубур болдула. Аны эшитип, Мираншахны къалаууруну таматасы сепкилбет Дамир, чатырны сакълагъанлагъа кычырды да, дауурну тохтатды -Башыгъызгъа атмы ургъанды, ким келгенин кёрмеймисиз! – деди Къыйшыкъьны аллында баш ура. –Хош келигиз, кымбатлы мырза!

-Хан баласын уят!- деп кысха буюрду Къыйшыкъь.

Замансыз заманда уятханына ыразы болмай, Мираншах Дамирге тырман этерге тебиреди, алай Къыйшыкъь келгенин эшитгенлей, жукъусурагъаны кетип къалды. Ашыкъгъандан халатын кие турмай, имбашларына атып, тахына олтурду да, келсин деп белги берди. Атасыны къалаууруну таматасы, кюйсюз Къыйшыкъь кече бла бошдан келмегенин ангылагъан Мираншахны ичине сууукъ кьоркьуу киргенди. «Энди уа не тышген болур атамы эсине, кьурут, думп эт депми жиберген болур бу жашыртын къабыгучу шаянны?» деген соруула аны башын хайран этдиле.

Къыйшыкъь да суймеучюдю Мираншахны, Дунияны бийини жашы болгъанына да къарамай. Аны аллында хазна бюгюлмеучюдю, билебилмез баш ийип кьоюучуду ансы, сен атангча киши туююлсе дегенин билдире. Бу жол да алай этип кьойду Къыйшыкъь. Атасыны ауанасы бош келмегенин билген Мираншах, ич кьоркьууун сездирмезге кюреше, Къыйынлыкьгъа сууукъ тюбеди.

-Къалайды уллу эмирни саулугъу?-деп сорду Мираншах.

-Аллаха шукур болсун, сау-саламатды,- деди Къыйшыкъь.

-Ашыгъышлы иши болур атамы ансы, кечеге къарап жибермез эди сизни,-деди Мираншах.

-Ботурчаны мычымай бери жетдир деп буюргъанды. Бек ачуланган халы бар эди нек эсе да.

Мираншах ишни болушун ангылады, юсюнден бир ауур жюкню атханча болду, къайгъысы чачылды. «Аллахха шукур болсун, мени къайгъылы туююлдю. Ботурчаны ашап окъуна кьойсун, мени излемесин ансы»,- деп ойлады Мираншах.

-Ботурчаны битеу стауат къарап тургъанлай агъач кьурукьгъа олтуртургъа деп тура эдим,- деди Мираншах.

-Дунияны бийини буйругъун эшитдирдик сизге, хан бала,-деди Къыйшыкъь.

Бу жол да бир палахдан кьутулгъанына кьууана, Мираншах Ботурчаны уллу эмирни къалаууруну таматасына тапдырды. Кьоллары байланып болгъанларына да къарамай, бойнуна кьыл аркъан атдыла да, Ботурчаны алып кетдиле. Къыйшыкъьны кёргенлей окъуна билген эди ол

не кюн келлигин. Темир аны нек излегенин. Мираншахны мыртазакълары да ичер ючюн кьоймагъандыла кьанын, кьайтып келген кюннуден бери. «Бу зарауатлыкъны сынагъандан эсе мыллыгым анда кьалгъа эди», - деп, кёп кечелени сынсыгъанды. Алай ол азапдан кьутулур умуту да бар эди кьалауурну жумушатамсам, ултха берип, деген умуту. Энди Ботурчаны ол умуту жутулгъаннга ушайды, кьургъакъ юзmez сууну жутханча. Темир – ол кьатынбаш Мираншах тьойюлдю, ол жаханымди, аны кёзю жетди эсе санга – тьонгюл да кьал. Ботурча да тьонгюлген эди. Чалдиш арбадан тьюшюрюп, Кьыйшыкъны кьолуна бергенлеринде, ахыр кюню жетгенин билген эди.

Танг энди жарый тебиреген заманды. Танг жарыгъы бла бирге стауат да кьозгъалгъанды. Анда-мында чатыр алларында отжагъала тиргизилгендиле, айыры агъачлагъа жортууул чоюнчукъла тагъылгъандыла. Бирле кьапталлары бла сыгын келтирип, от жагъаны кьыйырына тегедиле, бирле гыбытла бла суу келтиредиле, башхала уа чатырларындан кериле-созула чыгъып, кьарынларын сылай, андан бери хазыр этмей нек турасыз дегенликлери болур эди, отжагъада кьорешгенлеге кьычырып, тырман этедиле. Абери умут этип сакълагъан итле да алагъа кьошулуп юредиле. Жауун аллында кьозгъалгъан гумулжук теге кибик, танг бла бирге кьозгъалгъан стауатны даууру ташны, агъачны ашап, башындан кьутуруп келген ырхыны тауушуна ушайды.

Кьыйшыкъ Дунияны бийини чатырыны аллында тангны ма ол кезиунде тохтады да, кьыл аркъанны тартып, Ботурчаны атдан атды. Ол толу адам жерге тулукъ таууш этип тийди. Темирни чатырын сакълагъан кьалауурла да, от тиргизе айланган кьулла да, мал кьууалагъанла да андан-мындан алайгъа жыйылдыла, бу келтиргенлери ким болгъанын билирге суююп. Алгъа ала Кьыйынлыкъ динсизлени элмендерин тутуп, эмирге алып келген сундула, алай кийимлерине кьарагъанда, бырласладан болгъанын билдиле. «Аман кюн келтиргендиле башына байкъусну, не хата этген эсе да, - дедиле жыйылгъанла шыбырдап селеше, жаралы айыу кибик терен ынчхай тургъан Ботурчагъа жан аурутуп кьарай. - Темирни аллына атмасынла ансы терслигинг болуп, сарыуекни аллына окъуна атсынла, аякларынгы, кьолларынгы байлап».

-Кьуругъуз былайдан, ишигизни этигиз! - деп кьычырды Кьыйшыкъ, кьамичисин кетюрюп. Жыйылгъанла, жел чачхан гебенча, чач-тюк болдула, эмирни кьалаууруну таматасыны кьолуну ауурлугъун сынаргъа киши да суймей эди.

Кьыйынлыкъны дауурун эшите болур эди, кьолан парча халатыны тьоймелерин эте, Темир чатырындан чыкъды. Алайдагъыла барысы да жерге бауурландыла, Кьыйшыгъ 'а, кьол аязын кекьюрегине салып, башын энишге ийгенлей, Дунияны бийини аллына барды.

-Сиз айтханны этдим, уллу эмирим, - деди Кьыйшыкъ Ботурча таба бурулуп. - Кенгешни жый десегиз...

-Кенгеш оноу этерча сыйы болгъан адам тьойюлдю! Сатхычха, кьоркьакъгъа оноу бирди! - деди Темир кёзлерин жандырып.

-Мен сатхыч тьойюлме, уллу эмирим, - деди Ботурча, башын ёрге кетюрюрге кьореше, - кьоркьуп артха да турмагъанма, кеси кесими билген-

ли, санга къуллукъ этип келеме. Аны хатерин эт да, кечгинлик бер, бир жангылгъанны Аллах да кечеди.

-Бир жангылгъанны мен да кечер эдим, абындыргъанны угъай!-деди Темир.-Ненча мыртазакъны къоюп къайтханса жангыз башынгы алып, малгъун! Ботурча эмирни бетинде жумушакълыкъны белгисин кърмедди, жангыз бир къарамы бла залимлени къалтыратхан бу алаша бойлу, арыкъсуу, сазбет адамны сыфатында Жабраил мѣлек кърюндю да кѣзюне, ууахтысы жетгенин ангылап, башын жерге акъырын салды да, кѣзлерин къысып, энди не суйсегиз аны этигиз дегенча, шошайып тохтады.

-Мында болгъанны былайгъа жый!- деп къысха буюрду Темир къалауруну таматасына. Не заманда да тѣреси алайды, низамны бузгъаннга, ким да болсун, Дунияны бийи кеси сюд этиучюдю стауат адамы, бырласлары да къарап тургъанлай.

Къыйшыкъ стауатны андан да терк къозгъады, мыртазакълары чатырлагъа, кийиз юлеге айланып, суйгенни, суймегенни да сюрюп, эмирни чатырыны аллында майданнга жыйдыла. дунияны бийи жамауатны жыйылгъанындан хапары болмагъанча, адамланы башлары бла аулакгъа къарагъанлай сюеледи, ташдан жонулуп ишленген сын кибик. Жамауат а билген эди жерде сойланып тургъан Ботурчаны кѣргенлей эмир танг аласында жамауатын былайгъа не ючюн жыйгъанын, энттада бир кюйсюз иш этерге тебирегенин ангылап, аякълары, къоллары да байланып жатханнга жан аурута, шош сакълай эди Дунияны бийини оноуун. Артдан келгенле да бар эдиле, жамауат нек жыйылгъанын билирге суйюп. Асыры арыкъдан имбаш сюеклери арба жыялача чыгъып тургъан тишсиз кишичик аладан бириди.

-Танга къарап, эмир бизни нек чакъыргъанын айтчыгъыз манга,-деди ол, алгъа ѳтерге кюреше. Аны ат ойнатхан заманындан бери башындан тешмеген къызгъылдым тюклю боккасыны тѣппеси асыры хыраланнгандан, арыкъ тюени сырт безине ушаш бир жанына ауупду. Саз бетин асыры тырмы басхандан, саулай сыгъылгъан алмагъа ушайды.

-Ким биледи,-деди аллында сюелген алаша кишичик, тюртдю этип, алгъа сугъулургъа итинген тишсиз кишичикге, бу да къайры сугъулургъа кюреше болур дегенча, бюсюреусюз къарап.- Кѣп олтуруп къалдыкъ бу аулакда дерик болур... Ол дагъыда бир зат айтыргъа аузун ачханлай, Темирни ауазын эшитди да, санлары титирегенча, аузу байланганча болуп, дыркъ тохтап къалды. Алайгъа жыйылгъанланы барысы да бу алаша кишичикча байланып къалгъан болур эдиле ансы, Темирни къанжал тауушун эшитгенлей, тѣгерек шум болуп тохтады.

-Эмиликледен экисин жетдиригиз бери!- деп къысха буюрду Темир, къурушхан билегин шош-шош сылай.

Олсагъат башларындан тутуп эки ажирни келтирдиле. Эрттеден бери да тышына чыкъмай багъылып тургъан эмиликле, бошлагъыз бизни аулакгъа, жортургъа къоюгъуз дегенча, тепчигенлерин тохтатмай, аланы алып келген бырласладан къутулургъа да кюреше эдиле, ауузлукъларын чайнай эдиле.

-Эки аягъын экисине къысыгъыз да бу малгъунну, къамичини жет-

диригиз!- деди Темир.-Мени уллу ишиме зараны жетгенни, аз окьуна болсада, кьадары ма былай бошаллыкьды!

Алай айтып, ол аулакьга кьарагьанлай, бир ауукьну сагьышлы сюелди, сора кьурушхан билегин терк-терк сылай, чынгкай-чынгкай эте, чатырына ашыгьышлы кирип кетди. Ол кетгенден сора да адамла жайылмай, бир бирлери бла кьайгьылы лахор эте, иги кесек турдула да, бирем-бирем, экеу-экеу болуп чачылдыла. Халкь стауатха жыйылып, хапар, лахор да тохтап, тегерек шошайгьан этгенликге, эмиликле сюйреп кетген Ботурчаны ачы кьычырыгьы эмирни чатырыны аллында жашил майданнга келгенлени кьулакьларына кепге дери эшитилгенлей турду.

Жан тынчайгьан кезиудю, стауат шошайыпды, ит юрген окьуна хазна эшитилмейди. Анда-мында кьалауурла бир бирлерин жокьлайдыла ансы, тегерек уюпду, айран уюгьанлай.

Жаланда Темирни чатырыны тегерек терезесинден жау чыракьны ууакь кьалтырагьан жарыгьы, дум кьарангыны кьыстаргьа кюрешгенча, бирде уллу бола, бирде селейе, кесин тышына атаргьа кезенеди. Дунияны бийи бюгече уллу кенгешни жыйгьанды да, мында ёзюрлери, мырзалары, тюменлерини таматалары гюрен олтурадыла.

-Мен артха былайдан кьайтыргьа умут этген эдим, не этеме ол тыгьырыкьлагьа сугьулуп дегенни айтып, энди уа акьылым тюрленнгенди,-деди Темир, санагьан этгенча, гюрен олтургьанланы хар бирине энчи-энчи кьарап.- Хау, энди акьылым тюрленнгенди. Стауатны жеринден тепдирмей, былайда кьоюп, ол манга сауут кетюрюрге базынган динсизлени ызларындан болургьады акьылым. Не таргьа,тыгьырыкьга кирселе да, кьайда букьсала да, мен ол малгьунладан жангыз бир инсанны сау кьоярыкь туйюлме... Алайда тохтады да, Темир гюреннге дагьыда акьырын кьарап чыкьды. Гюрен тынгылауну салгьанлай олтурады.

-Айтырыгьы болгьан жокьмуду? –деп сорду Темир, сен а нек тынгылайса дегенча, Кьыйшыкьга соруулу кьарап. Кьыйшыкь да бу жол тынгылап кьойду, нек эсе да.

-Тохтамышны ёрге кьопмазча этген эдим, жангыз бу фасыкладыла манга тынчлыкь бермегенле. Мен асланы бла аланланы юслеринден айтама, бек халеклик саладыла манга аланы бёрю жыйынлары. Бир да тыялмай, кьаматалмай кьалдым, букьгьан жерлерине кирип, хамысын да тамыры бла кьурутмасам. Экинчиден, аллахлары, динлери болмагьан, ташха-агьачха баш ура айланган бир мажкюсюледиле кеслери да. Аланы жер башындан думп этсек, Аллахны аллында уллу сууаплыкь иш этерикбиз,- деди да, андан ары айтырыгьын ойлай, пил сюек бла тышланган, Индни махараджалары саугьагьа берген тахына аркьасын таяндырып, айтырыгьы болгьан айтсын дегенча, кёзлерин кьысыды.

-Дунияны бийи оноу этген эсе, ол Уллу Аллахны буйругьу бла этилген оноуду. Биз а,бийибизни тюз кьуллеры, аны оноууна сыйыныргьа керекбиз,-деди Кьыйшыкь эмир аны сёзюн сакьлагьанын ангылап. –Бусагьат тебирегиз дей эсенг, тюменлеринг хаппа-хазырдыла, жарыкь

бийибиз.

Къыйшыкъ алай сёлешгенден сора тарлагъа кирирге артыкъ ыразы болмагъан гюрен дауур-дубур болду. Болсада акъылында болгъанны ачыкъ айтыргъа базынган чыкъмады. «Биз кирген жерге тиккич да киреди» дегенлей, уллу эмир биргебизге боллукъ эсе, соза турур кереги жокъду», - деп ойладыла мырзала. Башха тюрлю оноу этерге аланы амаллары, онглары да жокъ эди, нек десегиз, Акъсакъ Темир аланы боюналарына салгъан боюенса бек ауур эди.

-Алай эсе, эрттени бла атландыргъыз чериулеригизни. Садакъчы-ланы бла сюнгючюлени алгъа жиберигиз, хар котурну, хар ташны къармасынла, не дорбун, не тыгъырыкъ къоймасынла чучхумай, тапханларын ёлтюрсюнле, эзсинле, къая гургунну эзгенлей, уллуду, гитчеде деп къарамасынла. Ол мажюсюлеге жан аурутханны тюз алача кёрлюкме, - деди Темир. - Бу жортууулну къаллай бир терк бошасагъыз, аллай бир терк къайтырыкъбыз элибизге...

Танг тюбюнден белги бере стауат къозгъалды, уллу, гитче да таула таба атланган бырлас чериулени ашыра чыкъдыла. Аланы асламысы тиширыула бла сабийледиле. Аталарын, эрлерин ашыра чыкъгъанла, аулакда жутула, аздан аз кёрюне баргъан чораланы (бёлюмлени) ызларындан, кёз жашларын терк-терк сюрте, кёпге дери къарагъанлай турдула. Къадарлары неге тюбетирик болур аланы, бир Аллахдан башха аны киши да билмейди. Кими къайтыр, кими къайтмаз танымагъан жолла бла аякълары басмагъан жерлеге кетип баргъанланы. Алай аланы ашыра чыкъгъанла уа ахшы умутла эте эдиле, меники сау-саламат къайтырыкъды, Аллах аны жарлы жанын сакъларыкъды деп. Кертиси да алай эди. Темирни тюменлерине сюйюп къошулмай эдиле адамла, жарлылыкъ, амалсызлыкъ эдиле аланы Дунияны бийини арбасына миндиргенле. Насыбы тутханла хуржунларын толтуруп къайта эдиле тонау жортууулладан, болсада аллайла кёп тюйюл эдиле. Насыплары тутмагъанла уа киши жеринде бёрюлеге бла къузгъунлагъа аш бола эдиле. Аланы ким санай эди.

Энттада барадыла ала тизилишип, чериу-чериу болуп, ёрню тутуп, бирде энишге тюше, бирде ёрге ёрлей, акъырын къымылдай эселе да, жол кемире барадыла. Аланы ызларындан баргъан бийик чархлы ёгюз арбаланы гыж-гыжлары ауузда эригиулю эшитиледиле.

Жаз башы жауунла хыраландыргъан жер аскер чериуле ётгенден сора саман этерге малтанган балчыкъгъа ушайды. Арбаланы желим жабышхан бийик чархлары ауур бурулуп келедиле, бу палахдан къачан къутуллукъбуз дегенча. Жагъынлы ёгюзлени тюйгенден бла арбаланы тюртгенден безиген арбачыла, этеклерин ёрге къайырып, балчыкъ ауурландыргъан аякъларын кючден сюйрей келедиле.

Жол ызлай, алгъа кетген тасхачыла, жыйнычы итле кирик, сынчыкълай, ийискей кетип, атылып къалгъан элге тирелип къалсала, ач бёрюлеча, мыллыклары ары атадыла, тонар умутда. Болсада атылгъан, кюйген журтлада ала тапхан болмайды. Башындан ташны, агъачны ашап келген ырхы кирик, кюйсюз жау келе тургъанын эшитген адамла дыккы мюлклерин алып, болгъан малчыкъларын сюрюп, жаугъа къалгъандан эсе

деп, юйлерин кюйдюрюп, тарлагъа къачхандыла.

Энишгеледе уа кюйген элле къалгъандыла, алада инсан къымылдамайды, жашау, жауу тауусулгъан чыракъча, ёчюлгенди. Жаз башыны жылы тылпыуу ургъанлай, бёртюп чыкъгъан кырдыкны, къурмач чартлагъанча чакъгъан кёгет тереклени, жашил жабыулу агъачны жалай, жер бауурлана, кюе тургъан эллени тютюнлери душман аскер бла бирге ёрге тартадыла. Къутургъан сууну тауушуна ушаш, тунукъ гюрюлдеп келген душман чериуледен юркген кийикле, къулакъларын артха бюгюп, ташдан ташха секире, алайладан кенгнге кетерге ашыгъадыла, бу къадар аскер ауузгъа бошдан кирмегенин сезгенча. Чыпчыкъла да сагъайгъандыла аланы кёрюп, къонар амал тапмай, чуу-чуу эте, жыйын болуп ары-бери къайгыылы учуп айланадыла.

Барадыла къанлы чериуле алгъа, аякълары басхан жерни кюл-кёмюр эте. Адамла да, башларын алып, аладан кери кетедиле, тарлагъа, тыгъырыкълагъа кирирге ашыгъадыла.

Дунияны бийи аскерини аллында, къалаууру, ёзюрлери бла бирге, бир жанлыракъ барады, талалы, чырпылы жерле бла. Алгъа кетип, чатыр салдырып, ырахат солуй сакъларгъа да боллукъ эди чериулерин, мюлкюн да. Алай ол атланы бла адамланы тер ийислери бурнуна ургъанлай турурун сюеди, алай юйреннгенди, арба чархланы гыжьылдагъанларын, къойланы макъыргъанларын, тууарланы мёнгюргедегенлерин эшитирге неден да бек сюйюучюдю, ала анга не ариу макъамдан да хычыуун кёрюнюучюдюле.

Бюгюн да хычыуун ийисден тоялмай, артха къарай да, терен солуй, келеди Дунияны бийи. Ол ийис аны бурнуна тохтамай ургъанлай турса, андан сора анга дуниялыкъдан бир зат да керек туююлдо.

Былай къарагъанда, къудурет шошча, тегерек ырахатча кёрюне эсе да. Темирни жүреги шош туююлдо. Аны къайгыылы этген узакъда, чукуй башлада кёрюннген тютюнледиле. «Ала энишгеледен ёрлей келип, жүтю жухлагъа илинип къалгъан юзмелт булутладыла», -дей эдиле эмирни ёзюрлери. Ол а, ёмюрюн жортуулда ашырып келген киши, биле эди чукуй башларында тютюнле бошдан чыкъмагъанларын.

Дунияны бийин неден да бек сагъыш этдирген а алгъа кетген тасхачы къауумланы, юзмезге къуюлгъан сууча, думп болуп къалгъанлары эди. Ол тасхачы къауумланы дагъыда, дагъыда жибере эди алгъа, къайтхан а болмай эди, къарангы тыгъырыкъла аланы жутуп къоя эдиле, атларын, чууларын чыгъармай.

Сибилтиге аягъы басхан кюнден бери Темир былайны кесини бийлик жерине санап келеди. Бери жортуулгъа атланнгынчы окъуна къошхан эди эмир Сибилтини, Къаражуртну да ёз бийлигине, санап саны, къарап къыйыры болмагъан тонау жерлеринден бирине. Болсада мында иш башхады, былайланы тайпалары бой салып къоюучуладан туююлдоле. Аны алайлыгъын мастыкъланы эллерине киргенлей окъуна кёрген эди Темир. Кёп тыйгъандыла ала аны чабыуул чериулерин, кёп халеклик салгъандыла ала жан-жанындан чимдип, къабып, уучу итле айыуну тегерегин алгъанлай. Ала тыйгъандан къышларгъа тюшгенди мында аны стауатына,

тйоменлерине да, уллу мюлк тозураулукъла, жунчуулукъла сынаркъа да.

Энди уа асла бла аланла сюелип тохтагъандыла Дунияны бийини аллында къурч къалала болуп. Аллайкъа уа хазна тюбемеген эди ол, башхаланы къой, деменгили Азийни кенг аулакларында окъуна. Мажюсюлеге жүген салгъан къыйын боллукъу кёрюнюп турады, алай эсе къатылыкъ, дагъыда къатылыкъ керекдиле. Алай тылыны ийлей баргъанынг къадар, ол къатыдан-къаты бола барады. Мындагъы ишим да ма анга ушайды, аны себепли жүгенни къаты тартханлай туруп ючюн Сибилтиге къаты адам керекди, малгъунлагъа баш кётюртмей турлукъ къаты башчы... Бармыды аллай башчы Дунияны бийини учхунунда? Ибрахимге таяныргъа боллукъ эди, алай ол узакъда къалгъанды – Ширванни тахына олтуртуп кетгенди аппасы аны. Ол анда шахлыкъ этген къадарда Темир чексиз къыралыны тёбен чеклерине къоркъмайды. Сибилтиге да керекди Ибрахимча таукел адам. Алай болса, Азакъ тюзледен башлап Жайыкъгъа дери аулакъла аны байрагъыны тюбюнде боллукъдула, сора баш кётюрген орус элин шошайтхан тынч боллукъ эди. Алай эсе кимни къояргъа боллукъду мында? Мираншахдан магъана жокъду, ол болмачылыгъын кёргюзтгенди. Мухамет-Солтан жарарыкъ эди, алай Дунияны бийи аны къатындан кетерирге сүймейди. Къартлыкъ жетип, борбайларындан тутуп тохтагъанды, къартлыкъ бла ёлом а татлы тенгледиле. Андан хыйсап этип, Мухаммед-Солтанны кесини орунуна къояргъады акъылы. Башына аллай сагъышла келе, аланы дагъыда башхалары алыша, тёппеле башларында бир-бири ызындан кётюрюлген тютюнге, ол бийикледе аланы кимле жандыра болурла дегенча, соруулу къарай, тасхачы къауумла бу жол да кёпге къалгъанларына къайгъы эте келеди Дунияны бийи. Тёппеледе бир-бири ызындан отла нек жаннганларын кёпню кёрген Темир кимден да иги биле эди. Ала жау келе тургъанын, ол къаллай бир болгъанын эмда къалайлагъа жете келгенин билдирген белгиле эдиле.

Кесини уясына къоннган къушха ушаш, кюн тёппеге къона тебиреген кезиуге жау чериуле этеклеге жетдиле. Тардан салкъын жел урду, аны къуууп келген ауур къаралдым булутла кёкню ашыгъышлы жапдыла да, кётюрюп келген «жюклерин» жерге аяусуз тёкдюле. Сакъ жаууннга нёгерлик этип, кёк кюкюреди, аламны жап-жарыкъ этди да, элия атылды, кесини ачы тауушу бла инсанни, жаныуарны да титирете. Ышыкълагъа, таш, терек тюплерине сугъулургъа кюрешдиле эселе да, буйрукъ сакълай турмай, ачыкъда сакъ жауун жетген бырласла суу элтген тауукъча жунчудула. Жортуулда чатыр арбасын биргесине алычу эди да Темир, жортуулда кийиучю, сууукъдан, къызыудан да сакълаучу эски мамукъ къапталын жауун жибитгенден сора, аны стауатда къоюп кетгенине жарсыды. Жауун ичине дери ётноп, Дунияны бийини къапталын иги да ауур этди, алай жауун сакъ жетгенича, сакъ озуп кетгенин сезмегенча, Темир аны тешерге ашыкъмады, Къыйшыкъ башха къаптал келтирип, муну кийигиз, уллу эмирим, ауруп къалмагъыз деп, жалынып кюрешгенде да. Темир сан да этмей эди жибидим-къалдым деп, атындан да тюшмеген

эди, чукуйла башларындагы тютюнлеге къарагъанлай, терен сагышха кетгенлей тура эди ансы. Кёпню кёрген, кёпню да билген, залимлени да залимлерин бюге келген Темир ол тютюнле ырахатлыкъны, тынчылыкъны угъай, кюрешни, къазауатны белгилери болгъанларын биле эди.

Арыгъан, жибиген чериуле бир кесек солусунла, тизгинлерин жыйсынла, азыкъ-тюлюк бла келген арбала, сюрюуле да жетсинле деп ойлады да Темир, этекде тохтаргъа буюрду. Ауур четенли болгъанлыкъгъа, женгиллиги бла жаш адамгъа оздурмаучу Къыйшыкъ, хахай-тухай этди да, эмирни чатырын мычымай салдырды. Чатыр сюелгенин кёрюп, кесини тирилинген кёргюзгенлиги болур эди, болушургъа чапхан мыртазакъланы да аягъы бла тюртюп, Темир атындан секирип тюшдю да, тири-тири атлап, чатырына кирди. Къыйшыкъ да аны ызындан жёбеледи.

-Сен абери кёрдюнгмю?-деп сорду Темир къалаууруну таматасына.

- Кёрдюм,-деди Къыйшыкъ.

-Не кёрдюнг?

-Дунияны бийи кесини хорламлы тюменлери бла ма бу чырпа этеклеге келип тохтагъанын.

-Сен да кёрмейсе сора. Кёзюнг жютю эди да, бирсилеча болмай. Къартлыкъ келипми къалды?- деди Темир мудахланнган халда.

-Кёлюнге ушамагъан иш этген эсем – айт, нюрюнг бла дуняны жарытхан эмирим,-деди Къыйшыкъ, тынгысызгъа къалып.

-Тёппеледе тютюнлени эслегенмисе?

-Тютюнле дегенигиз?- деп сорду Къыйшыкъ, билмегенча этип.

-Чукуйла башларындан чыккъан тютюнлени къалай кёрмегенсе?! – деп сорду Темир ачуланып..-Аланы сабийле ойнапмы жандыргъан сунаса?!

-Я,машалла,-деди Къыйшыкъ,-айхайда кёргенме. Жау кеси кёргюзте турады къайда болгъанын...

-Ма энди сени башынга жетди, къыйналып жетди эсе да,- деди Темир кюломсюреп.-Жау андады. Ол тютюнле биз келе тургъаныбызны ауздан аузгъа билдирген белгиледиле. Алгъа кетген тасхачыларыбыз къайтмай къала эселе, ма ол тютюнлени иелеринден сорургъа керекбиз...

-Байкъус Ботурча,-деди Къыйшыкъ, Темирни сёзюн бёлюп, сора къоркъуп, къол аязы бла аузун жапды.

-Ботурча бла не ишинг барды?! Мен бирни айтама, сен а, суу аманы терк болур дегенлей, адамны аузуна чабып, башханы айтып тохтайса!-деп ачуланды темир.-Жюзню башында тохта да, къысха атлан! Тютюнлени тунчукдурмасакъ, бизни аузлагъа киргенибизден магъана боллукъ туююдю.

-Жюз азлыкъ этмезми?

-Азлыкъ этсе, дагъыда аллай бир къош, ишни жергесине жетдир ансы.

-Сиз айтхан, сыйлы эмирим,-деди да, тасхачыладан жангы чериу къурап, ол кюн окъуна жолгъа атланды. Артыкъ кёп бармадыла тасхачыла, агъачлы, дуппурлу этекле бошалдыла да, тар аузгъа кирдиле. Аны эки жанындан къызгылдым къаяла къысыпдыла, аланы этеклериндеги

тиклени къара орман басыпды. Атлар жол жокъду кийик ызладан сора. Ала да ёргеден энишгеге болмаса, жан-жанындан къысхан къаяла, башындан келип тюшген деменгили ташла бла туююше, ала да аллын тыяргъа кюреше, ол да тохтаргъа унамай, аланы юслери бла секире, булгана, чулгана, шургулу шуу-шуу эте, бу тарлыкъдан къутулургъа ашыкъгъан черекге энедиле ансы, сёдегейине баргъаны жокъду.

Къыйшыкъны тасхачы жыйынында да жокъ эди былайланы таныгъан, тауну къылыгъын билген адам, ол себепден жолсуз жерле бла жол ызлап барыргъа тюше эди. Кийик аягъы ызлагъан тырхыкга тюбеселе, жолдан иги кесек къората эдиле, ол бошалса уа жол салып барыргъа, тик энишге энерге, тик ёрге ёрлерге, къырладан, сууладан ётерге, учхалауукъ тикледе төрт аякъланып сюркелирге тюше эди.

Ёргеден ёрге кётюрюле келип, къара агъачдан ачыкъгъа чыкъгъандан сора Къыйшыкъны тасхачылары тютюн эте тургъан чукуйну кёрдюле. Асыры къууангандан арыгъанлары кетгенча болдула. Аны ёчюлтюрге, от этгенлени ёлтюрюрге, думп этерге ашыкъдыла. Алай Къыйшыкъ, сакъ болургъа керекбиз, жау бизни марап турургъа боллукъду дегенни айтып, мырзаакъларын тыйды. Дорбун, таш, тыгъырыкъ къоймай, шош къармап чыкъды да, къоркъуу болмагъанын билгенден сора тютюню чыгъа тургъан тёппеге ёрлерге буюрду.

Мында уа салам къош жанып бошай тура эди ансы, инсан кёрюнмеди. Къыйшыкъны мырзаакълары, стауат ийисин сезген бёрюлеча, дорбун, ышыкъ къоймай, къармадыла. Арлакъда, кенг ташны юсюнде, эки эски чабыр тапдыла ансы, ала кёрген болмады.

Тасхачыла аллай тютюнню аргъы чукуйну тёппесинде да кёрдюле. Араны терен чат айырыпды. Теренде баргъан черек башындан къарагъаннга белбауча иничге кёрюнмеди. Тауда ёрге ёрлегенден эсе, энишге эннген къыйын болгъанын Къыйшыкъны тасхачы къаууму ёз башындан сынады. мылылы тикледе аякълары тутмай, жютю ташла быстырларын, этлерин-женлерин жырта, ит кючюклекча сынсый, кийик аягъы къозгъагъан ташлача тёнгерей, жагъагъа-жагъагъа доп-дуп деп тюшдюле. Башындан къарагъанда белбауча иничге кёрюннген черек, булганып, чулганып, толкъун-толкъун этип, жаны бар къоркъмай эсе, бир кирсин дегенча, кесин жагъа ташлагъа урады. Алайтын ёталмазлыгъын кёрюп, Къыйшыкъ бир ненча мырзаакъны сай жер излей жибереди. Иги да ёрге барып, кенделен тартхан къырдан келген суучукъ къошулгъан жерде черек иги да жайылып эди да, тасхачыла сууну башха жанына ётдюле. Энди ала тютюню чыгъа тургъан экинчи чукуйгъа ёрлерге керекдиле.

-Бир кесек дем алсакъ керек эди ансы, аягъыбызны алалмай тохтагъанбыз,-деди мырзаакъладан бири, Къыйшыкъгъа жалыныулу къарап.

-Мен а тобугъуму сыдыртханма да, атлагъаным сайын ийне чанчханлай этеди,-деди экинчиси.

-Кюн сакълап турмаз. Къарангы жолда жетсе, андан да бек ачырсыз, къайры атлагъаныгъызны кёрмей. Мен а сизни мында къоюп къайтырыкъ туююлме, Ботурча этгенча,-деди Къыйшыкъ, мычмай ёрлеп башларгъа буйрукъ бере.-Дунияны бийи мени бери ышанып жиберген эсе, мен

мындан анга керти хапар алып барыргъа керекме, бирсилеча болмай,-дегенни айтып, Къыйшыкъ кесин да аямайды, мыртазакъларын да аямайды. Биринчи кюн окъуна тасхачы жыйынны жол азыгъын алып келген эки аты къаядан кетгендиле да, ол бираз сагъышлы этдиргенди Къыйшыкъны. Мында кѣпге чырмалыргъа тюшсе, иши осалгъа кетеригин биледи ол, ашыкъдыргъаны да аны ючюндю.

Не бек къыйналсала да, Къыйшыкъны къатылыгы бла тасхачы къауум экинчи чукуйну тѣппесине шош чыкъды. Жау сюлесинча шыбыртсыз келип къалгъанын отну сакълагъанла асыры кеч билдиле, билгенлей а, кийик сюрюю юргенлей, жан-жанына чачылышдыла. Бирле энишге будуман болдула, бир къауумла ыраннга къутулдула. Экеулен а, бир орта жашаулу киши бла сакъал-мыйыкъ урмагъан жаш, мыртазакъланы алдар акъылда артхаракъ къалдыла.

- Ол эки фасыкны тутуп, мени аллыма келтиргеннге, ууучум бла бир ахча берликме,-деди Къыйшыкъ.

Анымы эшитдиле, мыртазакъла ол экисини ызларындан кеслерин атдыла. Энишге айлансала, жау тасхаларын билип къоярыгъын ангылап, эки къачхынчы да киришле таба бурулдула да, ташдан-ташха секире, ыранла таба алып тебиредиле.

Бийикден бийикге ёрлей баргъанлары къадар, къачханла бла аланы къуугъанланы аралары къысхадан-къысха бола бара эди. Баям, къачханла да алыкъа тауну иги таный болмаз эдиле, аны къылыкъларына тюзелип да бошагъан болмаз эдиле, бир жерлеге чыкъгъанда сыйдам къаягъа тирелип тохтадыла. Ары-бери чапдыла, къарадыла, кирирге, сыпдырылыргъа жепи кѣрмедиле – тегереги гургун аягъы жабышмаз дерча сып-сыйдам къая, энишге къарасанг а кѣзню-башны айландыргъан терен, къарангы чат. Жоллары кесилгенин ангыладыла экиси да, аугъа тюшген чабакълача, тыпырдадыла, алай къутулур амаллары жокъду. Жау акъырын, акъырын тегереклеринден къыса, жууукълаша келеди.

-Энди бизден къутулур амалыгъыз жокъду! Ёлюрге суймей эсегиз, къамаларыгъызны атыгъыз да, къолларыгъызны ёрге кѣтюрюгюз!-деди Къыйшыкъ алгъа туруп.-Алай этсегиз, биз сизге тиерик туююлбюз!

-Къолуму кѣтюргенни къой, сизден биригизни къарнына муну сукъмай жанымы бермем!-деди да, жаш кесин къысыла келген мыртазакъларгъа атды. Къол силдерге къоймадыла тасхачыла, жашны олсагъат тюпге урдула да, къолларын, аякъларын байладыла, сора аякълары бла иги-иги теберип, салам гыстыны атханлай, бир жанына тѣнгеретдиле. Ол ишлерин бошагъанлай, жашны нѣгерине бурулдула. Ол, келчигиз ичигизде жаныгъыз бар эсе дегенча, аркъасын къаягъа тиреп, къамасын алгъа узатып, огъурсуз къарап тура эди. Жаудан къутулалмазлыгъын да, анга абери эталмазлыгъын да биле эди ол, ёлюр сагъаты жетгенин да.

-Эй, акъмакъ, кѣтюр къолунгу! Бизге жол таныт, элинги къайдагъысын айт! Алай этсенг, нѣгеринги да бошларыкъма, экигизни да башыгъызны сакъларыкъма!-деди Къыйшыкъ.

-Жигитни намысы къолундады дейдиле бизде. Ол а жауну бугъоуна тюшгенден эсе, ёлген игиди деген сѣздю, деди да, сюлесин женгиллиги

бла бир-эки секирди да, мыртазакъла кёзлерин жумуп ачхынчы эниште, къарангы чатха секирип кетди. Аны теренден тереннге кете баргъаны къадар аздан аз эшитиле баргъан кычырыгы чукуйдан чукуйга ёте, къаядан къаяга бериле, иги кесекге дери эшитилгенлей турду да, сора, жел къакъгъан чыракъча, ёчюлдю.

-Биз Дунияны бийини буйругъун толтургъанбыз деп айталлыкъбыз, къачхынчы эл къайда эмда къалайлада тохтагъанын билсек. Аны уа бизге ма бу ит кючюгю айтырыкъды,-деди Къыйшыкъ.

-Мен аны айтхынчы бир сюел былайда, бугъей бузу болуп къалырса, теири,-деди жаш.

-Ой,онмагъан, къаскъырны баласы да къабыгучу болады дегенлей, кёремисе муну тишлерин кёргюзтюрге кюрешгенин! Сюймей айтырса Дунияны бийини къолуна тюш да,-деди Къыйшыкъ тёнгереп тургъан жашны тёммегине аягъын салып.-Кётюрюгюз бу гыстыны, эниште, атла къалгъан жерге эндиригиз. Артха ашыгъыргъа керекбиз...

Аргы чукуйлада уа тютюнлени чыкъгъанлары тохтамай эди. Ала жау келе тургъаны къачхынчы элни бек къайгы этдиргенини белгилери болгъанлары кирик, ас-алан азнауурланы да къазауатха чакъыргъан белгиле эдиле.

-Былайда ёлтюрюп кююгъуз ансы, Дунияны бийини угъай, жел-мауузну аузуна атаргъа тебиресегиз да аузуму ачарыкъ туююлма,-деди жесир жаш,ёзеннге тюшюрюп, ат сыртына атханларында.-Желмауузну кьой, жана тургъан отха атсагъыз да менден сёз табарыкъ туююлсюз. Андан эсе, заманыгъызны бошуна къората турмай, былайда къаплап кююгъуз. Мен тели, Тотурну ызындан секирип кетмей. Алай айтып, жаш, теириден кечгинлик тилегенча, кёкге термилиулю къарады. Алай ол бёрю къапаханнга тюшген эди, андан къутулур амалы да жокъ эди, аны къутултургъа киши келмезлигин да биле эди.

Бычакъ бла жонулгъаннга ушагъан сыйдам къаяны тубюндеги ышыкъ дорбунну аллы бийик хуна бла бегитилипди. Къаягъа кысып гёзенек салгъандыла да, жюрюгенлери аны блады ансы, дорбуннга кирирге башха амал жокъду. Аны аллында зыгъырлы талачыкъ барды да, отжагъа да алайдады, аны тегерегиндеги жассы ташлагъа кёре, дорбунну иелери ашагъан да алайда этедиле, къонакъларын да алайда сыйлайдыла, бош заманларыны асламысын да анда ётдюредиле.

Бюгюн да, эрттерекден окъуна, отжагъагъа жууукъда къазанла салыннгандыла да, бир ненча адам аланы тегереклеринде курт-мурт эте айланадыла. Арлакъда да бирле, жангы отжагъала къурап, жерк къазы-кълагъа чанчылгъан учаланы чыхыр отда ары-бери буруп кюрешедиле.

-Къармашыгъыз, маржа, къонакъла келе башлагъандыла. Эт заманында хазыр болмаса, Боракъа ариу айтмазлыгъын билигиз!-деди къатангы акъсакъл кишичик дорбундан чыгъып. Ол Акка эди. Байлыгъы, малы болуп белгиле туююл эди ол элине. Акъылы, билгичлиги, жютюлюгю ючюн таный эдиле аны, намыс, сый да аны ючюн бере эдиле. «Акка

кенгешден кьалмаз, сёзну да сатып алмаз», деген макьал сёз да андан жюриой эди.

Бюгюн да Акканы чакьыргъанды Боракаь сыйлы кьонакъланы алларында айыплы болуп кьалмайыкъ, төгерекге-башха кёз-кьулакь бол деп. Не заманда да бийни айтханын жерге салмай этиучю Акка, ары да жетеди, бери да жетеди, хар бир ишни жергесине жетдирирге кюрешеди, жаш адамча тири атлай, тири сёлеше.

-Не акьырын кьымылдайсыз жауун кьуртла кибик, терк болугъуз, хайырсызла!- деп, жашланы кьармашханларына бюсюремей, акка бирде чоюн тюбюне отунла атады, бирде кьалакъ бла кьайнай тургъан кьазанда этлени тюбюн башына бурады, шапа жашлагъа буюргъан бир-бир жуушланы ала тамамлагъынчы кьарап турмай, кеси этип да кьояды.

Аны бла да кьалмай, Акка бир-бир келе башлагъан кьонакъланы алларына да кьараргъа керек эди. Эм алгъа Бахсан элни бийи – Бердибий келгенин билдирдиле. Жюген тутарыкъ жашланы ашыкъдырып, Акка бийни да, нёгерлерин да атладан тюшюрдю. Эрттегили шагьырейледиле да, жарыкъ саламлашхандан сора Акка кьонакъланы кьаягъа кьысылып баргъан тырхык бла дорбуннга ётдюрдю.

-Хар замандача, кьарт кьарындашынгы кьууандырдынг, бий бала! – деп Боракаь, эки кьолун да кенгнге жая келип, Бердибийни кьаты кьу-чакълады.

-Кьолларыммы кьысха болгъандыла, огьесе сени белингми базыкъ болгъанды, жеталмай кьалдым да,-деди Боракаь, лакьырда эте.

-Мени кьолларым а созулгъан этген болурла ансы, сени белинге бек тынч жетдим, тамата,-деди Бердибий.

-Кьартлыкь омурууунгдан тутса, инчгермей не этериксе, жууугъум,-деди Боракаь.-Алма терегинден кери кетмейди дегенлей, ол келгинчи ары барма, заман бара баргъаны кьадар атанга бекден бек ушай бараса, бий бала.

-Аныча киши болсам, андан сора не керек эди манга,-деди Бердибий...

Эки бий да алай сёлеше тургъанлай, Акка жангы кьонакъланы ашырып келди. Ала Таусо бла Болатбий эдиле - Скайгъыны бла бийлик жерлери Сулак ёзенине дери жайылгъан Малкьар элини бийлери.

Элменден аланы келгенлерине неден да бек кьууанды, нек дегенде, эки бийни да ич акьылларын биле эди Боракаь, бир кишиге да бой салмай, кишиге да кьошулмай, бир жанлыракь туругъа эди аланы акьыллары. Ачыкъ айтмасала да, этген ишлери, оноулары бла билдире эдиле аны алайлыгъын.

Хау, кьатышлыкьны, бир бирге ышанмауну заманы эди ол, хар эл айыры тургъан заман. Бу кьайгъылы кезиуде Боракаьны неден да бек тынгысыз этген ол эди. «Огьурсуз жау сабасын быгъыныбызгъа тиреп турады. Асланы бла аланланы бар элин бир ууучха жыймасакь, жау бизни бирем-бирем чёплеп кетерикди, тауукь бюртюк чёплегенлей». Боракаьны тайпа бийлени кенгешге жыйгъаны да ма ол хыйсапдан эди.

- «Бир батман алтынынг болмасын, бир аякъ басар жеринг болсун»,-

дегендиле бизни ата-бабаларыбыз,-деп башлады Боракъа сёзюн.-Ала аны бошдан айтхан болмаз эдиле. Биз да сынадыкъ ол сёзню тюзлюгюн, жау келди да тыпыр ташыбызны тепдирди, жел элтген кьууукълай чачды. Биздеча тийюлдю мында, тауда кечиннген кыйынды, кюнден кюннге да кыйын бола барады...

-Ёлетден тауусулуп кетген эллерим бардыла,- деди Таусо, Боракъаны сёзюн бёлюп.

-Элмендерни сёзюне тынгыла да андан сора айтырса,-деди Болатбий, Таусону алгъа чапханына бюсюремей.-Бир-бири аузубузгъа чабаргъа кьалсакъ, жыйылгъаныбыздан магъана болмаз.

Былайдан башха жерде сюелсе эди Болатбий алай айтып, Таусо тёзерик тийюл эди, бюгюн а тынгылап кьояргъа тюшдю: кьонакъбайыны бетин этмей амалы жокъ эди. «Тёзген тёш ашайды» дейдиле, бюгюн тёзейим, алай тап тюшгенлей а жауабынгы берирме», -деди ол ичинден.

Болатбийни бла Таусону бийлик жерлери бир-бирлери бла чекдиле. Ол себепден бир-бирге дау этген, кызынышхан кезиулери да болады, аны унутуп, бир-бирге кьонакъгъа баргъанлары, сый кьангалада олтуруп, бир-бирге саулукъ тилеп, боза аякъланы кётюрген заманлары да болады. Алай тау хауагъа ушаучудула эки бийни да араларында халла, терк тюрленип кьалыгучудула.

-Бирикмеген иш бишмез дейдиле, бирикмесек ишибиз бишмез. Аны мен айтмасам да, иги билесиз,-деди Боракъа, Таусо бёлген сёзюн андан ары бардыра.

-Аууз ауузлагъа чачылдыкъ да кьалдыкъ, бёлюндюк. Арабызны кийик ойнагъан къаяла айырдыла. Ол айырылыкъны кетерирге кюрешейик, бирге жыйышайыкъ, бир жумдурухча болайыкъ...

-Бу тыгъырыкълагъа жау бурнун сугъар деп ийнанмайма,-деди Таусо, тёзалмай.

-Не табарыкъды ол мында. Анга бийлерге жер, тонаргъа байлыкъ керекдиле. Ала экиси да жокъдула мында, алалгъанын алгъанды, тоналагъанын тонагъанды. Алайды да, чырпабёркле бери кирлик тийюлдюле. Кирселе да, акьыллары алайгъа жетип, Скайгыгъа аякълары басса айып эт. Аллай къала ишлетгенме кийик кирмез ыранда, элни ары жыйсам, бир да аямасын кираллыкъ эсе. Къанат битсе да угъай чырпабёрклеринге,-деди Таусо базгынч халда.

-Ахырзаман душман келе турады, ёзенди, тауду деп тыйылмай. Асыры кёпден, жаз башы ырхыча, талап келеди болгъанны. Бирикмесек анга къарыу эталлыкъ тийюлбюз,-деди Боракъа.- Жангыз чыбыкны бюгген тынчды, чыбыкъ кысымны бюгюп кёрчю, бюгаллыкъ эсенг.

Айтмасала да, биле эди Боракъа бийлени акьылларын, ким не умут этгенин, не кёп айтса да, бирге тизалмазлыгын да биле эди. Аны алайлыгын Терк бойнунда болгъан сермеш да кёргюзтген эди. Болсада къанлы кюнде къарындаш дегенлей, кыйынлыкъ бирикдирлигине уа толу ийнанып эди. Тайпа бийлени чакъыргъаны да аны ючюн эди, кючюбюзню бирикдирейик деген акьылда.

-Мен сыйлы элмендирибиз айтханнга ыразыма. Чач-тюк болуп

турмайыкъ, кючюбюзню бир ууучха жыяйыкъ, гургунла кибик, хар бирибиз бирер ауузда кыя ышыкълагъа кирип турмай, азнаурларыбызны бирикдирип, бир стауат кыурайыкъ. Кесигиз билгенден, жау аллын Къапчагъайгъа бургъанды. Бурнун бери сугъарча тели болмаз деп бош айтасыз ансы, къармамай жепи да къоярыкъ туююлдо. Жау жауду, сыйлы бийле, анга жаулыкъ этмесенг, сыртынга минер,-деди Бердибий.

-Сыртынга миннгени бла кыюйса – бек ахшы, жер башындан думп этергеди ниети, ма олду палах. Аны себепли мен да сизни блама,-деди Чаты бий.- Бу эки-юч кюнде мындама да, аны юсюнден бир-бирге акылыбызны билдирип заман тапханбыз. Сыйлы кыонакъбайыбыз айтханнга сыйынмасакъ, ишибиз аманнга кетер. Сагъыш этигиз, жангыз кесеу отжаны жылытмайды.

-Мени элим а учхара къаллыкъды чериуюмю бери жиберсем... Сулак тюзлерини тайпалары алайсыз да тынчлыкъ бермей турадыла, къатыла-къатыла, чаба-чаба,-деди Болатбий, жерден кезлерин айырмай...

Боракъа кючню бирге жыялмазлыгын ангылады.

-Бир сёз табалмай эсек, хар бирибиз элибизни сакълар мадар этейик, заманны оздура турмай. Насып болур да, жау тауну кыйынлыгын терк сезип, артха бурулур, бери, тамакълагъа киреме десе уа къазауат этмей боллукъ туююлбюз. Аны айтханым, бегинирге кюрешигиз, хунала къалагъыз, адамыгъызны сакълагъыз,-деди Боракъа, кенгеш бошалгъанын билдире.- Биз а, Чаты бийге бла Бердибийге айланып айтама, бырласланы алларын тыяр мадарла этейик, ансы ауузлагъа къутулсала, инсан кыюймай кырып салырла...

Эки атлы Къапчагъай сыртына чыгып тохтадыла. Алдагъы атындан ашыгышлы тюшдю да, нёгерини атыны жюгенинден тутду. Ала Акъсакъ Темир бла Кыйшыкъ эдиле. Къалаууруну таматасы болушуп, Темир атындан акъырын тюшдю. Аны акъ тюгю хорлагъан жукъа сакъалы саргылдымгъа тартхан бетин бююн да саз этгенча кёрюнеди. Сау кюнню атдан тюшмей келгени себепли ол кыисха бутун сылай, аберисин тас этгенча, тегерегине къараргъа къалды. Дунияны бийи олтурур жер излегенин ангылап, Кыйшыкъ ат иерни жапхан кийизни келтирип, таш юсюне жайды да, Темирни анга олтуртду.

-Къум тюзлени да жырдыкъ, тауладан да ётдюк кеси ёмюрюбюзде, алай былача кыйын, былача ауур тауланы кёрмегенме,-деди темир къалаууруну таматасы жарашдыргъан «аппыннга», ох-тух эте, кыйналып олтура.-Къапталымы да теш ансы, асыры кызыуду.

-Терлеп тургъанлай къапталынгы тешсенг, ауруп къалырса, сыйлы эмирим,-деди Кыйшыкъ.-Кесинг айта тураса да была кыйын тауладыла деп. Огъесе,акъылман эмирим аны бир магъана бламы айтды. Менича жахилге аны ангылагъан кыйынды...

-Бир тюрлю магъана бла да айтмагъанма, сен неле жаншай тураса ансы!-деди Темир ачыуланнган халда.

-Суусап келтирейимми, сыйлы бийим,-деп сорду Кыйшыкъ, Те-

мирни жумушатыр акъылда.

-Бу аламат къудуретге къарасанг а андан эсе,- деди Темир, къолун узатып, энишгелени кѣргюзте.

-Быллай ариулукъну сен къайда кѣргенсе? Алай айтып, Дунияны бийи Къыйшыкъгъа соруулу къарады.

-Биягъында уа башхача айтхан эдинг, жарыкъ эмирим,-деди Къыйшыкъ.

-Ол биягъында эди, биягъында арыгъан кѣз бла къарай эдик,-деди Темир.

Къыйшыкъ бу жол да билилмады Дунияны бийини акъылын, ол алай нек айтханын, болсада сорууна жууап бермей къояргъа уа базынмады да:

-Угъай, кѣрмегенме,-деп къысха жауап берди.

Кертиси бла да, жылны бу кезиуянде этекле болмагъанча ариу къаптал киедиле. Буу мойююзю ѳтмезлик къалын орман бир-бирлерин къуууп баргъан дуппурланы, чатланы басып, бурма кюйюзге ушатады. Ёргелери уа жалан сыртладыла, жаланган тюкча сыйдам сыртылыкъла. Ала барып къарлы тѣппелеге тирелип тохтадыла.

-Биз бери кѣз ауана этдик, андан не табарыкъбыз ансы,-деди Темир арсарлы бет алып.-Шимал табагъа бурсам иги боллукъ эди тюменлерими, жангылгъан эдим Мырзабекни сѣзюне тынгыламай, шайтанла алдагъан болур эдиле ансы, бу шайтанлы жерде.

-Шимал дегенинг, сыйлы бийим?

-Орусну айтама. Андан ары Ливоннга да ѳтюп къайтырыкъ эдим, быллай бир тозураулукъ сынамай. Алай мени къанымы къайнатхандыла да бу фасыкла быллай аламат къудуретни гяуур аягъы басхан къадарда, суурукъ туююлду къаным. Аллах бу жаннетни кесини къулларына деп жаратханды, бийлеген а мажюсюле этедиле, ташха, агъачха мангылайлары тую айланганла. Аллах манга бери жолну ма аны ючюн кѣргюзтген эсе уа, къурут быланы жер башындан дегенни айтып...

Ол кезиучюкде Дунияны бийини битеу тынгысыз жашауу кѣз аллы бла озгъанча болду, сабий заманындан башлап ма бюгюннге дери. Сабий кѣргенин унутмаз дегенлей, монголла келген кюнню, ала аны туугъан элин къалай тонагъанларын, шахарланы, бурунгулу къадамаланы кюйдюрюп, кюл этгенлерин, ала дунияны жылау-сыйытха къойгъанларын бюгюн да унутмагъанды, унуталгъан да этерик туююлду...

Зулмучула келгендиле, аланы къыстаргъа керекди, алай болмаса, зулмучула элими къурутурукъдула деген акъылгъа келген эди Темир жаш болса да. Акъылына сыйынган жашладан бѣлек адамны жыйып, ол монгол чериулеге жашырын чабып башлагъан эди. Кюйсюз душманнга къол кѣтюрюрге базынган жигит чыкъгъанын эшитгенле аз-аздан Темирни жыйынына къошулуп тебиреген эдиле. Алай бла аз заманны ичинде аны жыйыны уллу кючге айланган эди. Энди Темир монголлары уллу тюменлерине чабаргъа да базынып башлагъан эди. Аны кѣрюп, тюркюл бырласла да Темирни чериулерине къошулгъан эдиле. Ала бла бир болуп, Гураган, Темирге аллай ат атагъан эдиле, монголлары шаркъдан къыста-

гъан эди, аны бла тохтап къалмай, Алтын Орданы да монголладан тазалап, аланы къуугъанлай, узакъ Индге дери жетген эди.

Хау, ол заманда жаш эди Темир, арыгъан, талгъан деген зат не болгъанын билмей эди. Андан бери келеди ол ат юсюнде заманны озаргъа кюреше. Алай заман кесин жетдирмеди анга, аты не жюйрюк эсе да, жоргуп озду заманы эмилик ат жортханлай, къартлыкъ борбайларындан тутуп тохтады.

-Аскерни аллы кёрюне тебирегенди, жарыкъ бийим,-деди Къыйшыкны къалауурларындан бири.Терен сагъышлагъа кетип тургъан Темир аны келгенин кёрмей къалгъан эди. Не айтады бу дегенча, ол тѣбентин келгеннге угъай, Къыйшыкъгъа къарады.

-Аскерни аллы Къапчагъай этегине жетгенди. Оноунг къалай боллукъду?-деди Къыйшыкъ.

-Чатырны былайда салдыр. Артдагъыла жетгинчи бырласланы алларын тья тур. Тѣгерекге къалауурла сал, ансы бу антсызлагъа не ышаныу барды. Эсинге болсун, къуйругъу эзилгенликге жилинны башы сауду.

Алай айтды да, Темир Къыйшыкъгъа соруулу къарап:

-Ол сен тутуп келген жаш къайдады?-деп сорду.

-Мындады, чалдиш арбада. Алай андан хайыр боллукъ болмаз...

-Нек?

-Аузун ачып, сѣз айтыргъа унамайды.

-Келтирчи бери, манга ачар.

Къолун, аягъын да байлап, жашны атха сал этип келтирдиле да, айран гыбытны атханча, Темирни аллына атдыла. Бу сазбет къартчыгъ' а не этеди былайда дегенча, жаш Темирге сансыз къарады да, башын бир жанына буруп къойду.

-Бери къара! – деди Къыйшыкъ къамичи бурну бла жашны бетин Темир таба хыны буруп.-Бу сени бла сѣлеширге сюеди!

-Ма къарадым! Алай бу аман къартчыкны къой, сени бла да соймейме сѣлеширге! Эшитдингми!?

-Аузунгу тый, къантулукъ! Ол ким болгъанын билемисе?!

-Билмейме, билирге да соймейме!

-Темирди бу, Дунияны бийи.

-Акъсакъ Темир,-деди жаш сабыр халда.-Эшитгенме.

-Сен а озгъан этесе да, итни урлугъу!- деп, Къыйшыкъ жашха къамичи кѣтюрдю. Къолу бла белги берди да, Темир къалаууруну таматасын тохтатды.

-Элмендиригиз уллу кюч жыйып сакълагъан хапарын эшитгенме,-деп башлады Темир сѣзюн, хиликгя этген халда ышармиш эте. Эндилеге дери чууун чыгъармай тургъан жашны кѣзлери жандыла.

-Кѣзюнг жетген къадарда таш жыгырык къалай эсе, ма аллай бир кючю барды элмендирибизни,-деди ол, ѳргелеге термилиулу къарап.

-Битеу Сибилтини бирге жыйсанг да болмаз аллай бир, итни урлугъу,-деди Къыйшыкъ,-Тюзюн айт, ансы къурукъгъа чанчырма башынгы!

-Тюзю олду, хар ышыкъ, хар таш сау аскерни тыярыкъ къалаладыла. Сиз, къайдан эсе да бирден къангырып келгенле, аны билмейсиз. Аны ай-

тханым, сен, къарт бёрю, мындан тереннге кирмей, артха бурулсанг иги эди башынга,-деди жаш Темирни бетине жютю къарап.

Быллай сёзлени эшитирге юйренмеген Темирни къаны башына чапды. Жеринден женгил туруп, къамасына узалыргъа тебиреди, алай хыны бла болмазлыгъын ангылап, жерине акъырын олтурду.

-Сен жаш адамса, жашаргъа керексе. Бир кюн ёмюр сюргенинг, къюбюр алтындан эсе багъалыды. Сен а къаты болуп тураса кесингден та-матагъа бет этмей, битеу Сибилтини алтынын санга берирге айтмагъан эселе. Мен а сени къолунгдан келмезликни эт деп къысмайма, жаланда жол таныт дейме. Алай этсенг, зауукъ жашаугъа батарыкъса. Кийгенинг окъа болур, алтын къалалада жашарса, шапаларынг хур къызла болурла. Мен дунягъа бийлик этген кишиме, уллу эмирме. Мен айтханны этсенг - жангылмазса.

Алай айтды да, мени бу сёзлерим жашны жюрегине жетген болурламы дегенча, Темир анга кёз къыйыры бла сёдегей къарады.

-Бир аякъ алтынынг болмасын, бир аякъ басар жеринг болсун дегендиле ата-бабаларыбыз. Сен ол байлыгъыбызны малтап келесе, сора сени тюлкю тилинге ким ийнанырыкъды. Мында аллай телиле жокъдула, къарт бёрю,- деди жаш.

-Уй малгъун, аузунгу жап! – деди да Къыйшыкъ, жашны аркъасына къамичини жетдирди.- Къаскъырны баласы да къаскъырды. Муну бла сёлеше турмай, асып къояргъа керекди.

-Асханны къой, терими сыдырсагъыз да, менден сёз табарыкъ туююлсюз!

-Жангыла тураса, харип сен. Бу къыйыкъаууз кишини кёремесе?.. Аны къолуна тюшген жаханым азабына тюшгенден аманды.

-Тюшюп тургъанымы кёреме. Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме, сизден къоркъа тургъан жерим жокъду, не этерик эсегиз да этигиз!

-Тюз кеси айтханча этигиз бу малгъунну!- деп буюрду Темир, Къыйшыкъгъа бурулуп.- Эрттенликде танг аласы бла тасхачы чериуню жолгъа атландыр, аузуну къармасын. Чатырым былайда турсун. Сен артха созулгъан аскерле жетген эселе билип кел, жетмеген эселе – ашыкъдыр,- деди Темир.

Боракъа заманны бир такъыйкъасын да бошуна оздурмайды. «Эрлиги болгъан къыйынлыкъда жунчумаз» дегенлей, не кече, не кюн тынчаймай, элине да тынчылыкъ бермей, бегинир мадарла этгенлей турады. Темирни тюменлери Къапчагъай этегинде тохтагъанларын, душман кючю къаллай бир болгъанын толу билгенден сора ол Чаты бийни бла Бердибийни чакъырды, мындан ары не этерге керек болгъаныны юсюнден ала бла кенгеш тутду.

-Иш былайды, сыйлы бийле,- деди ол, - жау Къапчагъай аягъында тохтагъанды. Ол бери таза хауада солуп, арыгъанын кетерирге кирмегенин менден да иги билесиз. Не этебиз, къалай болабыз, айтыгъыз акъылыгъызны.

-Тюменлерини барын да бургъан болмаз бери,- деди Бердибий.

-Саулай бурса, сызгъагъа сыйынмай келген ырхы кибик, бу ауузну толтурур эди. Таугъа юйренген бырласлары бла келген хапары барды.

-Жау келмесе бек игиси ол эди, келген эсе уа азы игиди, - деди Чаты бий.

-Уллу ырхы уллу заран этеди, гитче ырхы уа сансыз ётюп кетеди,- деди Бердибий, Чаты бийни айтханын иги ангыламагъан эсе да.

-Иркувун элни сыйлы бийини айтханын тюз ангылагъан эсем, эм алгъа биз къагъаргъа керекбиз чакъырылмай келген къонакъланы тонлары. Алай тнойюлмюдю? Бердибий ушакъ нёгерлерине соруулу къарады.

-Тюз ангылагъанса, бий бала,-деди Борагъа, Чаты бийден алгъа болуп.- Алгъа сермеген онглу болады, алай биз аны шыбыртсыз этерге керекбиз, жаугъа аз да сездирмей. Ал урум бизни болса, душман жунчур, жунчугъан душман а жарты ёлген жилиннга ушاپ къалады. Къапчагъайны дуппурун, чунгурун да, ташын, агъачын да биз иги билебиз. Бизни кючюбюз ма аладыла, тап хайырлана билсек...

Юч бий да ол ингирде бир акъылгъа келдиле да, Къапчагъайгъа азнауурланы энчи жыйынын жиберирге оноу этдиле. Белгиленген кезиуге ол Къапчагъайгъа шыбыртсыз энди. Борагъа алгъа тасхачы къауумну жиберген эди да, ол жауну къалауурларын дауурсуз кетерди. Душман баш кётюрмезлигине ийнанган бырласла ырахат жукълапдыла. Терк бойнунда ууатылгъандан сора асла бла аланла ёрге къопмазча болгъанларына Темир кеси да ийнанып эди. Андан эди аны чериулерини ырахат жукълагъанлары. Кече шошлугъун бузмайкъ дегенча, сенгирчгеле чыкырмагъанларын тохтатхандыла, тёбенги къакъгъан чапыракъла бир бирлери бла акъырын шыбырдашадыла ансы, аз да таууш эшитилмейди.

-Терк болайкъ ансы бу шошлукъгъа ышанмайма, жауарыкъ болса тохтайды хауа былай. Жау да къалауурларыны тынгылагъанларына ишекли болур,- деди Борагъа. – Бий бала, сен жагъадан къакъ. Сен а, жууугъум, жыйынынгы ташлы сыртны ары жанына ётдюр да, онг жанларындан ур. Мен тюзюнлей сермейим. Терк къармашыгъыз, жанларым, сакъ да болугъуз, адам башын сакъларгъа кюрешигиз. Барыгъыз, Тейри болушсун!

...Энишгеде, аскер тохтагъан ёзенде, кычырыкъ-хахайны эм алгъа Къыйшыкъ эшитди. Секирип туруп, къапталын жалан этине къапларгъа кюреше, ол чатырдан чартлап чыкъды.

-Не сын болуп тураса, итден туугъан, мени уятмай! Ол кычырыкъны эшитмезча сангырауму болгъанса, акъмакъ!

-Бек шош эдиле, энди не болуп къалды ансы.

-Сен да жукълап къалгъан болурса жукъусуз боллукъ!

-Аз да угъай, сыйлы мырза!

-Сора къурушупму къалгъан эдиле санларынг, мени уятсанг эди уа!

-Урушурса деп къоркъдум да.

-Сыртында жюз таякъ ойнарыгъын билип къой, итни урлугъу! – деди да Къыйшыкъ, къамчисин ойната, энишге тебиреди. Сора, не эсе да бир затны унутханча, сагъышлы болуп тохтады. «Дунияны бийине билдирейим ишни болушун», -деп оилады да, Темирни чатыры таба бурулду.

Эшикни сакълагъан къалауурла, къарангы болгъанлыкъгъа, Къыйшыкъны тёммегинден таныдыла да, бурунларын бир бирге жетдирип тургъан сабаларын эки жанына кетерип, жол ачдыла.

-Рахматынгы бузгъаным ючюн кечгинлик бер къулунга,- деди Къыйшыкъ босагъадан атлагъанлай. Жукълап болмаз эди ансы Темир, терк окъуна аягъы юсюне болду.

-Сен, кече бёрюсю, бош келмегенинги билеме, не болуп къалгъанын терк айт! – деди ол.

-Тюзюн билмейме алыкъа, сыйлы эмирим, жау чапмагъан эсе, -деди Къыйшыкъ, - Энишгеде кычырыкъланы эшитип уянганма!..

-Алай эсе, не кынкъ-мынкъ эте тураса, акъмакъ! – деп, Дунияны бийи тышына ашыкъды. – Болгъан къазауатды дединг, мен абери эшитмейме да, - деп къошду ол энишгелеге къулакъ салып бираз тургъандан сора.

-Хау, энди шош болгъанча кёрюнеди,- деди Къыйшыкъ, уялгъан халда.

-Къартая башлагъан болурса дейме, мырза,- деди Темир,- къартлыкъ мыйыны къатыш этеди.

-Алайды, сыйлы эмирим, жангылгъан болурма, кечир.

-Терк эн да, халны билип, кысха къайт! – деп Темир чатыры таба бурулду, Къыйшыкъ а, жибиген боккабар кибик, этеклерин жел этдире, ауур бёксюмюн тепдире, суу бойну таба атылды.

Мыртакъладан бир къауумун сойландырып, бирин да жесирге алып, Боракъаны жыйыны къоранчсыз артха къайтды. Танг тюбюнден белги бере башлагъан кезиудю. Эл сагъайып болур эди ансы, анда-мында от жарыкъла кёрюнедиле. Тёбентин тауушланы эшитип, адамла къозгъалгъандыла. «Къалай болдула, экен, жаугъа тюбедилеми? Бу келгенле кимле болурла, бизникилеми, огъесе душманламы?» Ма аллай къайгъылы соруула бере эдиле адамла бир бирлерине.

-Бизникеле къайтып келедиле,- деди Къулу, аз да арсарлы болмай,- мени къулакъларым аланы ауазларын эшитедиле.

-Иги къулакъларынг бардыла, мамметтир кибик. Чибин къанатыны таушун да эшите болурса сен алай эсе,- деди Акка лакъырда этип.

-Жау болса, лахорну басып келлик туююлдю,- деди Къулу Акканы лакъырдасын эшитмегенча этип.

Къулу жауабын бошар бошамаз, эл аягъындагъы къая ташны артындан бир атлы чыкъды.

-Айтдым да бизникиледиле деп, мени къулакъларым жангылмаучу-дула,- деди Къулу къууанып.

Алда келген Батыр эди, артында да биреуленни олтуртуп. Жууук келгенинде билдиле ол бырласладан болгъанын, бетине-кёзюне узалдыла. Алайда окъуна сан-сан этип къоярыкъ эдиле, Батыр унамады ансы, жесирге тиерге жарамайды дегенни айтып.

Эм алгъа алайгъа Айха жетген эди да, мен муну кишиге берлик туююлме дегенча, Батырны атыны жоугенинден тутуп тохтагъан эди.

-Жолгъа къарагъанлай ашырдым кечеми,- деди Айха.

Акка бла Къулу жесирни алып кетдиле.

-Санга къыйналыргыа жарамазлыгыын биле эдинг,- деди Батыр, бий-чесине женгил тырманчыкъ эте.

-Жаным къурман болсун Уллу Тейриге, сени сау-саламат къайтарды,- деди Айха эрине къысыла.

-Не этесе, алан, айып этерле,- деди Батыр, тегерегине къарай. – Ата кёрсе, кёлуне не келир...

-Къалай эди жортуул?- деп сорду Акка тасхачыла саулай да артха жыйылгандан сора.

-Бек иги къакъгъанбыз букъуларын, ит сынсыгъанча сынсыгъ къалгъандыла,- деди Боракъа, Акканы болушлугъу бла атындан тюше.

-Артха ыхтырылып эселе уа андан сора.

-Ол дертчи желмаууз артха хазна бурулсун,-деди Боракъа.-Аны себепли бегинир амал этейик, элни иркувунланы къалаларына жыйыкъ, мен аны юсюнден Чаты бий бла сёлешгенме.

-Сыйынмазла.

-Сыйынмагъанлагъа дорбун, ышыкъ азмыды. Алларын хунала бла бегитигиз да, алагъа жыйыгъыз адамын, малын да. – деди Боракъа. Сора Къулугъа бурулуп былай айтды: - Ол жесир бла бир сёлеш, таныгъанын, кёргенин окъуна болур сени. Акъсакъ бёрю не умут этгенинден билгени-къалгъаны бар эсе.

-Бек ахшы,- деди Къулу, кетип тебиреген Боракъаны ызындан сёлеше,-бусагъатдамы огъесе...

-Ёрге жыйылайыкъ да, - деди Боракъа атлашын тохтатмай.

Аллына келгенлени ёрге ашыргъандан сора Боракъа чериуюн чучхурла башына чыгъарды. Ауузну бек тар жериди былайы, эки къаяны да жухлары бир бирге тие тургъан, тюбюне кюн жетмеген, кырдык таныгъы чыкъмагъан, кириши себелеую тохтамагъан. Тамакълагъа ётерге суу бойнундан башха жол жокъду. Башлары бла баргъан тырхыкланы уа жау билмейди.

Чучхурла башында Боракъа азнауурларын ючге бёлдю да, тарны эки жанында къая эринлеге, киришлеге таш къалаула жыйдырды.

Боракъа билген эди Темир ёрге ёшюн урмай къоймазлыгыын. Ол айтханча болду, бырласла кеслерин кёп сакълатмадыла. Чукуй башларында отла жангыдан жандыла. Биринден сора бири жана, ала ауузлагъа къайгылы хапар бере эдиле.

-Биз былайны сакълап тургъаныкълай, жол танып, жау башы бла келип къалмасын,- деди Чатыбий, Боракъагъа бла Бердибийге кезиу-кезиу къарап.

-Бир да билмессе. Шаркъны тюлкюсюне не ышаныу барды,-деди Бердибий.

-Тюз айтасыз. «Сакъ анасы жилимаз» дегенлей, бек сакъ болургъа керекбиз. Баш тырхыкланы, сыртланы сакъларгъа адамла жиберигиз. Алай биз хайт десек, жау суу бойну бла келирге боллукъду, тырхыклагъа, сыртлагъа тюртюле турмай,- деди Боракъа. Чаты бий бла Бердибий, ангылат не айтыргъа сюйгенинги дегенча, элмендирге соруулу къарадыла.

-Алларына тасхачыла жиберейик да, бырласланы суу бойну бла келип турурча этсинле.

-Алдасынла дегенлигинди да? – деп сорду Чатыбий.

-Хау. Тасхачыланы ызларындан боллукъду жау, -деди Боракъа.

Айтханы бла этгени бир болду да, Къулуну тамата этип, тасхачы жыйынны жауну аллына атландырды.

-Этерик ишибиз барды энтада, мычымай этерик ишибиз,- деди Боракъа, Къулуну жыйынын ашыргъандан сора.

-Айт, этейик.

-Таш къалаула жыйгъаныбыз игиди, алай аланы бирден ояллыкъ туююлбюз жауну башындан.

-Бирем-бирем тёнгеретсек да, бек иги къыркъырыкъдыла.

-Ол азды.

-Садакъчыларыбыз а...

-Жау кепдю, биз азбыз. Аны себепли амал этерге керекбиз. Аны айтханым, ташланы бирем-бирем тёнгеретип, душманнга уллу хата эталлыкъ болмакъ.

-Сора не этерге керекбиз?

-Киришлеге томуроула салып, аланы юслерине таш тёбеле къаларгъа керекбиз,- деди Боракъа.- Алай этсек, таш тёбелени жауну башындан бир жолгъа тёнгеретирге онгубуз боллукъду, жауну да онгун аллыкъбыз...

Бёрю улугъан сыртдан къарасанг, Къапчагъай ёзени къол аязынгдача кёрюнеди. Уугъа айланган заманында Къулу алайланы кеп къыдыргъанды, къырына- чырына дери да ол сугъулмагъан тыгъырыкъ къалмагъанды. Тонгуз атхан, кийик къуугъан кюнлери да кеп болгъандыла былайлада. Энди уа ол Бёрю улугъан сыртдан къарап, аны жерин малтап келген, аны юйюн тюп этген душман, жашил ёзенде от жагъала къурап, кесин бу къудуретни иесине санап, ырахатланып олтургъанына жүреги мыдыхча къызып сюеледи.

Энишге тебирегиз деген белги берди да, Къулу тасхачыланы аллында суу бойну таба энип тебиреди. Шыбыртсыз туюдюле да, суу бойну бла келе-келип, чырпылы къырда бугъуп тохтадыла. Адамларын алайда къююп, Къулу къыр бла ёрге чыкъды да, жассы ташны юсюнде ёсген жангыз назыны туюне кирди. Алайдан жау тохтагъан тала иги кёрюне эди.

Эм алгъа Къулуну кёзю таланы индекге тартхан жанында чалдиш арбагъа илинди. «Амуш хахимни арбасы уа болурму ол?-деп ойлады. Ол эсе, Амушну да, Сарыны да тузакъдан къутхарыргъа керекбиз». Кесине алай буюруп, Къулу къыр бла ёрлеп, индекс туюне къысылды. Алайдан акъырын селешсе да эшитирге керек эдиле арбадагъыла.

-Хахим, Амуш хахим, эшитемисе мени? Къулу акъырын алай сорду да, эшитген болурму дегенча къулакъ салып тынгылады.

-Кимсе сен?- деп сорду арбадагъы шош ауазы бла. Къулу хахимни таныды да, къууанды.

-Мен Къулума. Къалауур къайдады?

-Азыкъ алып келейим деп кетгенди бири, экинчиси уа алайда отжа-

гъада курт-мурт эте олтурады.

Къулу башын ёрге къаратды. Энди аны Амуш да, Сары да кёрдюле, къууанч тыпырлы болдула. Сездирип иш къоярсыз деп, Къулу къол аязы бла аузун жабып, белги берди.

-Была бек сакъдыла, кесинг билесе. Бизни ючюн деп башынгы отха сукъма,-деди Амуш тюнголген халда. -Биз бу чалдишден ёлгончю чыгбаллыкъ болмакъ. Андан эсе шыбыртсыз кет да къал, кесинги да, бизни да палахха къойма.

-Угъай, ол айтханынга бой салмайма, хахим, сизни былайда къоюп кеталлыкъ туююлме,- деди Къулу, сора белги берди да, нёгерлеринден экисин къатына чакъырды.

-Кёресиз да ол чалдиш арбаны? Ма анда кёп заманны азап чекгенме мен, ол эки жаш бла бирге Аланы къутултургъа керекбиз, къоюп кетерге жарарыкъ туююлдю. Кетсем да кесими адамгъа санарыкъ туююлме,- деди Къулу. -Къалауурладан бири былагъа аш алып келликди. Ол чалдишге жанлагъанлай, арба тюбюнден узалып, къынкъ этдирмей, индексден энишге атаргъа керексиз.

Къулу айтханча этдиле да, жашла къалауур мыртазакъны эсин аудуруп индексден энишге тёнгеретдиле, аны ызындан Амуш бла Сары да секирдиле.

-Атла ёргеракъда къалгъандыла, - деди да Къулу Амушну бла Сарыны кезиу-кезиу къучакълай, жагъаны тутуп, ёрге тебиреди.

-Сени сау сунмай эдик, жойдула ол къантулукъла алып кетип деп, тюнголуп тохтагъан эдик,- деди Амуш, энттада къутулуп кетмесин дегенча, Къулуну къолундан къаты тутханлай.

-Мен да сунмай эдим сизге былай тюбеп къалырма деп,- деди Къулу, хахимни бетине тансыкълап къарай.

-Кече, кюн да псатхадан тилегенлей тургъанма Къулуну къутхар деп.

-Ол а кимди?

-Псатха бизде мастыкълада жашауну аллахыды. Ол мени тилегими эшитгенди,- деди Амуш Къулуну белинден къучакълап.

-Мен да къудайыбыздан санга кёп тилек этгенме. Жаным къурман болсун анга, кесини жарлы инсаныны сёзюн эшитгенди,- деди Сары да сёзге къошулуп.

Ала атла тургъан жерге жетерге Къапчагъай ёзенинден жабы-жахы эшитилди.

-Билгендиле начасла!- деди да Къулу, нёгерлерин ашыкъдырды.

Амушну аллына миндирип, Къулу тасхачы къауумну алгъа барма къойду да, барындан да артда тебиреди. Къаугъалы къычырыкълары бла ызларындан къуугъан мыртазакъла жууукъдан-жууукъ бола келгенлерин билдире эдиле.

-Чучурладан бир къутулсакъ, атасыны башы табар бизни, -деди Къулу, экеуню ауурлугъундан чапханын акъырындан акъырын эте баргъан атыны быгъынларына табанларын терк-терк жетдирирге къалып.- Ары уа алай кёп къал... Жауурун къалагъыны тюбюнден къадалгъан садакъ окъ

аны сёзюн бёлдюрдю. Къулу Амушну белинден къаты къысды. Алай этгенлей, бир ауук заманны тынгылап турду да, терен ахтынды. Ишекли болуп Амуш артха къарады да, Къулуну аркъасына чанчылып тургъан садакъ окъну къыйырын кёрдю. Атыны жюгенинден тартып, тохтатып тебиреди.

-Тохтатма,- деди Къулу, сёзюн кючден эшитдире.

-Тёзерге кюреш сора, жаным, - деди атыны быгъынларына къатыла. – бир кесекчикге тёз, сора мен сени саппа-сау этип къоярыкъма... Саппа-сау... саппа-сау.

Тасхачы къауум чучхурладан ётгенлей, аланы къуууп келген мырта-закъла да таргъа кирдиле. Ол кезиуде аланы башларындан ташла къуюлуп тебиредиле. Жауну аты, адамы да къатыш болдула, къычырыкъгъа, хахайгъа къалдыла. Черек ат, адам ёлюкден толду. Саула ары-бери къачаргъа, ышыкълагъа сугъулургъа кюрешедиле. Алай таш «жауундан» къутулгъан болмады.

Ол Боракъаны къауумуну биринчи хорламы эди. Тарны къоруулагъанланы «Биз хорладыкъ!» деген къууанчлы къычырыкълары сыртдан сыртха ауа, къаядан къаягъа ёте, ёргелеге, энишгелеге да жете, артха жангы ауаз бла, жангы кюч бла къайта эди. Ол таууш, бирден бирге бериле, Къапчагъайгъа да жетген эди, аны сагъайгъан эл да эшитген эди.

Чучхурлада сермешни башланнганы терк болгъанча, бошалгъаны да терк болду. Къаяланы титиретген къычырыкъла тохтадыла да, тарны шошлукъ бийледи, суху черекни ашыкъгъан тауушундан башха таууш Эшитилмейди. Бирле, тынгылауну салгъанлай, ёлюклени бир жерге жыдыла, башхалары къая тюбюнде барына да бир къабыр къазадыла.

-Къабыр къаза нек кюреше эсек да билмейме былагъа, къайдан келген эсегиз да, ары барыгъыз деп, суугъа атып къоймай,- деди къабыр къаза тургъанладан бири, талчыгъан белин къыйналып тюзете.- Хар узалгъанынг сайын добар ташха тирелип къаласа ансы, эркин сермер амалынг жокъду.

-Эй жаш, къалай айтаса аллай сёзлени аузунга сыйындырып? Ит мыллыкны да къоймагъандыла да сени ата-бабаларынг жерге тапдырмай. Была уа адамла ушайдыла да,- деп тырман этди узунмыйыкъ бёкем киши.

-Адамла тюйюлдюле была, жауларыбыздыла,- деди биягъы жаш. –Адамла болсала, бизге бу кюнню келтирмез эдиле. Таматалыгъынг бетин этмей, жауап къайтаргъаным ючюн айып этме, сен танымагъан тукъумдан тюйюлме. Атам къаллай киши болуучусун билесе...

-Билеме, жашым, билеме, онглу адам эди.

-Энди, кёресе, жел ырахат жашап тургъан кёлюнден суууруп алып, айландыра келип, къумлу тюзге атып кетген макъа киби, атылып къалгъанма. Ол сен таныгъан толу юйюрден бир жанны сау къоймагъандыла, сабийди, къартды деп аямагъандыла, къырып, тонап кетгендиле. Алай оспар сёлешгеним да аны ючюндю, тамата, айып этген эсенг да.

-Угъай, этмегенме. Сени жюрек кыйынынгы билеме, жашым. Алай кыйынлыккыны сынамагъан сибилтили табаллык туюлсе бюгюнде. Аны бла да кыймай, жаралы жугъутурну ызындан марагъан сюлесин кибик, ызыбыздан болуп тургъанын кересе. Мындан арысында журтундан айырылгъан халкъ андан да уллу зарауатлыккыгъа кваллык эсе да алайды, тейри болушсун ансы. Сен а жашса, ёмюрюнг аллынгадады, ол себепден айтып кыйым, не уллу кыйынлыккы сынаса да адам, адамлыккына сакъ болургъа керекди.

Аны атам да айтычу эди...

Боракъа ёргеден энип келе тургъанын керюп, ала ушакъларын тохтатдыла, баш ийип, элмендирге намыс этгенлерин билдирдиле.

-Къулуну эшитип келеме,- деди ол къысха.

-Ол жухдан къарагъанлай керлюксюз,- деди узунмыйыкъ, къолу бла къая жухну кергюзте.-Алайда тюшюрген эдиле.

Боракъа келгенинде, Къулуну болуру болуп тура эди. Бёрклерин да къолларына алып, ёлюкню тегерегинде кеп адам сюеле эдиле. Элмендирни келе тургъанын кергенлей, ала эки жанына бёлюндюле да, анга жол ачдыла. Ёлюкню башында тобукъланып, эки адам жилай тура эдиле. Боракъа алагъа тюрслеп къарады, таныргъа кюрешди, болсада таныялмады, эсине тюшюралмады. «Арталлыда кезюме урунган адамла туююдюле»,-деп ойлады ол. Амуш бла Сары Боракъа таба къарамадыла, сарнауларын этдиле.

-Таныялмай турама, кимсиз, къайдансыз?- деп сорду Боракъа. Кезлерин жени бла къургъаксыта, Амуш ёрге къарады. Бёркюнде терзюк белгисинден, келбетинден соруу берген бош киши болмагъанын ангылалды да, аягъы юсюне турду.

-Не дейди бу адам?- деп сорду Сарыгъа къарап.

-Кимсиз, къайдан келгенсиз? – деп сорады,- деди Сары .

-А, алаймыды? Мен – мастыкъладанма, бу уа Къырымданды.- деди Амуш, къолу бла Сарыны кекюрегине тийип.

-Къулуну къайдан танийсыз?

-Жау къолуна тюшюп, жесирликни ачы гыржынын татханбыз бирге,- деди Амуш. Сары аны хапарын Боракъагъа кечюрюп турады.- тентирей келип, мени юйюме тюшген эди да, бир къарындан чыкыгъанча татлы болгъан эдик бир бирге, ырахат жашай эдик, дарман кырдыкла жыя эдик, ырахыннга жарай эдик. Алай огъурсуз душман кыймады жашаргъа, сенгирчге жыйын кибик, басынды да, шаркъ жанындан келип, болгъанны ашады. Къачалгъан къачды, къачалмагъанны кырды, сабийди, къартды деп къарамады. Бир кюн а мыртазакъла келдиле да, ючюбюзню да сюрдюле ат аллында, келтирип чалдиш арбагъа урдула.

-Ёлтюрмей кыйгъанлары да иги эди.

-Мен хахимме. Дарман кырдыкланы билеме. Негерлерими да юйретген эдим кырдыкладан дарман этерге. Баям, аны ючюн кыйгъан болур эдиле бизни ёлтюрмей, жаралылагъа багъарла деген хыйсапда.

-Багып турдугъуз.

-Да не амалынг бар эди, хахим саусузгъа багъаргъа борчлуду, ким

болгъанына, къайда болгъанына да къарамай. Бир эрттенликде уа суху келдиле да, Къулуну алып кетдиле. Ёлтюрюрге элтген сунуп ахыбыз кетди. Жабы-жахы этерге къалдыкъ, жылан кѳрген маймуллача. «Бизни да элтигиз аны бла бирге, бизни да ёлтюрюгюз!»- деп жалындыкъ. Ол кюн ингирге дери чалдиш арбада кесибизге жер тапмай турдукъ. Ингирде уа ушхууур келтирген мыртазакъ Къулу сау хапарын айтды да, жүрегибиз бир аз хош болду. «Кимле болгъанларындан, къайры баргъанларындан хапарым жокъду, бир атлы чериу стауатдан чыгып, таула таба атланнганын кѳргенме, Къулу да анда эди», - деген эди мыртазакъ. Андан сора жан кирген эди бизге.

Ол кюнден арысында тохтамай псатхадан тилеп тургъанма сен Къулу къарындашымы сакъла, сен, сыйлы псатха, бизни сау-саламат тубет деп. Мени тилеклерими эшитип, псатха бизни былайда, Къапчагъай ёзенинде тубетди. Алай, не медет, тубетгени бла айыргъаны бир болду, бизни къутхарама деди да, жоюлду...

-Къадары алай болур эди, - деди Боракъа.- Ёлюкню ёрге элтирге керекбиз. Артха къайтайыкъ да тынгылы бегинейик ансы, Темир бюгюн биз анга салгъан халекликни кечмез... Алайсыз да къыл чайнагъанлай турады бизге. Бу ауузлагъа сугъулгъаны да аны ючюндю, ансы мында аурууму излейди. Боракъа алай сѳлеше тургъан кезиуде, Батыр да алайгъа келип къалды.

-Иги этдинг келгенинги,- деди ол, - ёрге, чучхурла башына чыкъ да, Иркувун элине ыхтырылыгъыз де.

ТЕБУЛАНЫ ШУКУР

МАРИЯМ

Жомакъгъа ушагъан хапар

Кюз арты ишлени этерни аллы бла, Адей бла юй бийчеси жатманы салкъынына олтуруп, юйлю оноугъа киришдиле. Аланы шыбырдап сёлешгенлерин кёрген адам, бир ишексиз, жашыргын, адам билмезлик затны юсюнден кенгешедиле дерик эди, болсада ала мындан ары жашауларыны оноуун эте эдиле.

– Аталары, жашны жетгенин кёрсе, жайлыкъгъа чыгъарны аллы бла тийре тойда жашынгы кёзлери къалай жанып тепсегенин кёргенинде, жаш адамла бир терс зат этип къоймасынла деп сёлешдиле. Хар не да биз излегенча болуп бу кюннге жетдик. Тюнене къызны анасы Урия тюкеннге келген эди да, билдирип кетди, кечге къоймай, оноуларын этсек игиди деп. Аныча заманынг сени да болганды, – деди Сапий, сёз айтмай, тынгылап тургъан Адейни кёзлерине къарап.

Сапий жууап излеп ашыкъса да, эри, ауузундан сёз чыкъмай, иги кесекни сакълатды. Сора акъыртын туруп, дуркъуну ичинде малланы сынагъанча, къарап.

– Да мен да аны ючюн тюшюргенме элге юч ууаныкны бир ызгъа, – деп башха жууап бермей, арбаздан чыкъды.

Сапий, Адейни ызындан къарап, къайры баргъанын билирге изледи, алай а Жазлыкъ элни тар айланч орамы муратына жетерге къоймады. Энди кёп сёлеширге суймеген адам болса да, ишни терк этиучюсюн эсге ала, келин келсе къараллыкъ ишлеге эс бёлюп тебиреди.

Адей суу жагъасына келип, Акъбайланы тийреге чыкъды. Былайда тенги Алий-Солтан бла сёлешип, ишин тындырып, Дотдайланы тийреге айланды. Ныгъышда олтургъан къарт хажини къолун тутуп, кёлюн алырча хапар айтып, аны къарындашлары таба, – Батчаланы тийреге ташайды.

* * *

Сапий боза этерге гюрбеден юч темирлиге сыйынган нартюх алып, къапчыкъгъа къуюп, тирменнге элтирге хазыр этди. Сора къоллары ишлей тургъанлай, ауузу сёлешгенин тыймай, мен къымылдамасам ким къымылдарыкъды, не къадар терк этсек, аллай бирни жюк юсюбюзден терк тюшерикди деген оюму къанат къакъдыра:

– Оу, мен харип, къууаннгандан тайыша башлагъан болурмамы? – деди кесине.

* * *

Сапийни атасы, Ахлау, Жазлыкь элге биринчи тюшген адамланы бири эди, кызы гинжи оондан чыкъмагъан заманда. Саулай Жазлыкьгъа юч юйдегили болуп келип, бир юч жылны жашагъанларында, эл къурала башлады. Адамла Кийик ёзенде тегерекге юйлени сала башладыла. Аллы – суу, арт жаны – тау, арасында бир кесек ёзен жерге юйле тюшюп, тийреле къурала тебиредила. Юйден чыкъсанг наныкъ, шхылды, дугъум дегенча кегетлени терк окъуна жыяр жер узакь туююл эди. Сабийле кеп кере наныкъ жыяргъа барып, айыуну керюп къачхандыла.

– Ол бизни жерге угъай, биз аны жерине келгенбиз, чегет таба узакь бармагъыз, – дегенди ары айыуну къайгъысын этгенле. Къоншула тюше башлагъанларында, къарт Ахлауну ариу кызыны хапары да жайыла башлады. Аладан узакь болмай эки жашы бла беш кызы болгъан бир юйдеги алайда юй ишледи. Ол Адейни атасы Махмут эди.

Адейни атасы къатларында юй ишлегенинде, Сапийни жети жукълап, акъылында жокь эди, ары келин боллукьма деп. Адей, ариу Сапийни кергенлей: «Аллах айтса, бу меники болур», – деди. Оналтынчы жылы баргъан Сапий, Адейни этген накъырдаларын жаратса да, эшитмегенча этип жюрегин жара эди. Адей, кеп сагъыш этди да, анга келечиле жиберди. Къарт Ахлауну, кызындан сора, жашы болмагъанын хайырланды.

Кюз, нартюх орулгъан заманда, эки эмилик ууаныкьгъа боюнса салды. Бир-эки кюнню сюрюп, арытып, арбазына алып келди. Жазлыкь сууну ары жанында нартюх бахчачыгъын оруп акъылгъа келген Ахлау, къоншусуну арбазында бош ёгюзлени керюп, тилей келди.

– Аны не сёзю барды, эмиликдиле, кесинг элталмазса, мен да барырма эдим бирегизге? – деди Адей.

– Жашым, мен алыкъын ууаныклагъа айтханымы этдиралмазча туююлме, сен барып этер зат жокьду, керек болса, суну ол жанындан кычырырма, – деди Ахлау.

* * *

Къартлыгъында Аллахдан тилеп, Ахлау, сабийи болгъанында, ант этген эди:

– Мени къолум, аягъым тохтагъынчы, берген насыбынгы, кызымы, къууанчын керюрге къойсанг, Аллахым, санга къор болурма, – Сапий туугъанында кеси ыразылыгъын танытып, намазын ол алгъыш бла бошап, къурманлыкь этген эди.

Адей ол хапарны билеми эди, огъесе кесими тапды амалын, Ахлауну кызын алса, несин да аямазлыгъы керти эди.

Ахлау «керек болса, мен ары жанындан кычырырма» дегенинде, Сапий аланы юйлерине киргенча болду. Аны бла Ахлау ууаныкланы алып бахчасына, Адей да атына жер салып, жайлыкь таба айландыла. Адей кеси болмаса, аны къайры баргъанын киши билмейди. Ол сууну

жаны бла ёрге барып, кёчюуге жетгенлей, суудан ётюп, атын Букай айры таба бурду. Сыртны башында кёшша барып, юйге элтирге хазырлагъан бишлякъланы артмакъгъа салып, къанжыгъасына жарашдырды. Атын кырдыкга бошлап кёшдагъыла бла бираз ушакъ этип, ызына къайытды. Элге баргъан жолу бла келе келип, сора жолдан чыгъып, Дууут таба барып, бир деппанны башындан энишге къарады. Тюбюнде нартюх ора тургъан Ахлауну кёрюп атындан тюшдю.

Къарт сексенден атласа да, тири кымылдайды. Ахлау оргъан нартюх сабакъланы къатыны Нюрлю байлап ёрге сюегенин кёргенинде, барып болушурча болду, алай а этген муратым толмаз деп къоркъду.

Атыны ауузлугъун алып, гелеуге ийди. Жамычысын терекни салкынына жайып, биразны сакъларгъа кереклисин ангылап, кыйырына олтурду.

Жаш адамны башына кёп тюрлю сагъышла келе эдиле. Барындан да бек, Ахлаугъа тюбесе, къалай боллугъуну сагъышын этеди.

Ахлау нартюхню орап бошап, суусап ичип, бираз солуп нартюх къауданланы жюкледи. Юй бийчесине:

– Сен салкъында бол, мен ууаныкланы бери сюрейим да, сора юйге кетдик, – деп юзгюле болгъан жерге айланды.

Нюрлю, терекни салкъынында иги кесекни сакълап, эри келмегенинде, ызындан къарай чыкъды. Эки ууаныкны бир жерге жыялмагъанын кёрюп:

– Боюнсаларын алма дегенем да, – деди.

Терекни салкъынында сакълагъан, Адей, адам ауазланы эшитип, башындан бола тургъанны кёрюп, атыны ауузлугъун салып, юсюне минди. Жолгъа чыгъып, жайлыкъдан келе тургъанча, Ахлауну бахчасыны тюбю бла ётюп тебиреди.

Ахлау, ууаныклагъа айтханын этдиралмай, аманына таянып тургъанлай Адейни ат бла кетип баргъанын кёргенинде, баласын кёргенча къууанып:

– Жаш, бери жет, бу ант жетерикле айтханымы этмей, кыйнар ючюн кыймайдыла, – деди арыгъанын жашырмай.

Адей келип къамичини ойнатханлай, ууаныкла боюнсагъа жарашдыла. Сора кёлюндегин билдирмей, Ахлаугъа:

– Да, акъсакъл, мен айтхан эдим биргегизге барайым деп, сен унамагъан эдинг ансы, – деп, жолгъа чыгъардан алгъа къартланы арбагъа миндирди, ат бла ёгюзлени алларында келди.

Жаш ууаныкла ары-бери чайкъалсала да, уллу кыйнамай, Жазлыкъ сууну кечююуге жетдиле. Суугъа кириден алгъа Адей ууаныкланы баш бауларын къолуна алды. Къобанны арасында суу кесини къарыуун кёргюзте башлагъанында, Адей ёгюзлени тохтатып:

– Ахлау, кызынг Сапийни манга беремисе, огъесе ёгюзлени суу баргъан жанына бурамамы? – деп накъырда халда сорургъа аздан къалды. Миллет намыс хорлады алайда. Алай ол кёп созмай келечиле жиберди Ахлаулагъа.

Адей, ана къарындашыны юйюне келип, юй оноундан хапар айтды.

Жууукъ, тенг заманында билсе, кьюуанч толу болады.

– Жашла, согъум ёгнозлени экисин толу къакъ этерикме, бири да кьюуанч къурманлыкъгъа кесиликди. Тамбла согъум малланы тындырайыкъ да, сора кызыны юйюне хапар иерча боллукъбуз, – деп ишни башланганына кьюуанып, ыразылыгъын айтды Адейни ана къарындашы.

... Келлик келинни юйдегисинде да тойгъа хазырлангую толу бара эди. Не жаны бла да сёз жетмезча, хазырлангандыла. Анасы бир талай дарий жыйрыкълыкъ, кёлеклик кюмачла хазырлагъанына кызы ыразы болганды. Арбазда эси сакълагъан кьюуанч башланыр заман да жетди.

Кюзню тамам иги заманыды, мал семиз, табийгъат ариу, чегет кёгетден толу. Жаш адамла, къауум-къауум болуп, наныкъ, дугъум жыйгъан, кызы, жаш бир-бирин таныгъан, чам бла сынагъан заманды.

Артыкъсыз да келин келлик тийреге жашла, кызыла бир ай чакълы бирни той, оюн кюуар акъылдадыла.

* * *

Адейлагъа келин келип, кьюуанч баргъанлы бир ыйыкъ ётдо. Ыстым, тойну таматасы:

– Кызыла, келинни тамбла наныкъ жыяргъа элтсегиз да боллукъ эди, ансы эриге болур мюйюше, – деп жаш тёлю кёз ачарын изледи. Тойдан башха жерде бири-бирине тюбеширге амалы болмагъан жаш тёлю, эшитгенлирине кьюуанып, «хо» дедиле.

Эрттенликде, эки къауум болуп, кёгет жыяргъа атландыла. Биринчи наныкъла болгъан жерге барып, кьюуанч халлы болуп тургъанлайларына, айыуну кёрюп, башха жерге кетдиле.

Тюз аллынга чыгып къалмаса, не жаныуар да адам бла кюрешмейди, артыкъ да жай заманда. Тауда жашагъанла аны иги биледиле. Бёлек заманы тегерекге къарап, жукъ эслемегенлеринде, кёгет жыйып башладыла.

Чам, лакъырда эте келип, экеу, ючеу болуп, дугъум кёп агъачда тас болдула. Келинчик да кызыладан узакъ болмай бир терекни къатында сюелди. Айтек биргесине келген кызыны бла жашны накъырда сёзлери ачыкъ болурча, аланы жунчутмазча, кенгирекде тохтаханлы. Накъырдашы жарашханла кёзден таша сёлеширге суйгенлерин ким да биледи. Бираздан келин къайгъылы адам болмады. Келтирген сауутлары наныкъдан, шхилдиден, дугъумдан толдула. Кёгет жыйып бошагъандан сора, талада бир бирлерин жокълап тебиредиле. Келинчикден башхасы, бары да, талагъа чыкъдыла.

Келинчик чамчы, оюнчу кызы болгъаны себепли, бугъунуп ойнайды деп, биринчи акъыллары алай болду. Иги кесекни – Ма-ри-ям – деп кычырып, тапмагъанларында, элге адам чапдырдыла. Жаныуарны кёргенлерин еске тюшюрюп, къоркъа башладыла.

Кызыла бир жерге жокку болдула. Жашла хар бири бир жанына чабып, жукъ кёралсакъ деп кюрешдиле, алай а жукъ да тапмадыла.

Жаш тёлю билмегенликге, ала кёрген айыу кесин эслетмей, ызларындан келди. Кызыла, жашла жыйгъан дугъум аны эм суйген кёгети эди.

Жаш тѣло дугъум жыяргъа киришгенлей, шыбыртсыз келип, келинчик болгъан жерге жетди. Къатында мазаллы айыуну кѳрген Мариям эсин ташлап жыгъылды. Айыу жерде сойланган Мариямны кѳтюрюп, аны ариулугъандан кѳз алмай, талай сирелди. Айыу бу ариу жанны кѳююп кеталмай, аны сыртына атып, келгенича, шыбыртсыз тас болду. Биргесине келгенле келинчикни жокълагъан заманда, ол ала болгъан жерден узакъда эди...

Элге хапар баргъанлай, ким ат бла, кими жаяу излерге жайылдыла. Излеу кече да тохтамады.

Ай жарыгъында таула, ёзенле да – Ма-ри-ям! – деп кычыргъанча бола эдиле аны излегенлени кычыргъанларындан. Алай а не тау, не агъач, не Мариям жууап бермедиле. Эки айны ичинде жазлыкъчыла келинни излеп кюрешдиле, не келсин, ыз тюзеталмадыла.

Элни къартлары жыйылып:

– Эки айны ичинде табылмагъан мындан ары табылыр деп билмейбиз, – деп ёлгеннге санадыла. Жангыз бир адам бар эди арымаздан, талмаздан, кече, кюн – «Мариям!» – деп, тауну ташны аулап кюрешген, жаланда Айтек эди. Айтек ол кюн элде болмагъанына кыйнала эди, кесин Мариямны аллында терс болгъаннга санай эди. Ёлгюнчю, излегенни тохтатмазгъа ант этген эди. Тюнене биргесине излеп, кыйналып айланган адамла бош излейди деп, сѳзюн эте тебирейдиле.

* * *

Элде тиширыула тѣшек, жастыкъ, жууургъан дегенча хапчукларын кюннге атып, кѳрутуп, кышха хазырлана тебиредиле. Ыйыкъла бла юйюне келмей Мариямны излеген Айтекни кѳрселе, ахтынып: «Жазыкъ акъылындан тайышып къалды Мариям амалтын. Юч-тѳрт айны ичинде табылмагъан энди кыйдан табыллыкъды, амалы ол болуп этеди ансы», – дегенле кѳп бола башладыла.

Айтекни ишеги жокъ эди эм суйген адмы сау болгъанына, кыйда, къалайда излерге билмей эди ансы. Бир ауаз жюрегине: «Сауду, изле» – деген ийнанмакълыкъны сала эди. Элден бир кюнлюк жол узакълыкъда, былайда жанъуар болур, жашар деген бир жер кѳймай къарады. Бир талай айыу куркаланы табып да тинтгенди. Бир деп бир ыз табалмайды. Кюнлени биринде арып, ташны ышыгъына олтургъанлай, кеси да эслемегенлей къалкъды. Тюшюнде Мариям:

– Айтек, арт эки кюнде ненча кере келдинг къатыма, кѳралмайса, иги изле, – дегенлей элгенип уянды. Кѳрген тюшю сау болур деп ышандырса да, кыйда излерге билмегени къарыууна жете эди. Тюш бир затны ышаны болур деп, элден узакъ жерледе излерге мурат этди.

Бир кюн айыу кеси бек суйген, тынчыгъан тууар этчикни келтиргенинде Мариям бурнун, ауузун кысып, дорбунну артына къачды. Айыу бу затланы чыртда ангылаялмады. Неге угъай болса да, тынчыгъан этчикни ашамагъанын жаратмады. Бу ишлени барыда айыну тынчылыгъын бузгъандыла. Ол Мариямны тѳгерегине айланама деп кышхы жукъусуна

да кирмегенди. Не кыйналса да, не болса да ол ариу жаныуарны кёрюп туруга суюди. Жылны бу заманында жуклап туруучу айыу, эрттен сайын куркасындан чыгып, Мариям бла кесине азык излеп ашырады кюнлерин.

* * *

Суууктла тюшдюле. Айтек, элден узакда, сау кечени узуну айланып арып, суууксурап, чабыр саламлыкдан каяны ышыгында мулжарчык этип, солурга олтурду. Арыган санлары бир кесек эс тапдыла. Не кюрөшсе да бой бермезге, жукчу санларына ала башлады. Кёзлери кысылырга, бир ынгырдаган ауазны эшитип, не болганын ангыламай, кайры кыарга билмей, арсар болду. Арыган санла жуктуга тартдыла. Ма энди жуктады дегге, биягы ауаз уятды Айтекни. Алга ол ауаз каяладан келгени бла, сырт жанындан келгенин ангылапмай, кеп кырап турду. Не этерге билмей турганай, Аллы кая ыранда уллу таш бир жанына болду да, дорбунну аллы ачылып, ичинден айыу чыкды. Ол, жук излегенча, тегерекке кырап, кишини кермей, ташны дорбунну аллына этди. Каяга кысылып турган Айтекни айыу кермесе да, ийинден биллик болур эди, аяз аны жанындан болмаса. Тегерекде киши болмагынына ишексиз болуп, жолуна тебиреди.

Кеси кермеген, алайда дорбун барды деп билирча туююлду. Айтекни бир акылы Мариям андады дегге, бирси акылы: «Айыу куркасында ашамайды, мында кайдан болукду», – деди. Башха болмаса, суюклерин тапсам, деген акыл келди башына. Айыу, Айтекни болганын эслемей, кая ыранда жол бла ерге айланды.

Бу заманда айыуну жукламагынына сейирсине, Айтек, ол кез туурадан ташайганлай, дорбунну аллына барып, аны аллында ташха кырыу эталмазын ангылады.

– Ма-ри-ям! – деп, эки кюлун ауузуна салып, мазаллы ташны кыйыры бла дорбун таба, талай кере кычырды. Каяла да аны биргесине кычырган болмаса, дорбундан «менме» деген болмады. Ичине кирсем не барын керюрем деп, дорбунну аллында ташны орунундан кымылдатыр амалла этип кюрөшди. Кырыу эталмай, жашланы алып келирме деп кете тебирегенлей, ынгырдаган ауаз эшитилди. Айтек биразны кымылдамай турду. Жюреги чыгарга жетип, мазаллы каяны адуруга кюрөшди, алай а тепдиралмады. Эшитгенине ийнанмай: «Кимсе?» – деди. Ары жанындагы ауазны не айтханын ангыларча туююл эди, ол тунук эшитиле эди. Айтек мазаллы кая ташха кырыу эталмазын ангылап:

– Бусагыт адамла алып жетейим, – деп, эл таба чапды.

Ол кылай барганын билмей, учанча келди. Бир акылы айыу балала болурла десе, бир сагышы адам ауазга ушаганчады. Аллах жазыксынып, Мариям эсе уа деген сагыш башындан кетмегенлей, элге жетди.

Айтек элге киргенде, танг жарып, элчиле ийнек сауа башлаган эдиле. Элни кыйырында жашаган тенги Сапарга болумну айтып, сауут-саба,

балта, жыжым алып, талай атлы болуп ёрге айландыла. Атлы нёгерлери Айтекте «хо» деселе да, дорбунда таууш Мариямны ауазы болмагъанына ишексиздиле, алай Айтекни жанын кыйнамаз ючюн жукъ айтмайдыла. Айтекте жолну узуну ала акъырын баргъанча кёрюнген эсе да, келлик жерлерине жетдиле.

Дорбунну аллына келип, айыуну кыйтхан ызын кёрмегенлеринде, бары бирден кюрешип, мазаллы ташны, адам сыйынырча, аллындан бир жанына этдиле. Биразны арсарлы болуп турдула. Дорбунда жаны болгъан зат эселегенлеринде, ичине кирирге дедиле. Бираз баргъанлай, къарангы чачыла башлады. Дорбунну башында жарылгъанындан тюшген чыракъ жанганча, ичин мутхуз жарытып, ичиндегин кыйыналмай кёрюрча бола тебиреди. Тар кыя тешик кенгирек болуп бир жанына бурулгъанлай, дорбунну ичи толу ачылды.

Мазаллы ташны кыатында кыара ауана эслеп, келе тургъан жашла сабыр болдула. Ол неди дегенча, артха туракъладыла. Айтек аны ким болгъанын бармагъанлай да билгенча, мыллыгын алгъа атды. Ташны кыатында ахыр кыарыуун кычыра, кычыра тас этип, эсин ташлап тургъан Мариямны ауанасы эди. Кыатына жетерге: «Тохтагъыз! Айып этмегиз, мен кесим», – деп, Айтек Мариямны азгъан боюнуну тюбюне билегин салды. Дунияда эм суйген адамын, башхаладан уялмай, кёкюрегине кысыды. Кеси да билмей тургъанлай имбашлары кыалтырадыла, кёзлеринден жылмукъла акъдыла. Ол, тенглирини кыатында уялмай:

– Жаным, мен сени тапдым, тапдым, – деп, Мариямны азгъан санларына кёкюрек жылыуун берди. Суйген адамыны суууп баргъан санларына жашаууну жылыуу кыйтханча таныды. Мариям кыарыуу жетип кыучагын ачалмагъанлыгына, суйген адамыны билеги болгъанын сезди, алай не кюрешсе да кетген кыарыуу анга эс жыйдырмайды. Кыарангыгъа батып баргъан акъылы: «Ёлсенг да, суйген адамынгы кыолундаса», – деп шыбырдайды. Тюзю жашла алай жетмеселе, эсин да жыярыкъмы эди, ким билсин. Кёзлерин ачалмагъанлыгына, Айтекни ариу ауазы, балхам сёзлери жюрегине кыарыу бердиле.

Жашла, уялтмайыкъ деп, дорбунну теренине атладыла. Аны ичи келгенлени сейирсиндирди. Теренинде, Хабийни тас болгъан кийизи бла Сапарны жамычысы салам мулжарны юсюнде табылдыла. Дорбунну ичи амалсыз адам сууукъ болмай жашарча жылыды. Кыаядан тамгъан суучукъ, илипин болуп, дорбунну теренинде тас болады.

Жашла Айтек болгъан жерге келгенлеринде, сабийчикге сёлешгенча, эм ариу сёзле айтыла тургъанын эшитип, биразны сакъладыла. Барын кыуандыргъан да, эсине келмесе да, Мариямны табылгъаны болду.

Дорбунну иеси келгинчи кетейик деп, Мариямны тышына чыгъардыла. Эки ылыхтынны ат жерлени эки жаны бла ийип, анга жатдырып, жамычыны юсюне жаба башлагъанлай, ол кёзлерин ачып: «Суу-у», – деди. Кыуанчыны чеги болмай, Айтек кыанжыгъада гыбытха чапды...

Кязим, жигитлери да – сахнада

1940 жыл 26-чы октябрьде малкяр театр ачылганда Мечиланы Кязим кыраучуланы санында болганын артда да ол кыуанчлы ишге кыатышханла дайым да айтып тургандыла. Испанлы драматург Лопе де Веганы «Кыой шаудан» деген пьесасына кере салынган оюнда баш рольну – Лауренсияны - сыфатын кыураган жаш актриса Кючмезланы Шарифаны алгышлап, малкяр халкыны театры, аллай фахмулу актёрлары болганына уллу ыразылыгын билдирген эди.

Бу шарт Кязимни, ол заманда жашауда хар жангы ишге да тюз кезден кырап, тийишли багъа бергенин ачыкылайды. Поэт 1933 жылда кыуралган жыр-тепсеу ансамбльни репетициясындан сора «Тойчулагъа» деген назмусун жазганы да белгиледи. Ангылай эди акылман Кязим искусствону кючюн, магъанасын да.

Хар поэмасы да театрға жууукъ

Мечиланы Кязимни кыайсы поэмасын алып кыарасакъ да, ала драматургиядан, алай эсе уа, театрдан да узакъ кетмегендиле. Сёз ючюн, «Тахир бла Зухураны» ишленнгени пьесагъа кыалай жууукъду, бу эки жигит да сёзлерин кезиу-кезиу айта. Мында бу эки сюйгенни жаз тил бла селешгенлери, сёзге усталыкылары, айтышла айта билгенлери, Тахирни тойгъа кыызча кийинип келгени – бары да театр шартладыла.

Шаркъ дуняда белгиле таурухну Кязим, кесича жазып, энчи чыгъарма кыураганды.

Кёпледен эшитирге тюшеди драматург Ёлмезланы Мурадин кесини «Тахир бла Зухурасын» Кязимни поэмасына кере жазганды деп. Мурадин бу бурунгу таурухну конфликтин, жигитлерини атларын тюрлендирмей хайырланган болмаса, Кязимни чыгъармасын ёзегине алмаганды. Ол сынауну малкяр драматургияда Маммеланы Ибрагим хайырланганды.

«Жаралы жугьтурну» да Ибрагим Кязимни бу атлы поэмасына кере 1963 жылда жазганды. Дагъыда поэтни назмуларын, алада айтылган болумланы хайырланып, башха жигитле да кыошуп (бий, бийче, Сакинат эм башхала), Кязимни кесин да драманы баш жигити этип, Мамме улу кесини чыгъармачылыгында угъай, битеу малкяр драматургияда да эм мажал пьесаладан биринча кыойганды.

Алай пьеса, аууз бла айтханча, терк жазылып кыалмайды. Хар бирини кесини энчи жолу барды. Бирде уа бек ныхытлы окъуна. Мамме улугъа да тюшген эди кёп тюрлю амал излерге.

Ол кеси эсгериулеринде жазганнга кёре, аны бу ишге Кьюлийланы Къайсын кёллендиргенди. Драматург аллына кыйын борч салган эди – чыгъармасында Кязимни дин ахлуча, атача, поэтча, халкыны ёкюлюча кёр-гюзтюрге деп. Ары дери халкыда Кязимни асламында хажича таныгъандыла, зикирлерин, назмуларын аууздан ауузгъа айтып. Ибрагим а аллай болум, сурат излегенди аны эслилигин, терен адамлыгын кёргюзтюрча. Пьесада Кязимни сыфаты бир тюрлю болуп, анга керекли тюрсюн табылмай, автор муратына жеталмай эди. Болуучусуча, ол билмей тургъанлай келеди.

Малкъар театр оюн бла Герпегежни жайлыгына барады да, актерла малчыланы къошларында къаладыла. Ол кече Ибрагим Кязимни юсюнден хапарлагъа тынгылайды. Кириютде бызынгылыланы бла холамлыланы араларында суу ючюн даулаш чыгып, адам ачыр чекге жетгенлеринде, аны Кязим тохтатханын айтадыла. Бу керти, жарсыулу иш, пьесаны эм иги суратларындан бири болуп, пьесагъа алай киргенди.

Поэтни назмуларына къарасакъ, биз «Кириют» дегенни табабыз. Ол кеси анда былай дейди:

*Кириютден келдим ахсай,
Бек осал иш болду, айхай!
Жашайбыз биз алдатханлай,
Къармалабыз амал тапмай...*

*Ай, мынафыкъ, Шакъманлары
Къайнайды сизге мени къаным!
Холамны сиз терилтидигиз,
Бызынгыгъа жау этдигиз...*

Къан тёгюлюрге боллукъ ишге бара, Мамме улуну пьесасында Кязим тюзлюк, жарлы халкы ючюн кесин ортагъа атханын, аны ишеклилигин да кёргюзтеди. Ол толу ийнанып туююлдо эллилерине, башхалагъа да анга тынгыларларына. Нек дегенде кеси «Кириютде» айтып турады: «Эки къуш жыргышсала – жыячыгъа тюгю – саугъа»,- деп. Сора асыры тереннге кетген эди даулаш да. Алай Ибрагимни Кязими табады аллай сёзле – аланы тюзлюклерине тюшонюп, таплыгы бла жайылырча. Халкыны кюн сайын ахтыннганын эшитген, адыргы жашау бардыргъанын кёрген Кязимни жюреги жаралы эди. Поэмасында жаралы жугъутур ол кеси эди.

Мамме улу алгъа пьесасына «Кязим» деп атагъанын да айтады эсгериулеринде. Алай, республика оноучула анга ыразы болмай, атын тюрлендирирге керекди, деп билдиредиле. Алай бла болганды ол «Жаралы жугъутур» да.

Бу оюннга, хар замандача, Малкъарны элдеринде, Къарачайда да къарап, къараучу ыразылыгын билдирген эди. Аны театрда премьерасы болган кюн Москвадан белгили критик Ю.Фрид келип, «Театральная жизнь» деген журналда оюнну юсюнден статьясын басмалагъанды. Окъуучуланы аны бла да шагъырей этерге сюебиз. Статьяны аз къысхартып беребиз.

Поэт, которого мы не знали

В этот вечер, в Нальчике, мы познакомились с поэтом, имени которого раньше не знали. Наверно, даже очень немногие литературоведы могут

похвалиться знанием его поэзии.

Звали его Кязим Мечиев. Был он хромой кузнец из горного аула Шики. Родился более ста лет назад и писал стихи по-балкарски, арабскими буквами - ведь его народ не имел своей письменности.

Мудрость и красота самобытной поэзии Кязима долгие годы оставалась скрытым сокровищем родного народа и лишь два года назад книга его стихов впервые появилась на русском языке в переводе поэта С. Липкина.

Познакомил нас с Кязимом Мечиевым артист Кабардино-Балкарского драматического театра Ибрагим Маммеев.

В этот вечер шла драма «Раненый тур». Героем ее был Кязим. И играл его автор пьесы И. Маммеев.

Образ народного поэта в спектакле, поставленном Г. Моисеевым, решается в величественно-эпическом стиле, от которого мы за последнее время несколько поотвыкли. Однако такое решение оправдано всем строем пьесы и, прежде всего, стихами самого Кязима.

Кязим Мечиев был певцом своего народа, защищал бедных, отстаивал справедливость и доброту.

Вот бедный охотник Хашим пожалел раненого тура и отпустил его на свободу. За это князь жестоко избил охотника. Этот эпизод послужил основой поэмы «Раненый тур», где Кязим делает далеко идущее обобщение:

Что делать? Как тур, из двустволки.

Ты ранен, мой бедный народ.

За раненым гонятся волки,

Но кто к нам на помощь придет?

В поисках правды Кязим совершил паломничество в Мекку, но и там, в «святой земле» он увидел угнетение бедных богатыми, столкнулся с горем и нищетой.

В пьесе И. Маммеева Кязим совершает много добрых дел. Драматург и актёр создали величественный образ мудреца, человека железного мужества и святой чистоты.

Кязим прожил долгую жизнь. Ему шел девятый десяток, когда началась Великая Отечественная война. Он встретил её стихотворением «Мы победим!».

Премьера «Раненого тура» стала заметным событием в культурной жизни республики. Зрители, многие из которых знали старого поэта, единодушно приняли новую работу театра, и прежде всего исполнение роли Кязима И. Маммеевым. Находящиеся в зрительном зале родные поэта, и среди них его младший сын Сагит, одобрили работу артиста.

Балкарская труппа много разъезжает по республике. После премьеры в Нальчике артисты повезли новый спектакль в горные аулы, побывали и на родине Кязима, в горах неподалеку от места, где находился когда-то аул Шики.

Режиссёр с самого начала строил спектакль в расчёте на многочисленные выезды, на небольшие сценические площадки. И молодой художник С. Урусов создал оформление легкое, портативное и в то же время образное...

«Сюймекликни поэмасы»

Поэтни «Бузжигитини» жигитлерини бай ич дуниялары, суймекликлерине кертичиликлери, поэманы конфликтти, аны тохтамай ёсюп баргъаны драматургга аламаг материалдыла пьеса кьуарача. Энци белгилеригим, «Бузжигитде» жигитле Тахир бла Зухурадан эсе таукелдиле, бир бетли кьуралып кьалмайдыла. Бузжигит жаланда суймеклик шашхын этген жаш туйюлдо. Ол устады, архитектор.

Анга суймеклик, усталык да бирдиле. Таулу элде туугъан Бузжигит тыш жерде аллай бийиклеге жетгени, тутхан ишине, суймеклигине да кертичилей кьалгъаны – Кязимни поэманы жигитлерини сыфатларын ачыкьлауда уллу жетишими эди.

Маммеланы Ибрагим «Бузжигитни» ёзегине алып, «Сюймекликни поэмасын» жазгъаны драматургну тюз сайлауун кёргозтеди. Аны конфликтин ёсдюре билгени Кязим кеси жазгъанлай: «Кёкдеги Аллахдан кючлюмюдо жердеги адамны айтханы?» - деген ачы, - кертилиги бла сейирге кьалдыргъан оюмуна жетдиреди.

1969 жылда малкьар театрда «Сюймекликни поэмасын» режиссёр Кьулийланы Борис салганды. Сёзсюз, бу оюн да коллективни, драматургну, режиссёрну да кезиулю жетишимлери эди.

Драматург Маммеланы Ибрагим пьесада, Кязимни ызындан бара, Бузжигитни ариулыкьга, тюзлюкге, суймекликге табынган уста этеди. Биз кетсек да, кьалала кьалырла, деген оюм бла ишлейди ол.

Кязимни ханы драматургга аллай амал бергенди – аны адамлыкь, аталыкь, ханлыкь ышанларын да толу ачыкьларча. Ибрагим Бузжигитни гитче заманында ханнга мамлюкге берилген кьарындашы Кьарамырза бла тубещдиреди. Ол зар, кьара ниетли адамды, аскер башчы. Кьарамырза, ханны кьызын Зулейханы алып, тахха олтурур муратлыды.

Пьесада драматург Кязимде келген эки ызгъа – суймекликни бла усталыкьны кёргозтгенине – аладан бирини тахха талашыуу эки кьарындашны да жау этгенин кёргозтеди. Ала туугъан кьарындашла болгъанлары ачыкьланганда уа, Кьарамырза этген кьужур ишлери ючюн, кеси кесин ёлтюрюп, намысын алай кьоруулайды.

Бу оюнну юсюнден «Кабардино-Балкарская правда» газетде да (16-чы сентябрь 1969 жылда) «Поэма о любви» деген статьяны табабыз. Аны авторлары Мызыланы Исмайыл бла Зумакулланы Владимир режиссёрну, ханны, Кьарамырзаны, Зулейханы ролон ойнагъан Маммеланы Ибрагимни, Юсюпланы Хамитни, Будайланы Ольганы эм башха актёрланы да ишлерине бийик багъа береди.

Оюн ал суратларындан окьуна Бузжигит, кьаланы андан ары ёсдюрюрге ахча тилегенинден, казна кьуру болгъанын, ол кьара халкьны терисин сыдырып ишленгени ачыкьланнганына тошюннгенинден башланып, кьараучу сейир хапаргъа кьарарыгъы ачыкьлана эди. Эки кюч – игилик бла аманлыкь, суймеклик бла хыйлалыкь – кьазауатларын тохтатмай кюрешгендиле.

«Оюнну ахырында битеу пьесаны магъанасы ачылганды, - деп жаза-

дыла авторла, - устаны бла ханны юйюрлерини бушуулары эм сыймекликни жойгъанлары...»

«Сыймекликни поэмасына» Малкъарда, Къарачайда, Дагъыстанда да къарагъандыла. Бужигит бла Зулейханы таурухлары къайда да къараучуну сансыз къоймагъанды. 1997 жылда Маммеланы Ибрагим биринчи салынган вариантын малкъар театрны жаш актёрлары бла да кёргюзтген эди.

Ётген жайда малкъар театрны актёрлары Дагъыстанда гастрольлада болгъан эдиле. Къараучу, алыкъа да ол оюнну унутмай туруп, анда ойнагъан Будайланы Ольганы артыкъ да тансыкълагъанын айтхандыла. Сёзсюз, бу спектакльни уста салынганына, авторну, актёрланы да ахшы ишлерине шагъат болгъан шартды.

«Азап жолу»

Драматург Тёппеланы Алим а, Кязимни чыгъармаларына кёре жазмай, аны кесин чыгъаргъанды сахнагъа «Азап жолу» деген пьесасында. «Кязимни сыфаты бла нени кёргюзтюрге сюе эдинг?»-деген сорууугъа ол былай жууаплагъанды:

–Пьесада Кязим баш жигитди, тюзю, халкъны кёчгюнчюлюкде кёрген къыйынлыгъыны сыфаты. Халкъны ниет къудурети.

Экинчиден, халкъла арасында кеси энчиди.

Ючюнчюден, халкъ къыйын жолунда кесилигин, иги къылыгъын, жандауурлугъун тас этмей баргъанды. Ахырында, киши жеринде, аулакъда ол ёле туруп, башхала сау къаладыла, алай бла жашау андан ары барады.

Пьесада факъырчыны сыфаты барды. Хар жеринден къысталгъан адам факъырчыгъа тенг болады. Мени оюмум бла, ол пьесада белгиди, халкъны бир жаныды. Аны бла Кязимни ушагъы оптимист трагедияды, къараучугъа таукеллик берген. Ала жолну бир къыланчында тохтайдыла ансы, жол андан ары барады. Ахырында ауазла эшитиледиле, аланы уа халкъны тамблагъы кюню деп ангыларгъа керекди.

Солтан-Хамитни бла жашы Мухамматны арбакълары (привидение) чыгъадыла сахнагъа.

«Жаралы жугъутурдан». Солдан онгга: Сакинат – Энейланы Рая, Кязим – Маммеланы Ибрагим, Хашиим – Къудайланы Ахмат.

Ала аны революциягъа ийнануун, термилиуон кѣргюзтедиле. Кязим революциягъа ийнанмагъанды, деген оюм барды, мен аны бла бир заманда да ыразы боллукъ туююлме. Уллу орус жазыучула кибик, ийнанганды ол да анга. Алай ол, большевикле да артда аны алдагъан этгендиле. Андан аман айтады назмуларында экилерине да.

«Азап жолунда» Кязим болмай амал жокъ эди. Мен аны бла кѣчгюнчюлокню физика не да юридический жанын кѣргюзтмейме, ол азапны философиясын айтыргъа итингенме.

Актѣрла да Бачиланы Ахмат-Кязимни, Шахмырзаланы Алексей – факъырчыны, Мызыланы Таубий – Солтан-Хамитни бек иги ойнагъан эдиле.

«Азап жолуна» Нальчикде, таулу элдеде да къарап, аны Москвада бардырылгъан россейли театрланы «Федерация – 89» фестивалына элтген эдиле.

Мечиланы Кязимни сыфаты сахнада кѣрюннгенини малкъар халкъны культура жашауунда, аны тин байлыгъында да магъанасы уллу эди. «Жаралы жугъутур» 1960-чы жыллада салыннганы бла кѣчгюнчюлокден къайтып келгенлени жангы жашаугъа ийнандыргъанды, ала ахшы муратладан толуп, Кязим бютюн да кюч – къарыу бергенди. Малкъар къараучу халкъында аллай адам болгъаны бла ёхтемленип, аны бла бирге миллет сезими да къатханды.

«Азап жолда» Кязим а халкъыны ол бушуулу кюнлерини юсюнден битеу анга къарагъанлагъа айтыргъа термилгенди. Анга эркинлик берилгенден сора ол биринчи сѣз эди малкъарлыланы киши жериндеги азап жолда сыйрат кѣпюрден ётерлерине ийнаннганын кѣргюзтген чыгъарма. Тыш жерде жан берлигин билген поэт, халкъына жол кѣргюзтген жулдуз болуп, тюзлокню келирине ийнаныргъа чакъыргъанды. Ётюрюк дау бла кѣчюрюлген малкъарлыла, анча жылдан сора аладан ол дауну кетергенлерине, къырал башчыла кечгинлик тилегенлерине къууанып, энди ол кюнле къайтмасынла деп тилек этип жилягъандыла.

Заман бара баргъаны сайын Кязимни сыфаты сахнада магъаналы, къыйматлы бола баргъанын кѣребиз. «Деменгили зат узакъдан иги кѣрюнеди» дейдиле. Кюнден кюннге ол, кесини жашырынларын бизге ача, оюмуну теренлиги, сейир кючю бла бютюн бек тартады. Бюгюнлюкде ол бизге артыкъ да керекди. Закий Кязим Аллахдан соргъан соруулагъа жууапланы алыкъа да табалмайбыз. Аны нюрюн сезип, назму тизгинлерини кертиликлерине тюшоннгенлей турабыз.

Энди закий поэтни юсюнден жангы чыгъарма жазылып, аны сахнада саллыкъ болсала, биз къаллай Кязимни кѣрлюк болурбуз? Айтхылыкъ философлагъа тенг акъылманны, шыйыхны, файгъамбарны деригим келеди.

САРАККУЛАНЫ Асият.

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУННУ «АКЪ ЖЫЙРЫКЪ» РОМАНЫНДА МИФ ЭМ ЖАШАУ КЕРТИЧИЛИК

Толгъурланы Зейтунну «Акъ жыйрыкъ» деген романы миллетибизни жашауунда къайгылы, бушуулу кезиуюню юсюнден жашырын тилде хапарлагъан чыгъармады.

Туугъан жерине кертичилик, суймеклик Зейтуннга жаны-къаны бла берилип къалгъан шартды. Ол аны ёксюз къалгъан кюнлерини умут этдирген, ахлусу-жууугъу, тукъуму, тенглери тутхан ниетледен жаратылгъаны баямды. Жазычу сайлагъан жолун тутуп, сейир чыгъармасында малкъар халкъны ётген емюрледен бери кыйынлыкъ сынагъан жылларын суратлай, романны онгларын хайырланып, миф бла керти жашауну тенгleshдире, ачылыкъ бла кертичилик бийлеген хапарын бардырады.

Урушда, кёчгюнчюлюкде жоюлгъанланы санап, халкъыбыз тас этген адамларыбызгъа барыбыз да жарсыйбыз. Алай ол жарсыуну сылтауу барды: кёп миллетледен урушну, кёчгюнчюлюкню да боранлары кеслерини ачы юлюшлерин ала кетгендиле. Анга къарыу жокъ эди. Алай, Толгъурланы З. кесини романында башха «боранланы» хаталарыны жарсыуун этеди. Ол «боранла» мамыр жашауну боранларыдыла. Жарсыуун автор адабиятны суратлау амалларын хайырлана, халкъыбызны адамлары чачылып-тёгюлюп, ана тиллерин унутуп, миллетибизни къарыуу тюгеле баргъаныны юсюнден кесини «Акъ жыйрыкъ» деген романында айтып башлайды.

«Акъ жыйрыкъ» деген романы бла тынгысыз этип тургъан сагъышларын айныта, малкъар мифлени юсю бла миллетни бусагъатдагъы жашауун, аны адет - төре - намыс дегенча ангыламлары къайсы аулаклада къала баргъанларын, нек унутулгъанларыны юсюнден сагъышын бизге да ангылатыргъа итинеди. Бу чыгъарманы суратлау энчилиги уллуду: автор къарачай-малкъар мифлени юсю бла миллетни бусагъатда къалай тюрленнгенин, ол тюрлениуно сылтауларын ангылатады.

Насыпсыз, кёп кыйынлыкъ кёрген малкъар халкъны, къайсы власть келсе да, къанын ичип тургъанды. Тау элдеде кеп артыкълыкъла этип, миллетни адамы уа власть къурагъан тирменни ташларыны арасында ундан ууакъ бола. Къалай къоруулаяллыкъ эдиле ала кеслерин?

Толгъурланы Зейтун кесини чыгъармачылыкъ ызына кертичилей къала, бу чыгъармасында да миллетибизни сёз хазнасына эс бура, ол тюрлениулени сылтауларын ангылатады. Жарсыугъа ол тюрлениулеге къууанырча туююлдо, нек дегенде, ала миллетни миллет энчилигин тас да, жокъ да этдире, миллетни кесин да жокъну орунуна келтирип къоярла деген жарсыула анга тынчылыкъ бермейдиле.

Жамауат жашауда бола тургъан тюрлениуле романны хар жигитини сыфаты бла да кёргозтюледди. Хар жигити бушуулу къадарлыды: Мисирхан, Аскерхан, Чиппо, Шамгъун, Чотай... – башха-башха эмегенлеге табына, сынагъан кыйынлыкълары, жашагъан жыллары башха эселе

да, бирча насыпсызладыла. Былайда, Зекерия барысындан да бушуулу кьадары болган адамды деп айтырга да боллукьду, алай романны тынгылы тинтип окьуган окьуучу, аны барысындан да насыплыгьа санарча тьойюлмюдо? Кесигиз оюм этигиз: кеси ишине бла сьойген тиширыууна кертичи, миллетине уру кьазып, неда аны сырты бла кесине бир игилик излемеген, кьол кьыйыны бла дунягьа ариулукь бла жарыкьлыкь кьоша жашаган адамды Зекерия. Былайда: «Не алакат эсе да хали, иши да, насыпдан ююшлю уа тьойюлдо», - деп айтырга да боллукьсуз. Алай, хар адам «насып» дегенни кесича ангылайды. Тегерегин «душман» алып турган миллетте кесин сакьлаган кьыйынды. Жангыз адамгьа уа бютюн да бек кьыйынды, алай Зекерия кеси кесине кертичилей кьалады.

Энди «душман» деген ангыламы ачыкьлайыкь. Хар миллетни кесини адети, тьереси барды. Башха миллетлени араларында жашаган миллет хар биринден да иги адетлерин ала, аланы кеси миллет сезимине келишдире жашайды. Ол да тюздю, алай бир-бирле кеслерини ёз миллет энчиликлерин бош, керексизлеге санай, аланы теплеп, кеслери уа миллетте чьойре келген адетлеге табынып, жалган адетле кьурап (ултхачылыкь, саякьлыкь д.а.к.) алагьа кьулланып башласала, эртде-кеч болса да, миллет сезимге заран жетериги белгили болуп башлайды. Ол миллет сезимге келишмеген «жангы» адетледиле миллетни душманлары.

Автор бизге аланы Кьоштан тауну башындан кьурап, миллетте тиш билеп турган эмегенлени сыфатларыны юслери бла кергюзтеди. Желбыдыр, Менгиреу, Ючлеме, Тьертлеме – не башхалыгьы барды атлары кьалай эсе да, бары да бир ишни кьуллукьчуларыдыла – нарт тукьумну жерден жокь, думп этерге кьурешгенле. Баш ишлери олду. Ол ишни тамамлауда бир затдан артха турургьа эслеринде да жокьду. Керюп болмаулукь – жаланда бу сезим жылытады жьуреклерин, дерт – жаланда бу сезимге бойсуна кьурайдыла Жел керюклерин: «...Жантая барып керюгюне жабышды – андан чыкьган уллу жел, мычымай, нартланы журтларыны башы бла жайылып, жашил ёзенни кьурдыгын, тереклерин да кьалтыратды».

Уллу жел – бу уа неди? Ол желни бетлери кьепдю: Революция, Граждан уруш, Уллу ата журт уруш, Кьечгюнчюлюк ... Хар бири да миллетни ахшыларын ала, жокь эте, жоя, седирете келгенди. Алай алгьадан не сур заманнга да бой салмай келген миллет, энди, хар нени да табып ырахат жашаганда, кеси энчилигин унута башлагьанды терс адетлеге бой сала, дегенни айтырга сьоеди автор. Ол затланы ангылатыр муратда автор кьарачай-малкьар мифле бла уста хайырланады. Алай фольклор мифледен сора да автор миф жибин шашдырмай, кеси кьураган мифлени да хайырланады.

Аскерхан Мисирханны туудугьуду. Аны ата-бабаларыны юлгюлеринде юйретгендиле. Ол Узунбелланы тукьум тарыхларын уста биледи. Аны кьарт анасы Мисирхан, кьыйынлыкь жер бла тенг этгенде да, зулмучулагьа баш уруп, алагьа бой салмагьанды. Аны ёхтемлиги бош,

керексиз ёхтемлик туююлдою, ол миллетни ёзек ёхтемлигиди. Былайда анга киши да ишекли болмазчады. Ол ёхтемлик аны къанындады, ызы бла уа къызына бек уллу сыйча бериледи.

Атасыны жалчысы болуп, ушхуурун ашап тургъан Чиппо, жангы бласт келгенлей, Узунбелланы игиликлерин унутуп, ырысхысын башына жарата билмегенин аладан кёрюп, Мисирханнга кесини ким болгъанын кёргюзтеди.

Большевикле, элге кирип, тынгылы тохташхынчы окъуна, къайгъылары, дауурлары бла халкъны башын тели этген эдиле. Ала излеген тюзлюк бу эсе, терслик ишле уа къайдадыла? «Бюгюн былай этген тамбла уа не кюн жет-дирликдиле бизге?!»

Элге келген жангы адамла халкъны ырысхысын, миолкюн къолгъа жыядыла, бир кишиге бет этмейдиле; жангы жашауну ёкюллеринден бири Чиппо болады. Былайда ол жангы власть келтирген «тюзлюкге» ишекли болгъанла да болурла, алай жан тынчылыкъгъа жетген не барды? Анга чюйре сюелликле уа болурламы? «Была тюзлюкню башын къолларында сауут-сабалары бла тайдырлыкъ болурла», - деген оюм Мисирханны башында баш ауруу болгъанлай турады.

Эки сабийи бла бау къыйырында атылып къалгъан тиширыугъа артыкълыкъ этген уллу жигитлик туююлдою. Алай Чиппону сезими адамлыкъ, кишилик дегенча ангыламадан азатды. Азатды дегенде да, ол аланы кесини акъылчыгъына кёре ангылайды. Анга кишилик – башсыз тиширыугъа артыкълыкъ этип, аны тобукъландырып, кесине къуллукъ этдирегеди умуту. Башха жаны бла къарагъанда уа, Чиппо Мисирханнга дерт жетдирге излейди. Жаш заманында ол Мисирханны суююп тургъанда, къыз аны барын-жогъун эслемей, эс бермегени ючюн, бюгоннго кюнде дертин жетдирге излейди. Алай, автор бизге былайда Чиппону ич дунясын ачыкълай, къолунда къуллугъу болгъанда да къул-къуллай къалгъанын кёргюзтеди. Чиппо, ёхтем тиширыуну кесине бой салдыралмай, анга жалгъан дау айтып, тутдурады. Мисирхан бар къыйынлыкълардан намысын тас этмей, ёхтемлигине кир къондурмай чыгъады. Бласт берилгенликге, анга аны бла бирге адамлыкъ, ётгюрлюк, намыс, сый да берилмейдиле, «жарлы» Чиппо аны ангылаялмайды. Аны къанында баш уруулукъ, кесинден кючлюге, байгъа да къул-къарауаш болургъа керекди деген оюм тамырланып, туудукъларын да ол ыз бла элтдиреди.

Зайнафха, анасы Чиппогъа бой салмай, аны артыкълыгъын кётюргенча, Шамгъунну артыкълыгъына не тёзюп бой салыргъа, неда, анасы сайлагъан жолну сайлап, зулмулукъгъа тёзерге керекди. Былайда Мисирханны ёхтемлиги миллет ёхтемликни сыйындырып, аны тазалыгъын сакълап келгенча, Зайнаф да ол ёхтемликге табынып, анасыны (огъесе миллетиними?) ызын ызлап, жашауун алай ётдюреди.

Чиппону жашы Шамгъун атасындан Мисирханны хапарын эшите тургъанды. Кёчгюнчюлюкде да Чиппо Мисирхан бла къоншулукъда жашайды. Юйюр тамата жалчылыкъда ишлеп алгъан хакъын башына жараталмагъанча, аны ары-бери этип жокъ этгенча, Чиппону юйдегиси

да кесине ушай, кьатыны, жетген кьызлары да бир да аякъланалмайдыла. Билгенлери – кьоншулукьда Мисирханнга келип, бир – аны, бир – муну деп ёнкюч тилегенлери: «Чиппону юйдегиси ал эки-юч жылда бек онгсузладан эди: ашлары, кийимлери болмай, садакьа жьыргьа жетип. Жюн титген, ийирген артельде ишлейме дегеннге жумуш табыла эди – ачдан, жаланнгачдан ёлмезча. Алай Чиппону кьатыны, кьызлары да мажарьусуз эдиле: Мисирхан бла онжетижыллыкь кьызы этгенни эталмай эдиле да, онгсуз кюнлеринде чабып, Зайнафлагьа жете эдиле».

Бериягьа жаза кетип, Шамгьун кесине кьуллукь табады, кьуллукь тапханлай, кеси миллетине табан кётюре да башлайды. Андан ары (ол да атасыны ызын ызлай) Зайнафха кесин таныга башлайды. Чиппону хатасындан кёп кьыйынлыкь кёрген Мисирхан кьызын аны жашына бералмазлыгьы баямды. Алай Шамгьунну оному уа башхады: «Бусагьатда кьыз аны кёрсе бек сую эди: Каховка элде, сахар этеклеринде да кесинден омакь кийинген киши жокь суна эди Шамгьун, башлы хром чурукьлары да жаппа жангыдыла. Не медет, Зайнаф тышына чыгьып «кьуллукьчуну» аллында жойкьулламады, Мисирханны да жалынган жапысы жокьду. Чиппо улуну ачыуу бурунуна чабып, озгьан кюнледен кёп зат эсине тюшдю. Атасы кюрешип, Мисирханны бюгалмагьанды. Бу Узунбеллары неге махтанганларын ангыламай эди Шамгьун. Дунияда кьуллукьдан сыйлы да, кючлю да абери жокьду, нени да башы олду. «...Кьайгьырмаз, деди ичинден, атам эталмагьанны мен эталырма, кьуллукь бла ырысхы тукьум ёхтемликден кючлю болгьанларын кёзлерине тутарма».

Шамгьун Зайнафха бой салдырып амалла излегенлей турады. Халине кёре бир затдан да артха турлукьгьа ушамайды:

– «Мен ким болгьанымы унутуп сёлешесе сен. Чиппо бла аны жашы Шамгьун кемеге эртде мингендиле.

- Кьуллукьгьум барды деп, базаына болурса да...

- Нек базынмай эдим сора! – Шамгьун, кьызны аузуна чабып, сёзюн бёлдю.

- Элде адам кьалмаса, тахтагьа ит минеди. – Алай айтып, Зайнаф, арысы-бериси болмай, кетип кьалды. Чиппо улуну тили тутулуп, бир аз мычыды да, сора ызындан кьычырды.

- Сагьыш этмей сёлешдинг, сокьураныргьа тюшмеге эди ансы! Адам бек суюгенин алгьа жояды дейдиле. Мени сенден бек суюгеним жокьду!»

Шамгьун айтханын этеди. Мисирхан бла Зайнафны жетип, кьара машинагьа жыйып кетедиле. Кьаражанны кьызлары уа, Мисирханны юйюнде кьалгьан жастыкь-тёшегин юйлерине ташыйдыла.

Мисирхан бла Зайнаф миллетни ёз намысыны, сыйыны келечилеридиле. Миллет сезимни жюреклерине сингдирип, анга табынып, намысларына миллетча, кьаты болгьан тиширыула. Былайда, окьуучулары сагьышландырырча соруу тууады: «Ала миллет эсни алай сакьлап, бир-бирлерине таянчакь болуп, ёз намысларын да миллет намысча сакьлап келгенде, туудукьлары Аскерхан башха тюрлю жан болуп нек

жаратылады? Мисирхан бла Зайнафха базманны башха жанына Аскерхан салынады. Базманны бир жанында ол жангыз кеси болгъанлыкъга, аны жаны хорлай тургъаннга ушамаймыды?

Сүймеклигин чыракъ этип, суратларын ишлеп, анга къууанып жашагъан Зекерияны ахчанг-бохчанг азды, къуллугъунг жокъду деп ачыкъ айтмай эсе да, сёз ол ангыламанлы тегерегинде баргъанлай турады. Ол да Зекерияны кесича сюеди, алай неден да бек жалгъан даражаны сюеди. Мисирхан да, Зайнаф да изгилтик болуп, Чиппону юйдегисинден сынамагъанлары къалмай тургъанлай, Аскерхан Чиппону туудугъуна баш уруп, аны жалгъан даражасындан кесине да бир ыспас келликча, табынып, къулу-къарауашы болуп жашайды.

Къарт атасы Чиппо – Мисирханны, атасы - Шамгъун, Зайнафны бюгюп, бой салдыралмагъан ачыуларын автор романда Шамгъунну сёзлери бла ачыкълайды: «Къайгъырмаз, деди ичинден, атам эталмагъанны – мен эталырма, къуллукъ бла ырысхы тукъум ёхтемликден кючлю болгъанларын кёзлерине тутарма».

Мисирхан энтта да, ырахат жашауда къызы, туудугъу бла да шажап тургъанлай окъуна, Чиппону юйдегиси сынатхан къыйынлыкълары кёзюне керюннгенлей турады. Аны себепли болур, Чапай, арбазгъа келип, Аскерханнга селешгени Шамгъунну келип, селешгенин эсине тюшюредди. «Шамгъунну ауазын эшитдим, не иши къалгъанды аны бизни арбазда? – Мисирхан Чапайны танымай эди. Тап, Шамгъунну жашы барды деп, билмей эди.

- Чиппосу, Шамгъуну да эртде ёлгендиле.

- Ёлгендилеми дейсе? – Мисирхан сейирсиннгенден, къашларын керип, къызына алай къарады. Биягъы эринлерин къаты къысып, тынгылап турду, Зайнафха айып этгенин кёзю-къашы бла билдирип. – Къаллай жахил адамса сен, - деди сора. Чиппо бла Шамгъун бу дуниядан ёлюп кетселе, биз нек жарлы боллукъ эдик? Ёллоук тойюлдюле, аллай насып къайда эллилеге!»

Мисирханны сёзлерин къызы Зайнаф ангылаялмай, анасын акъылдан шаша тургъан сунады, алай миллет сезимни жюрегинде асырап тургъан тиширыуну сёзлери кертидиле: «Башы тюбюне болгъан дуния къалай тюзелир эди Шамгъунла жашагъан къадарда». Мисирханны сёзлерини жаланда бир магъанасы барды: кюйсюзлюкню, аманлыкъны чеги жокъду, ала жерден юзюлюп, жокъ болуп къалмайдыла, башха-башха формала алып, тамырлана, жайыла барадыла.

Мисирханны жюрек жаралары къуру да ашлангъанлай, тынчлыкъ бермей турадыла. Тынчлыкъ а къайдан берсинле, битеу жашауу бла миллет сезимге кертичилей тургъан тиширыуну туудугъу ол сезимни теплей тургъан заманда.

«Эркинлик бла ёхтемлик - жан бла тёммекдиле. Алай экисин да малтап, мидел этип, ашны сайларгъа тюшюп къалгъанды...» Ол сайлауну Аскерханнга киши да борч этмейди. Аскерханны кесини сайлаууду. Кир къондурмай, къарт анасы бла ёз анасы, намысын сыйын бийикде тутуп келген «акъ жыйрыкъны» ол кюсемей къалады. Кюсегенлиги

да недеди десегиз: «Айт-хан эдим да, акъ жыйрыкъ, байракъ кибикди – кьозутхан этеди».

Тюздю, башхаладан энчи болган кезге терк урунады, аны киши да суймейди. Акъ жыйрыкъ – акъ байракъча, хар кимни эсин кесине ала, эси бла бирге уа зарлыкъ, хыйлалыкъ, мурдарлыкъ, басынчакълыкъ д.б. затла аны бокъларгъа, думп этерге ёч боладыла. Былайда Аскерханны эси бу кьоркьуугъа нек сатылып къалганды, аллында аллай тиширыулары юл-юлери бола турганлай деген сору туады. Анга да жууап табады автор. Аскерхан Зекерья ишлеген суратха къарап, анда булутну къалай эсе кьужур кёрюп, суратчыгъа: «Сен суратынг бла кьоркьутмасанг а, дуни-яда бизни мараган аз затмы бар сунаса?» - дейди. «Суратчы, сагъайган да, сейирсинген да этип, тиширыугъа къарады ...»

- Сен кьоркьууну юсюнден асыры кёп сагъыш этесе, некди ол алай? – деди суратчы да тынгыламаз ючюн.

Аскерхан алгъа кызарып, ызы бла агъарып, Зекериягъа къарады.

- Ыннангы бла анангы ичлерине сингип къалган кьоркьуу уу кибик тьююлмюдю? Ол бизни аяпмы кьоярыкъ сунаса?»

Соруу кесине жууап береди. Аскерхан ол сорууну кеси-кесине сорган угъай, эсине келтирирге да суймеди, алай аны кертилик ачылыгына табы-нып жашайды. Кьуллукъгъа бир жаяу жолчукъ ишлер ючюн, Аскерхан бир досун башхагъа алышыргъа да угъай дерик тьююл-дю.

Алай базманны башха жанында таза суймекликни къалтырай турган жарыкъчыгъын ычхындырыргъа да суймейди. Зекерия анга таза хауа кибикди. Жарсыугъа, Аскерханны кылыгы, сагъышлары да ол хауаны кир этип, тазалыгъын гунч этип кьоядыла. Зекерия суймеклиги жокъ бола турганын ангылап, Аскерханны сакъларгъа кюрешеди, алай сайлауу этилген тиширыу ол жолдан таяргъа бир да суймейди (Зекерия да дунияны кючюлерине баш ура, табына, ала кьарс кьакъгъаннга тепсей турса, экибиз да бирге къалай иги барлыкъ эдик, деген болмаса).

«Суратчы Аскерханнга кёз жетдирип, къарыусуз ышарды. Аз заманны ичинде Кюн кыыз, Акъбилек да болган тиширыу эди ол. Энди уа чюйют базарда бояула сатхан саудюгерчиге ушاپ, тынгылайды. Акъ жыйрыгъын чындай кёнчекге алышып, алтын чачына кына суу ичирип».

Аскерхан арсарлыкъ бла кёлсюзлюкден кьутулууну жолун табалмаймыды, огъесе ол кемесин, жаяу жашау жолчукъгъа тюзелип, излерге да итинмейми къалады?

Романны миф ёзегин алып къарасакъ, ол кёп макъамлы болганын кёрлюкбюз. Бир жанындан, башда айтылып кетген эмегенле, башха жанындан а, аллайланы туудургъанла. Автор эрттеги нарт таурухланы хайырланып, аланы сюжет ызларын бусагъатдагъы жашаугъа, кепге салганча сала, бизге нарт таурухланы жашырын магъаналарын жангы жашаугъа кёре ачыкълайды. Алауганны эгечи Акъбилекни къарындашы бла ушагъы бизге кёп затха кёз ачады. Автор мифлени хайырлана, алагъа башха магъана (прочтение) береди. Аны юсю бла уа бусагъат

жашауда болгъан ишлени сылтауларын бизге ангылатады.

Дебет Алауганнга къатын излеп, тапмагъандан сора, жашындан тыш миллетден келин келтирмезин тилейди. Аны сылтауу да биз ангыларчады. Тышындан келликни миллет энчилиги, адети, төреси, къылыгы, намысы башхады. Къалай-алай болсада ол ана боллукъду. Ёсдюрген сабийлерине уа кеси къылыгъын ёз миллет энчилигин алдырыгъа излеккиди. Аны бла бирге уа нарт тукъумгъа чюйрелик салыргъа боллугъун ангылатады. Акъбилек да романда Алауганнга ол загланы юсюнден айтады. Да мен ол жутхан киеу жёнгерни терк окъуна артха къусдургъан эдим, дейди. Алай эмеген къарыннга кирип чыкъгъан нартланы эслери, сезимлери алгъынча къалгъанын бла къалмагъанын кишини билирге къолундан келлик туюнюдю (Аскерхан ол аланы туудукъларыны туудукъларымы болур?).

Нарт эллени суу басып къояды, былайда жатып турмай, барып сууну аллын тыйсанг а, - деп, Акъбилек эмеген келинине дау этеди. Эмеген келини Акъбилекден нартланы баш уруп, аны сыйын бийикге кётюрюн излейди. Аллай уллу къоркъуу болгъанда, аны не затына да ыразы боллукъларын биледи Желмаууз.

Автор бизге миф жигитлени юсю бла жашау чюйреликлени ангылатады. Суу жагъагъа барып, къутургъан сууну аллын тыяргъа эсинде да болмагъан Желмаууз иги жукъудан тойгъандан сора, жауун да тохтап, кюн да ачылып тургъанын кёргенде, ачыуу ичине сыйынмай, кюннге, табийгъатха да чамланады. Алай, Акъбилекни жумушу эсине тюшюп, аны этмегенин биллип къоядыла, дегенча, нарт элге ашыгъып барады. Бармакъны-бармакъгъа урмай, ол кеси кесине бек уллу ыспас эте барады: «Къалай халал жанма, мен сылхыр, - деп, шыбырадады эмеген, ёз башымы къайгъысын кёрмей, нартла ючюн чабып айланама, кимни ёлюмден сакълап, насып берейим деп. Жюрегини тыпырдагъанын тыялмай, эмеген тохташып, жилямсырады. Охо да, айымыды, къыйналып, ачдан, суусапдан ёлмей-къалмай келе эсе да, нартланы журтларын палахдан сакълагъанды».

Желмаууз эл къыйырында тохтап, тау эллени суу элтмезча кесини къалай «къыйналгъанын» эсине тюшюре, жыйылгъан жамауатха къарап, тынгылайды. «Акъсакъалладан бири алгъаракъ атлап:

- Жаша, келинибиз! – деди ол. – Ёмюрюнг узакъ болсун! Ёмюрледе киши этмеген игиликни сен этдинг бизге. – Къарт бурулуп, жамауатха къарады. – Кертими айтама?!

- Тейри урсун, керти айтмай эсенг! – деди башхасы.

- Ийнан, андан уллу кертини киши да айталмаз! – деп къычырышдыла къалгъанла ...

- Къутургъан черекни ызына тюшюрдюнг, ёлюмден азатладынг ...

- Черекни ызына къайтаргъаны бла къалса уа! – деп къычырды сабийин ёшюнине къысып сюелген тиширыу. – Кюн жылыуун, бу къуатны, жарыкълыкъны уа ол келтирмедими?»

Этгенин-къалгъанын да билмей, баш уругъа, къулу-къарауашы болургъа излеген миллетни эсин а къайсы ырхы алып кетген болур? Ол

сорууга да жууап табылады романда - ол ырхыланы атлары да тюрленмей, алайлай кыладыла: Революция, Граждан Уруш, Ата журт уруш, Кёчгюнчюлюк... Бу ырхыла кёплени жокъ этгендиле, кыалгъанланы уа ... сезимлерин тюрлендирип, ёхтемликлерин унутдуруп, эслерин тас этдирип кыойгъандыла.

Алгын ёхтемликлерин, миллет энчиликлерин акъ байракъ этип журю-ен халкъ, ол ырхыладан кыоркыуп, Акъ байракъларын (жыйрыкыларын) чындай кийимлеге алышып, энчиликлерин киши эслемезча, киши дау этмезча, кеслери-кеслеринден букъдуруп жашайдыла, миллет эслерин тас этип.

Эмеген кыатынны туудукылары уа, адам сыфатлы болгъанлыкыгъа эмеген кыылыкъла алып, Алтын тохана ючюн аналарын, бир-бирлерин да союп, Желмауузну кенг арбазларында мыллыклары атылып кыадыла.

Телевизорда Акъ юйню жана тургъанын кёрюп тургъан Аскерхан анга бек жан аурутады: «Акъ юй, акъ кеме, огъесе эмеген – башхамыды – жанын берирге суймей, сауут-сабалары бла юсюне чапханлагъа «сизни барыгъызны да мен тойдуруп, мен ёсдюргенме», деп айталмай эки жанына аунайды ...»

Ол суратланы телевизорда Мисирхан да кёреди. Акъ юйню адыргылыгын ол ангылайды, алай кеси сабийлерини кыолундан ёлген эмеген бла тенглешидиреди аны.

Шамгун кыатыны Кыаражан Мисирханлагъа келип, телевизорда бола тургъан ишлеге кыарай, Совет властыны тепчилгенине кёл кенгдиреди.

«Ким не айтса да Чиппочаланы урлукылары жияу-сыйыт болургъа керек эдиле. «Сабет бласты» жылытмагъанды аланы, адам этип, ашау-жашау берип, ёре кыуллукъчула этип, ишин-башын да алагъа ышанып! «Жазыкъ «сабет бласт»! – деди Мисирхан ичинден, Кыаражанны эриклеп.

- Ит тойгъан арбазын унутханлай, сен а неге кыуанаса? – деди Мисирхан, гуппур тиширыудан кыарамын алып.

- Эшитмейсе муну айтханын! – деди Кыаражан сейирсинген ауаз бла. – Бизге этген ахшылыгын ол чыкыгъан кёзлерине дарман орунуна жакъсын!

Кыарыусузгъа керилерге суйгенле кёпдюле, - деди тиширыу ичинден. – Бютюнда, алгын кючю-кыарыуу бла келе келип, жыгъылса». Аллай артыкылыкны Мисирхан кёп кере кёргенди. Атасыны кыадары да тамам эди анга.

– «Энди не айтырыксыз, - деди, Мисирхан, гуппур Кыаражаннга жангыдан кыарап. - Сизни кибикле, кыарыусузну кёрселе, ибилисле болуп кыадыла...»

Хар келген бласта сатылып, «жангыны» кыулу-кыарауашы болургъа хазыр болуп тургъанла, тюнене кыарынларын тойдургъанланы

унутуп, Бююннголеге къул-къарауаш болургъа хапша-хазыр болгъанлары ишлериди ол.

Эсин-башын жыйып, миллет кеси энчилигин эсине тюшюрюп, адебине, къылыгына, намысына табынып, акъ байрагъын да ёрге, ким да кёрюп билирча кётюрмеген халкъны ахыр кюню да ол мыллыклары атылып къалгъан эмеген балалагъа ушап къаллыгъынмы айтады бизге жазыучу?

Автор миллет эсни (память) Мисирхан бла Зайнафны сыфатларыны юсю бла ачыкълап къоймай, кесини оюмуна шагъатха башха ыз да келтиреди. Ол Мисирханны киштиги бла аны 8-9 айланган туудугъу, Зекерьягъа келип, юйюрсюнюп къалгъан киштик баланы сыфатыны юсю бла ачыкълайды.

Жаныуар-хайуанлагъа жансалыулукъ (антропоморфизация) битеу миллет литературалада кенг хайырланылады. Аны юсю бла жазыучула дунягъа жаныуарланы кёзлери бла къарап, аланы атларындан кеслерини оюмларын айтадыла. Кесини чыгъармаларында ол амал бла Толгурланы Зейтун да кенг хайырланады. Биринчиден миллет кёчюп кетген элде къалгъан киштикни къадары бек къыйынды. Эртде кеч болса да ол хазыргъа юйренген кесини эрттеги къылыклары эсине тюшюп, къалай-алай болса да жан кечиндилаллыкъ эди. Алай ол киштикге тюшген къадар неден да къыйын болур эди. Атылып къалгъан элде ашдан бла сууукъдан ёле тургъан къагъанакъ сабийчикни ачы жиягъаны Мисирханны киштигини къулагына эшитилип, хайран этгенлей турады: «Сары киштик адыргыланды. Сабийни бууала жияуу, ичине, къарынына кирип, балаларын элгендиргенча болду. Къычырыкъ да, балалары да ичинде тыпырдап, тышына чыгъаргъа кюрешгенча, онгсузлугъун сизди. Огъесе, кертда, къызчыкъны къычырыгъы ичинде балаларынамы къошулуп къалды? Сейир эди, тюрю эди киштикни халы, кеси-кесин таныялмай, аны къарыны да буруп, ичинде балалары ары-бери секиришгенча.

Къызчыкъны тыялмазын, анга болушалмазын ангылады ол. Ундурукъдан секирип, къачып чыкъды, балаларын палахдан къачырыргъа кюрешгенча».

Аналарыны къайгъысы алагъа сингип къалгъанча, Мисирханны киштигинден туугъан балаланы ёмюрден ахыргъа юслеринде къалгъан жюк эди ол - сабий жиягъан таууш. Ол къулакларына эшитилгенлей, ала, аладан туугъанла да, уллу палахдан къачып къутулургъа кюрешгенча, кеслерине жер тапмай, ёле тургъан заманларында да ол жиягъан таууш къулакларында зынгырдай, алай ёлгендиле: «...Энди уа балачыклары сабий жиягъаннга тёзалмай, онгсуз болуп къала эдиле, тин-тери басып. Узакъ къачалгъаны къачып, къачалмагъаны жыгъылып, жер тырнап. Нохцукну эсине жаннет чыпчыгъы да тюшдю. Сейир эди ол, элге хар баргъаны сайын ызындан учуп, неда бир жерге къонуп, марлап. Тап ол чыпчыкъ эсинден кетмегени окъуна Нохцукну сагъышландырады».

Романны ич тизгини бююнлюкден къарап, озгъан заманланы эсгеруу халда къуралгъанды. Узакъды даулаш, бир жанына да хорлам келтирликге ушамайды – аланы юйсюз, жерсиз, насыпсыз этген – ол таулагъа келген

тыш хорлукьду, алдау муратды; жамауат жашауну адамгъа, адамлыкъгъа тийишлисича тюз къуралмагъаныды; керти тенглик хар кимге да бирча бир заманда да болмазлыкъыды.

Автор романны жигитлерини юсю бла заманны социально-тарых ниетлерин, бек ауур проблемаларын суратлайды. Суратлау литературада эндиге дери да иги ачыкъланмай тургъан ишге саналгъан революцияны ниет байлыкъы бла аны жашау кертилигин халкъгъа келтирген болумларын Толгъур улу романында ачыкъ кѳргюзтеди. Ол тюрлениуле 30-чу жылла бла бошалып къалмай бюгюннге дери да кеслерини ауазларын эшитдиргенлей, ол Аскерханны къулагъына эшитилип, ангылашынмай тургъан жырча, турадыла.

Жазыучу баш жигитини сыфатын бютюннда иги ачыкълар ючюн, аны сабийлиги бла тюбешдиреди. Жашау болумла Зекерияны Мисирханны эзгенча эмегенликге, аны сезимин да ажащдырадыла бир бирде. Сабийлигине тюбеп, атын да соруп, жюрегинде къозгъалгъан гурушхалыгъына эс бурмай къояды суратчы. Ол кеси-кесин таньялмайды. Битеу жарсыгулу ишле уа дуняда эссизликден боладыла. Эсин тас этген – кесин тас этгеннге ушайды, алай романны битеу жигитлеринден да эсин, миллет сезимин артха къайтарыгъа онгу болгъан жаланда Зекерияды.

Иничге жипчиги юзюле тургъан сюймеклигин сакъларгъа кюрешмейди. Нек дегенде, Аскерхан ол Желмауузну балаларыны туудугъу болгъанча кѳрюнеди кѳзюне. Ол болумгъа «генная деградация» деп айтыргъа боллукъду. « - Сен сууну аргъы жагъасында, мен – берги дегенлигимди. Излегенинг ол эди да, тапдынг, зауукъ сениди».

Толгъур улуну «Акъ жыйрыкъ» деген романында уллу магъананы тутхан дагъыда бир илишан барды – аны кѳп ауазлылыкъы. Жазыучуну жигитини тѳгерегинде кѳп адамдан, ол юйреннген жашау сырдан айырыр, энчи этер амал жокъду. Ол да жигитни жамауат жашауда жаланда бирсиле бла байламлыкъы болгъаны ючюн туююлду. Зекерия – романны сюжет ызларын бирик-дирген жигитиди. Кѳзге терк окъуна кѳрюнюп къалмагъанлыкъгъа, бирсиле бла байламлыкъы, жууукълугъу, тенглиги да болгъан, саулай жашауда кюрешлери даулашлары, тюзлюклери, терсликлери да болгъан ёмюрге жетежакълы адамны юлгюсю. Аллай жигит а автор бла, окъуучула бла, чыгъарманы башха жигитлери бла да даулашха киреди да, тюзлюкню жалчысы болады. «Къан бла кирген, жан бла чыгъады» - деген оюм жаланда Зекерияны жашау ызы бла тенглеширгендеми керти сѳзлей къала болур, огъесе Аскерханны къанында ыннасы бла анасыны къоркъуулары тамырланып, ол ёсюп, эсин, сезимин да терсине айландырыпмы къойгъан болур. Ол жаны бла къарагъанда ата-бабаладан къалгъан нарт сѳз, къайсы бирини (Зекерияны, Аскерханны) юсюнден айтылса да, кертилей къалады.

Бу фахмулу чыгъарманы кеси заманында кеси кибик бирси чыгъармаладан энчи этген, анга суратлаулукъну мухурун салгъан олду – халкъны тарыхында болуп кетген ишлени, алагъа жашау салгъан тауусумгъа кѳре угъай, энди боллукъ ишлеча суратлагъаны, алагъа къатышхан адамланы хорламлары, ачы хорланыулары да энди, бизни кѳз туурабызда бола тур-

гъанча, алай кѳргюзтгени - бизни адабиятыбызда ма аллай чыгъармады.

Романны фикир майданы, суратлау мураты да олду – Омакъ кызыл байракъ адамланы сезимлерин, эслерин алып, «акъ байракъларын» ташагъа букъдуртуп, бир уллу алапат игиликге итиндирип, чакъырыулары бла алдап, ѳз жерлеринде жюрюген намыс-адетни унутдуруп, бир-бирге къажау сюеп, жарлыны, байны бийни да къатышдырып, бирлерин мардасыз бийикге кѳтюрюп, ол даражагъа жетерге кереклени уа – Сибирь суукълада бла Къазахстан аулакълада жоуп бошагъанланы юсюнденди.

ТЮБЕЙЛАНЫ Светлана,
Къабарты-Малкъар къырал университетни
доценти

ЭТЕЗЛАНЫ ОМАРНЫ «НАРТ КЪАЛАСЫНДА» ЖАНР ЭНЧИЛИК

Этезланы Омар халкъыбызны къара сѳз бла да жазгъан, поэзия бла прозаны жолсуз жолларын сайлагъан, усталыкъ даражасын бийикге чыгъарыргъа итинген жазыучуларындан бириди. Ол бизни суратлау чыгъармачылыгъыбызда тохташхан адабият жанрланы асламысында кесин сынагъанды (поэзияда, прозада, драматургияда). Андан тышында кѳчюрюу иш бла да кюрешгенди. Этез улуну чыгъармачылыгъыны юсюнден тынгылы илму иш жазаргъа тийишлиди. Адабият жашауда магъаналы суратлау чыгъармаланы сагъына келгенде, жазыучуну анга къошхан юлюшю эсленирчады. Алай бу жол биз окъуучуланы эслерин авторну «Нарт къала» деген героикалы повестини суратлау энчилигин айырыугъа бѳлюрге сюебиз. Аны сылтауу белгиленген чыгъарманы эндиге дери теория эм магъана жаны бла хазна тинтилмегени бла байламлыды.

Кеси заманында аны багъасы толу чыкъмагъанын да чертирге керекди. Ол зат, баям, бу юсюбюзде заманны къыйынлыгъы бла къатышлыгъы байламлы болур. Жарсыугъа, чыгъарманы 1939 жылдагы биринчи къол жазмасы тас болуп, Этез улу аны жангыдан жазып, 1956 жылда басмагъа хазырлагъанды. Алай «Нарт къала» энчи китап болуп чыкъганлы кѳп заман озмагъанды. Арт жыллада «Малкъар литератураны антологиясыны» басмаланыуу бла бирге жамаут Этезланы Омарны «Нарт къаласын» да окъургъа онг тапханды. Ол себепден аны жазыучуну сайламала китабына санаргъа тийишлиди. Сагъынылган чыгъармагъа мында магъаналы жер берилгенди.

Повестни жангылыгъы, суратлау даражасы жаланда Этез улуну чыгъармачылыкъ ишинде угъай, битеу да малкъар адабиятда сыйлы жерни тутады, нек дегенде, акъ сѳзню кючю бла 30-чу жыллада не 50-чи жылла-

да окъуна алай терен магъаналы, жашауну кенг суратлагъан чыгъармала жокъну орунунда эдиле. Айхай да, малкъар литературада акт сёз бла жазылгъан, кёрюмдюсю повестъге жууукъ болгъан чыгъармала жазыла келгендиле. Мёчоланы Кязимни «Бузжигит», Къулийланы Къайсыны «Кёк чинарла», Бабаланы Ибрахимни «Малкъар баллада», Гуртуланы Бертни «Чалгъычыла» деген чыгъармалары барыбызгъа да белгилдиле. Болсада малкъар халкъны тарых жашауун, озгъан заманлада эркинлик ючюн кюрешин, ариу адетлерин, төрелерин да Этезланы Омар кенг эм терен кёргюзтюрге жетишгенди.

«Нарт къала» къуралыу жаны бла халкъыбызны тарых жырларына, таурухларына, нарт хапарларына жууукъду. Эслеп къарагъанда, Этез улуно чыгъармасында миллет фольклорда жыйышдырылгъан махтаулу адетле, аны жашауунда тохташхан адеп-къылыкъ төреле да толу ачыкъланадыла. Битеу бу сагъынылгъан затла жазыучуну суратлау усталыгъы, тил байлыгъы, оюмлай билиуюу бла бирге «Нарт къала» деген повестъни малкъар адабиятны эм сыйлы, айырмалы чыгъармаларыны тизгинине салдырадыла.

Повестъни окъугъанла жазыучуну эслилигине, сёзюно магъана ауурлутъуна, инсанны жашауун, къылыгъын суратлай билиуюне ишексиз болдукъдула. Этез улу, жигитлерини жарсыулу къадарларын ачыкълай, жашауно къыйын болумларын кёргюзтеди, заманны илишанларын эм инсан къылыкъланы энчилерге итинеди. Чыгъарманы хар ёзеге – баш чойрелиги жигитле Заурбек бла Къазболат бардыргъан кюреш, Заурбекни ажымлы жоюлуу, сюжетини айныу халы, хайырланылгъан суратлау мадарла – барысы да ол мурагланы толтуруугъа бойсунадыла. Повестъни сюжет ызлары тизгинлидиле. Этез улу – эси, ангыламы тирилген жазыучу – сансыз халда хапарлап къоймайды: ол кесини сагъышларын, ёз оюмон, баш жигитлерини къадарларына бла жангылыуларына жарсыгъанын туура этеди, хапарына сыйындыргъан тарых-жашау болумлагъа багъа бичеди. Къысха айтханда, жазыучуну жүрек ыразылыгъы неда онгсунмагъаны, философия сезимлери, энчи кёз къарамы «Нарт къалада» толу белгилендиле. Башда айтылгъанга кёре, автор толу, тынгылы къылыкъланы къурап, миллетини психология энчилигин ачыкълаялгъанды дерчады. Чыгъарманы кёп макъамлы ауазы, эпика хапарлауно басымлыгъы да анга себеплик этгендиле.

Повестъни тутуругъу – тарых болумду, кюрешде чыныкъгъан инсан къылыкъды; баш шарты уа – кишиликке махтауду. Ол адамлыкъгъа бла тюз ниетлиликке, халкъны тёзюмлюгюне бла чыдамлыгъына аталгъан жырча эшитиледи. Чыгъарманы тили асламысында эпосну тилиди. «Нарт къаланы» сюжет ызларыны кёплюгю, белгиленген сыфат къауумуну кенглиги аны магъанасын, суратлау-эстетика энчилигин къурайды. Мында тюбеген сыфатланы хар бирини жашау халын, ниетин, ич дунияларын ачыкълауда Этезланы Омар тил байлыгъы, суратлау хунери кёзге илинирча ачыкъды. Повестинде автор эки уллу кючню – игилик бла аманлыкъны араларында къажалуукъну, келишимсизликни кёргюзтеди. Ала ёмюрлени ичинде бир бирни хорлаялмайдыла, бюгюнлюкде окъуна. Андан тышында жазыучу окъуучуну жүрек жарыкылыкъгъа,

миллет ёхтемликге юйретиу, инсанлыкь сезимин кючлендириу борчун да унутмайды. Алай бла аз-аздан ол халкъны ниет тарыхыны жюрюшюн да ачыкълайды.

«Нарт кьаланы» сюжет ызы эм сыфатларыны кьаууму

Алгъаракьда белгилегенибизча, «Нарт кьала» деген чыгъарма малкъар халкъны озгъан ёмюрледе жашауна жораланнганды. Аны магъанасы халкъыбызны нарт эпосларында ачыкъланнган ызгъа ушайды. Ол кёп жигитли, бир ненча сюжет ызлы чыгъармады. Жазыгучу суратлагъан сыфатланы юч кьауумгъа юлеширге боллукьду: терсбоюн жигитле (Апсалты бий Къазболат, Чермен бий, Шырдан улу Зарбагъыр эм д.б.), тау бийле (Темирболат, Жабо, Бай Чора д.б.), сора жарлыла, шапала, кьулла.

Хапарлау дюгерли бай Къазболатны ашауун-жашауун суратлау бла башланады. Этез улу ачыкълагъаннга кёре, тау элlege эрттеден бери тынчылыкь бермеген, жамауатха ёз оноуун салыгучу Апсалты бий Къазболат юйюнде кьонакьла алады: Кьабартыдан, Беш тау элден, тау Дюгерден. Сыйлы кьонакьланы сеийирсиндирир акьылда, Къазболат алагъа «ариулугъу айгъа, кюннге эришген», иничке белли, субай санлы, нюр сыфатлы Зарийни кёргюзтюп махтанады. Къыз кьайданды деп сурагъанларында, хорламлы жортуууладан келтирилгенин айтханды. Андан ары жазыгучу Зарий бла Заурбекни жесирге кьалай тюшгенлерини юсюнден хапарлайды.

Алгъын бийик кьая эринде таубий Темирболатны ташдан ишленнген кьаласы сюелгенди. Кёп жылланы Къазболат бла аны аралары дау эди. Хуналы деген элде Чолланы азат тукьуму жашагъанды. Темирболатны мындан ары кьул болуп, жасакь бермез хапарын эшитгенде, Къазболат бийни эсине аманлыкь тюшеди. Аскер башчысын чакьырып, баш кётюрген тау элни халкъын жазыкьсыныусуз кьырыргъа, сабийлерин, кьызларыны ариуларын жесирге алыргъа буйрукь береди. Бий олтаным жалаучу Геля ол кьара ишни толтурургъа сёз бергенди. Эгер итлери жилиуну, кьычырыкьны эсге алмай, элни тонап, жюклерин арбалагъа жыйып кюрешедиле. Ол кюйсюзлюкге табийгъат окьуна тёзалмайды:

*Жел улуду, ожакьлагъа киреди,
Эшикlege кесин-кесин урады...
...Улугъан жел кьаяла этегинде
Кюрешеди кьайгъыны кенг кьууаргъа.*

Къанлы Геляны кьолуна тюшгенден эсе, бой бермейин зорлукьгъа, жан берирбиз, – деп, кьарыусуз тиширыула, асланлача сермешедиле азатлыкь ючюн, сабийлерин жесирликден, кеслерин а намыссызлыкьдан кьутхарыр ючюн. Алай андан не келсин – ёз къанларына жутуладыла. Не

къаргъыш, не тилек жетмей таш жүреклерине, сабий, тиширыу деп къарамай, арбалагъа жүклейдиле. Аланы ичинде жесирликге Зауурбек бла Занибек (батыр Жабону жашлары), Чораны гитче къызчыгъы Зарий да.

Андан ары жазычу аланы жесирликде ёсгенлерин суратлайды. Къарт Анай азатлыкъгъа термилген сабийлеге ёз аналарыча къарап кечиндиргенди. Жылланы, кюнлени тергей, Зауурбек бла Зарий оналты-жыллыкъларына жетгендиле. Жүреклеринде сүймеклик оту жаннганды, амал табып, ала къачаргъа ант этгендиле.

Азатлау чабыуул болгъанда, Зауурбек эки тенги бла къачып къутулады. Ол кезиуден башлап, жаш Апсалты бий Къазболатха, дертин жетдирир акъылда, тюзлюк ючюн кюреширге хазыр болгъан адамланы табып (Батыр Мамайны, Чораны, Мамсурну эм д.б.), сауут жыя башлайды.

Зауурбек чабыуулгъа буйрукъ бергенлей, тау аскери олсагъат Апсалтыгъа киргенди. Тийрени атыш-тутуш алгъанды. Къазболатны жоюп, батыр жаш битеу жесирлеге азатлыкъ келтиргенди, тау эллени тоналгъан мюлкюн къайтарып, аскери бла тарлагъа кетгенди.

Повестъни сюжет ызы Къазболатны ёлюмю бла юзюлюп, игилик бла аманлыкъны араларындагъы кюреш бир тёлюню жашауу бла бирге бошалып къалмайды. Кюрешчилени биринчи тёлюсюню орунуна башха келеди. Алай бла жазычу чыгъармасында малкъар халкъны тарых жашаууну уллу эм магъаналы кезиуюн кёргюзтюрге жетишгенди. Апсалты бий Къазболат ёлгенде, аны кюйсюз, къара ишлерин жангыз жашы Чермен бий бардырып башлайды. Зауурбекни жоюп, андан дертин алыргъа ант этгенди. Алай бу жол да хорлам тюзлюк ючюн кюрешгенледеди. Зауурбекни жыйыны эл къонуш излей, тау тамакълагъа киреди. Холам-Бызынгы тийреде эркин жер табып, жангы эл салады. Ол жерледе эртте заманлада жашагъан азат жамауатны айтылгъан батырыны аты бла жангы элге Усхур деп айтадыла.

Былайда сюжет биягъы кенгереди. Хапарлау Зауурбекни хорламы бла бошалмайды. Анга хыйла тузакъ къурала турады. Къазболатны болушчусу Шырдан улу Зарбагъыр Зауурбекни жокъ этер муратда къонакъгъа чакъырады. Сыра къуюлгъан аякъгъа бёрю отдан къошуп ёлтюрюрге хазырланады. Ол къара умут бу жол да толмайды. Анга жангы тузакъла къураладыла. Хыйла бла Зауурбекни ёлтюредиле, элин да тонап, аскерин къырадыла. Зарий сау къалып, жаш табады, атына да Жабо атайды. Хапарны ахырында ол жаш атасындан да жигит улан болгъанды. Усхур элни жангыдан ишлеп, къаланы да жерине сюегенди, атасыны тутхан ишин андан ары бардыргъанды, толу хорламгъа жетгинчи. Батыр Жабо азатлыкъны, тюзлюкню сакълагъан жигитча кесини атын кёплеге танытханды. Аны атын жүрютгенди къала. Бюгюнлюкде да малкъар халкъны таурухларында, жырларында Жабону аты айтылып турады, жамауатны эсинде сакъланып. Алай бла Этез улу жигитликни тамыры кесилмейди деген оюмну ачыкълагъанды.

Хапарлау бир бирлери бла байламлы кёргюзтюлюннген, бир ненча сюжет ыздан къуралгъанды. Ол, роман болмаса да, повестъге саналыр-

гъа тийишлиди. Эндиге дери биз бу чыгъарманы белгиленген жанр форманы жорукъларына кёре тинтгенибиз да анданды. «Нарт кьаланы» жигитлерини саны отуз бешге жууукъду. Чыгъармада тюбеген сыфатланы хар бирини кьадарларын, ич дуняларын, умутларын, тутхан ишлерин автор толу ачыкълаялгъанды. Ол ишни толтурургъа уа суратлау усталыкъ керекди. Чыгъарма акъ сёз бла жазылгъанлыкъгъа, хапарлау халда бериледи. Сюжет ызланы кьатланыуу бла Этез улу тёллени байламлыкъларын, жашауну жюрюшюню юзюлмезлигине ийнаныуун ачыкълайды.

Повестъни жанр энчилиги

Чыгъарманы кёрюмдюсю бла магъанасы бир бирге толу келишеди-ле, жазыучуну суратлау муратына жараулу. Жанр энчилигини юсюнден айтханда, кесаматчыла бир оюмну тутмайдыла: асламысы аны жигитлик эпосча неда поэмача белгилейдиле, бирле уа повестьча айырадыла. Башда сагъынылгъан эки тюрлю оюмну эсге алып сагъышласанг, экисин да тюзге санарчады. Болсада «Нарт кьала» акъ сёз бла жазылгъан жигитлик повестьди. Чыгъарма ол жанрны излемлерине кёре кьуралгъанды кёрюмдю-магъана жаны бла. Бу суратлау форманы энчилеген шартланы ангылата, Толгъурланы Зейтун: «Алгъын повесть деп бир адамны, неда бир тарых окъуяны юсюнден хапарлаугъа айтхандыла. Арт эки ёмюрню ичинде аны магъанасы кенгерип (сёз ючюн, Гогольну «Тарас Бульба», Достоевскийни «Бедные люди» деген повестьлери), романнга окъуна жууукълашханды. Повесть деп – бир, неда эки-юч инсанны кылыкъларын ачыкъларгъа табыннган, анга кёре уа баш жигитлени тийрелеринде кьауумланнган терс, тюз кылыкълы адамланы да сыфатларын кьурагъан чыгъармагъа айтадыла», – андан ары – «Повесть, романча, жашауну кенгден, теренден да кьучакъламайды, эки-юч тарых окуяны бирикдирген сюжет ыз анга тамамлыкъ этерге боллукъду. Башха жанындан кьарагъанда уа, жигитлени ич дуняларыны ачыкъланыуу романдан эсе чубурду; инсан кылыкъланы тинтиу, жамауат, тарых болумла бла ангылатыу сюжет ызны (неда ызланы) барыуларын кьурауда уллу жер алмайдыла», – деп жазады (Лит.теор. – Нальчик, 1997, 131 б.).

Повесть жанрны аллай мардасына Этезланы Омарны «Нарт кьаласы» да жууукъду. Чыгъарманы тинтген заманда, жанр энчилигин жазыучу кёргозтюрге итиннген материалны кенглигине, аны ачыкъланыууну теренлигине, магъанасы кёрюмдюсюне келишгенине кёре белгилерге тийишлиди. Бир-бирде магъана жазыу форма бла келишмей кьалыргъа да боллукъду (юлгюге Пушкинни назму тизгинле бла жазылгъан «Евгений Онегин» деген романын алайыкъ неда кьара сёз бла жазылгъан, алай поэмача берилген Гогольну «Мёртвые души», Макаренкону «Педагогическая поэма» деген чыгъармаларын).

Алимлени бир кьаууму роман – уллу эпос, повесть – орта, хапар – гитче эпосду деп айтадыла. Ол оюм жангылыулуду, нек дегенде, чыгъарманы жанр энчилигин айырыуда аны кенглигине, гитчелигине

кьаралмайды, чыгъармада берилген материал, сыфатларыны кьаууму, магъанасы кьргюзтеди. Аны себепли, Этез улу Омарны «Нарт кьаласын» тинтгенде эм алгъа, бек биринчиден аны магъана ауурлугъуна бурургъа керекбиз эсибизни. Акъ сёз бла жазылгъаны ючюн аны поэмача белгилеп кьояргъа жарамаз. Назму тизгинлени болушлугъу бла суратлай эсе да автор белгилерге суюген затын, чыгъармасы кенгди, кёп ауазлыды. Ол зат «Нарт кьаланы» башха суратлау чыгъармаладан айырып, жангылык кийиргенди, малкьар адабиятны тынгылы чыгъармаларыны тизгинине салдырады. Кертиди, Этез улу повестинде жашауну хар не жаны бла да терен, тынгылы кьргюзтноп, толу кылык кьурап, миллетни психология энчилигин ачыкьлагъанды. Хар Суратлау чыгъарманы борчу, баш мураты да одду. Жазычуну кёп макъамлы ауазы, тарых шартланы сайлауда сакълыгы, чыгъармасыны хар ёзеги, хайырланылгъан суратлау мадарлары – барысы да миллет кылыкьны кьргюзтюуге бойсунадыла. Айтханыбызча, жашау чюйреликле бла кюреш повестьни аркъа жигиди. Кюрешди инсанны, миллетни кылыгынын ачыкьлап, чыныкьдырып, окъуучулагъа эшитдирир сёзюн айтыргъа жазычугъа онг берген. Ол жаны бла кьарагъанда, Этезланы Омарны «Нарт кьала» деген чыгъармасы малкьар литератураны тёрюнде турурчады.

Адамны инсанлыгынын бийик даражагъа кётюрген, миллет тёрелеге, халкъда жюрюй келген адетлеге, намысха сакълыкьды. Аланы ыспассыз этген адам адамлыкьдан чыгъады. Жамауатны эси, акъыл байлыгы, иги илишанлары – барысыда белгиленген чыгъарманы жигитлерини кылыкьларына сыйынгандыла.

Сёз искусство, литература окъуучуну ич дунясын ёсдюрюу бла айнытыуда, аны эсин эм кылыгыны ариу илишанларын кьурауда магъанасы уллу болгъаны кьайсы бирибизге да белгиледи.

Этезланы Омарны жигитлик повести ол жаны бла бек кыйматлыды. «Сюжет болум чыгъарманы чархы кибикди». Тинтиуге жораланган чыгъарманы суратлау-эстетика кьолайы окъуучуну сагъышландырырчады. Аны кемсиз магъанасы жаланда тилни ариулугъу, сёзлерини суратлау кючу, магъана ауурлугъу бла чекленип кьалмайды. Повесть, жашау кертиликден айырылмай, окъугъанны жюрегинде бийик сезимле туудурады.

Жашау сынамы, билим онглулугъу, суратлау фахмусу да болгъан жазычуну кьаламындан чыкьгъан чыгъармала окъуучуну эсин кесини тизгинлерине кьайтара турлугъу ишексизди. Этезланы О. «Нарт кьаласы» миллетибизни ниет хазнасын сакълаугъа, малкьар адабиятны суратлау-эстетика магъанасын эсгериуге уллу кьошумчулукьду.

АТАБИЙЛАНЫ Асият

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ АЛТЫН ХАЗНАСЫНДАН

ОЙБЕР ТАУРУХЛА

КЪАТЫН БЛА ЖАН БИРДИ

Бир бий улу жолда кечигип келе болгъанды. Эл кыйырына жетгенлей, ол биринчи арбазгъа кирип, къонакъбайлыкъ сурай, таууш этгенди. Юйден бир къарт къатын чыкъгъанды. Бий улу:

– Анабыз, кыйнарыкъ туююл эсем, къонакъ болур эдим, – дегенди.

Къарт къатын сыйсунмесе да:

– Кел, кир юйге, – деп бий улуну юйге чакъыргъанды. Сора: – Ма алайда суу, алайда уа – гыржын, ёзге затым жокъду, – деп ич отоугъа кирип кетгенди.

Бий улу къуру суу бла къургъакъ гыржын ашап, тапчаннга таянып къалкъыгъанды.

Жаш кече арасында бир къужур тауушла эшитип, элгенип уянганды. Уянса, ол къарт къатынны отоуундан улугъан, юрген, хырылдагъан тауушла чыгъа, дуния башында не тюрлю ачы тауушла бар эселе да, ала бары да ары жыйылып къалгъанча, анга алай кёрюнгенди. Жаш не этерге билмей бир кесек мычыгъандан сора, не болса да болсун деп, къарт къатынны отоуна чартлап киргенди. Ол къадар тюрлю къычырыкъ этген къарт къатын кеси кёре эдим. Бий улу юйге киргенлей, къарт къатын жан дыгалас эте, бек термилип ёлгенди.

Эрттенликде бий улу эл таматагъа ишни болушун айтып, жолуна кетгенди.

Бара-бара, кеч болгъанды да, бий улу атын да къантарып, бир уллу терекни тюбюнде от этгенди. Бий улу шишлик бишире тургъанлай, бир къара атлы келгенди да, атдан тюшюп:

– Къонакъ аламыса? – деп соргъанды.

– Алмай а, къонакъ Аллахны къонагъы, кел, жууукъ бол! – деп жарыкъ болгъанды жаш.

– Айып этме, сен кимсе? – деп соргъанды бий улу ауузланганларындан сора.

– Мен жан алычума, – дегенди ол къара атлы. – Озгъан кече сени къонакъ этген къатынны жанын да мен алгъанма.

Жаш къоркъаракъ болса да:

– Ол жарлы къатынны аллай бир нек кыйнагъан эдинг? – деп соргъанды.

– Ол къатын сау ёмюр жашап, тиширыу борчларындан бирин да этмегенди: эрге барып сабий ёсдюргеменди, атасына-анасына сакъ

болмагъанды, къарындашларына эгечлик, ахлуларына жууукълукъ этмегенди, бир пакъырачыгъа ётмек туурам узатмагъанды, бир ёксюзюно башын сыламагъанды. Кеси къайгъылы болмаса, ол биреуге да жүрек жылыуундан юлюш этмегенди. Санга уа къалай этди? «Ма алайда суу, алайда уа – гыржын, ёзге жугъум жокъду», деп ич отоугъа кирип кетмедими? Жолда кечикгенлеге бла къыйынлылагъа къонакъбай болуу хар адамны да борчуду. Ол а къуру кеси ючюн жашагъанды да, жанын азап чекдирип андан алгъанма, – дегенди жаналгъыч. – Танг ала сени жанынгы да аллыкъма, – дегенди ол бир кесек тынгылап.

– Мени уа нек? – деп элгенгенди жаш, – мени уа не хатамы кёргенсе?

– Бу дуняда сени ичер сууунг тауусулгъанды.

– Да мен алыкъа юйдегили да болмагъанма, ненг къуруй эсе да ол насыпны менден къызгъанма.

– Охо, – дегенди жаналгъыч. – Сени жанынгы къатын алгъан кечени эрттенинде алырма, – деп, атына минип, думп болуп къалгъанды.

Жаш юйге мудах болуп къайтханды.

Аны тенглери угъай, ата-анасы, эгечи, къарындашы да танымай башлагъандыла.

«Не болгъанды санга?» – деп сорсала: «Жукъ да болмагъанды», – деп къоя эди ол.

Бир кюн жашны атасы юйдегисине:

– Жашха къатын алыргъа керекди. Ким биледи, къайтышыр эсе уа, – дегенди.

Ол кюнден сора жашха къатыдан къаты бола, аны жашаусуз этгендиле. «Къой, ата-анамы жүреклерин къыйнап турмайым да, къатын алайым, жашауну тауусуп ким кетгенди. Алгъаракъ ёлгенлигиме, ызымдан биреу къалыр эсе уа, – дегенди да атасына ыразылыгъын билдиргенди.

Жашха бир асыл кишини къызын алгъандыла.

Не къаты болургъа кюрешсе да, жашны кёзю келин отоугъа киргенинде да жарымагъанды. Ол кечени эрттенинде арбазгъа къара атлы киргенди да, жашны атын айтып къычыргъанды. Жаш чыкыгъанды да, жаналгъычха атдан тюшерге болушуп, аны юйге кийиргенди.

– Бий улу, сен тюз акъыллы, кимге да хурмет эте билген адамса, – дегенди жаналгъыч юйге кирип. – Сени орнунга ахлуларынгдан бири жанын бере эсе, сени сау къояма.

Жашны анасы аны эшитгенлей:

– Сора мени жанымы ал, мен жашагъан да этгенме, жашымы жашамагъа къой ансы! – деп таралгъанды.

Жаналгъыч жашны анасыны жанын суууруп тамагъына жетдиргенлей:

– Ай, жашау а татлыды, – деп адыргы этгенди.

Жаналгъыч аны жанын жерине салгъанды.

– Мени жанымы ал, – дегенди атасы, – жашым жашауну татыуун энди ангылап башлагъанлай, аны санга берип къалай къояйым.

Жаналгъыч аны жанын тамагына жетдиргенлей:

– Ай, жашау а татлыды, – дегенди.

Жаналгъыч аны жанын да жерине салганды.

– Мени жанымы ал, – дегенди эгечи, – суюген къарындашым ёлюп, мен къалай жашау этерикме?!

Жаналгъыч аны жанын да, халыныча, суууруп башлагъанды. Жаны тамагына жетгенлей:

– Ай, жашау а татлыды, – дегенди.

– Сора мени жанымы ал, – дегенди къарындашы. Алай ол да, жаны тамагына жетгенлей:

– Ай, жашау а татлыды, – дегенди.

– Мадар жокъ, – дегенди жаналгъыч бий улугъа, – жанынги алама.

– Андан эсе мини жанымы ал! – деп келин отоудан жашны къатынчыгы чабып чыкгъанды. – Ансыз жашауну мен не этеме, мени жанымы ал!

– Угъай, угъай! – дегенди жаш, – сен мени ючюн жанынги къалай берирсе. Биз бир бири татыуубузну сынагъанлы кюн да болмайды?

– Манга ол да тамамды. Сени ючюн он жаным болса да берир эдим, – деп жилямукъладан толу кёзлерин бий улугъа кётюргенди.

Жаналгъыч аны жанын да суууруп башлагъанды. Келинни, жаны тамагына тыгъылгъанда да, бети тюрленмегенди, кёзю-къашы бла «ал» деп билдирген болмаса.

– Дунияда сенден насыплы адам болмаз, – дегенди жаналгъыч жашха. – Бу тиширыу сени алай суююп, мен аны сенден къалай алып кетейим, сау-эсен жашагъыз, – деп жаналгъыч тас болуп къалгъанды.

НАМЫС

Бурун бир тау элде бир уллу юйюр жашап болгъанды. Ол юйюр ишлей да билген, жашай да билген насыплы юйюр эди.

Бир эрттенликде къарт тышына чыкгъанды да, жангы къарда аякъ ызла кёргенди.

– Барыбыз да юйде ушайбыз да, сора танг эрттен бизни юйден чыгып кетген ким болур экен? – деп, къарт ыз ызлап башлагъанды. Азмы, кёпмю баргъанды, ыз аны бир (лэкъу) юлкюге келтиргенди.

– Мени юйюмден чыгып кетген, сен ким эсенг да, жауап бер, – деп сёлешгенди къарт юлкюге къарап.

– Мен сени Насыбынга, – дегенди юлкюден бир ауаз. – Сенден эригип кетип барама. Алай ызымдан жетди эсенг, тиле: жерингден, малынгдан, хапчукчугъунгдан бирин къояйым.

– Насыбым, сен былай бир кесек мычы, – деп тилегенди къарт, – мен а юйюрюм бла кенгешеип келейим.

Насып угъай демегенди.

Къарт юйге жетгенлей, юйюрюн жыйып, палахха къала тургъанларын айтханды.

Ала бир акъылгъа келялмай, кёп даулашхандыла. Юйдегиси малланы, жашлары жерни, къызлары хапчукну сайлайыкъ дей эдиле.

Къарт ахырында къалай этебиз деп кичи келинине соргъанды.

– Ата, мен Намысны сайларыкъ эдим, – дегенди келини.

– Келин, сен тюз айтаса, – деп къууанганды къарт.

– Тюз айтады, – дегенди кыалгъанла да.

Къарт юлкюге къайтханды да:

– Мен Намысны сайлайма, мал, жер, хапчук да кесинги болсун, – дегенди.

– Сен мени къолуму, аягъымы да байладынг, – дегенди насып. Намыс болгъан жерде мен да бар. Элт юйюнге.

Къарт Насыпны къолундан тутуп, юйюне алып келгенди.

ЮЧ АКЪЫЛ СЁЗ

Бир жолоучу, атын да кишенлеп, терек салкъында ауузлана тургъанлай, бир арыкъ, бир зыккыл акъсакъал пакъырачы аны къатына келгенди. Жаш къартны онг жанына олтуртуп, жол азыгъындан анга да юлюш этгенди.

Ауузланып бошагъанлай пакъырачы къарт:

– Сен огъурлу адамгъа ушайса, этген игилигинг ючюн мен санга юч акъыл сёз айтайым, – дегенди. – Аланы сенича заманымда манга атам айтхан эди. Атам айтханнга уллу кёллю болдум. Кёресе энди халымы.

– Хурметли акъсакъал, – дегенди жолоучу жаш, – айт, бек суююп тынгыларыкъма, акъыл артыкъ болмайды.

– Ахшы улан, эсингде болсун, – дегенди пакъырачы, – кёп сёлешме, аузунгу мардасы болсун. Ол биринчиси. Кёп ашама, къарнынгы мардасы болсун. Ол экинчиси. Тиширыулагъа кёп ажашма, аны да мардасы болсун. Ол а ючюнчюсю. Къарт хар айтхан жерин къолу бла кёгюзтүп баргъанды.

– Огъурлу къарт, аз айтды эсенг да, кёп ангылатдынг. Аллах ыразы болсун, – деп жаш жолуна кетгенди.

КЪЫЗГЪАНЧ ЁЗЮР

Къайда эсе да бирде бир айтылгъан хан жашагъанды. Аны кыызгъанч ёзюрю бар эди.

– Дунияда бек осал зат неди? – деп соргъанды хан ёзюрюне. – Айтырдан алгъа иги сагъыш эт. Болжалынг юч кюндю.

Ёзюр юйюне келгенди да: «Дунияда бек осал зат не болур? – деп сагъышха кыалгъанды. – Билялмасам, башым таярыкъды.

Кыызгъанч ёзюр ханны сорууна жауап табалмазын ангылап, кече белинде шахардан къачып кетгенди.

Ёзюр кече бла кюн тохтаусуз баргъандан сора, бир кьоюнда чалбаш кьойчугъа тюбегенди. Аны кьойларыны боюнларына сыйлы ташчыкъла тагъылып эдиле. Кёзлери жанып:

– Эй, кьойчу, кьайдан тапханса бу кьадар сыйлы ташны? – деп соргъанды ёзюр.

– Бюгече биргеме кьал. Тамбла уа мен сени быллай ташчыкъла тегюлюп тургъан жерге элтирме, – деп ёзюрню кьошха алып баргъанды.

Эрттенликде ёзюр:

– Хайда, кьойчу, мени ол сыйлы ташла болгъан жерге элт! – деп гузаба этгенди.

– Ашыкъма, тамбла элтирме, – дегенди кьойчу.

– Угъай. Манга ташла бюгюн керекдиле. Кьойларынгы боюнларында ташчыкъланы манга бер, алагъа уа жьы-жьы турусса, – дегенди ёзюр.

– Болсун, – дегенди кьойчу. – Алай ол ташчыкъланы алыргъа сюе эсенг, сен бу ит тегенеден сют ичерге керексе.

Кьойчу тегенеге сют кьуйгъанды да:

– Хайда, ич! – дегенди. – Алай ичерден алгъа ким болгъанынгы, кьайдан келгенинги, не жюрюгенинги айт.

Ёзюр хапарын болушунлай айтханды.

– Дунияда бек осал зат не болгъанын билмейме да, бу сыйлы ташчыкъланы элтип барсам, хан аны манга кечер, – дегенди ол. Сора этеклерин жыйып, тёрт аякъланнганды да, ит тегенеден тюз итча сют ичип башлагъанды.

Кьойчу тегенени аягъы бла бир жанына тюртюп:

– Кёзюмден кьуру! Дунияда кьызгъанчылыкъдан аман зат болмагъанын билаллыкъ адам туйюлсе сен! Кьызгъанчылыкъ адамны малгъа ушатып кьояды, – деп ёзюрню кьыстап ийгенди.

Ёзюр ханнга кьайтып келгенди да:

– Уллу хан, дунияда бек осал зат кьызгъанчылыкъды, – деп баш ургъанды.

– Хау, дунияда кьызгъанчылыкъдан осал зат жокъду, – дегенди хан. – Аны билген эсенг, тюзелген да эт. Мен халкъымы санга талатып турлукъ туйюлме. – Кьызгъанч ёзюр ханны этегине баш уруп, арты бла тоханадан чыкыгъанды. Алай хан байлыгъымы сыйырып, жарлылагъа юлешип кьояды деп, асыры кьоркыгъандан, жюреги тутуп, ёлюп кьалгъанды.

ЁМЮР ЖАШАУ

Айны жаратылгъанлы да тёреси алайды: тууады, толады, тауусулады. Тууады да биягъы ёледі.

Адам а алай туйюлдо: тууады, жашайды, ёледі. Анга артха кьайтыу жокъду. Аны юсюнден быллай таурух барды. Тынгылагъыз.

Бир жол Айны адамлагъа жаны ауруп, алагъа болушур умут этгенди. Ол таш макъаны чакъыргъанды да:

– Жерге эн да, адамлагъа Ай ай сайын ёлюп, жангыдан тириледи. Сиз да аныча ёлюп, аныча тириле турлукъсуз деп. Ай алай атханды де, – дегенди.

Таш макъа жолгъа атланганды. Ол сюркелип бара тургъанлай аллына къоян чыкыгъанды да:

– Къайры ахшы жолгъа бараса? – деп соргъанды.

– Жерге энип барама, адамладан суйюнчю алыргъа, – дегенди таш макъа ёхтем. – Ай алагъа ёмюрлюк жашау берирге айтханды. Энди адамла да Айча ёлюп, тирилип турлукъдула.

– Ой, санга не уа! – деп кюлгенди къоян. – Сен жерге жетгинчи халкъны жартысы кырыллыкъды. Андан эсе ол къууанч хапарны жерге мен жетдирейим. – Къоян алай айтып, таш макъа аузун да ачхынчы, алайдан думп болгъанды.

Къоян чапханын бузмай, сахар майданнга келгенди да:

– Келечи келгенди! Келечи келгенди! – деп кычыргъанды.

Халкъ къоянны юсюне басыннганды да:

– Айт келтирген хапарынгы, тынгылайыкъ – деп шум болгъанды.

– «Мен къалай ёлюп, къалай тирилмей къала эсем да, адамла да алай ёлюп, алай тирилмей къаллыкъдыла», – деп айтдыргъанды Ай, – деп дыбылдырагъанды къоян.

– Айны алай айтыр амалы жокъ эди, – деп дауур этгенди халкъ, – эшта, сен тюз эшитген болмазса.

– Айтханды, тюз алай айтханды! – деп женгдирмегенди къоян.

Сора биягъы чапханлай Айгъа келгенди. Келгенди да:

– Сен таш макъадан айтдыргъанынгы адамлагъа айтып келеме, – дегенди къууанып.

– Къалай айтдынг да? – деп соргъанды Ай.

– «Мен къалай ёлюп, къалай тирилмей къала эсем да, адамла да алай ёлюп, алай тирилмей къаллыкъдыла» дедим.

– Мен таш макъагъа алаймы айтхан эдим, гяуур узункъулакъ! – деп чамланганды Ай. – «Ай ай сайын ёлюп, жангыдан тириледи. Сиз да ёлюп, жангыдан тириле турлукъсуз» деген эдим. Сен а халкъны алдап келесе! – деп уруп къоянны эрнин жаргъанды. Таш макъа уа, Айдан къоркъуп, кёкден кетгенди да, жерге тийип, жайпакъ болуп къалгъанды.

Сора уамы дейсе? Сора уа адамла къоян айтханнга ийнанып, бюгюн да ёлюп тирилмей къаладыла.

КИЕУ БЛА КЪАЙЫН АТА

Бир ингирде къайын ата бла киеу арбазда олтуруп болгъанды. Кёз байлана, къайын ата кетер акъыл этип:

– Киеу, жатар заман болгъанды, тейри, тёрт кёзюнг болса да жукъ

кёраллык тьююлсе, – деп жеринден кьопханды.

– Киеу сокьур эди да, кьайын атасы айтхан сёзле анга ётгендиле, алай ол кьайын атасына жууап этмегенди.

Бир ингирде биягы кьайын ата бла киеу ушакъ эте арбазда кёп олтургандыла. Ай чыкьгъанды. Киеу кьайын атасына:

– Тынчайыр заман болгъанды, толгъан ай чыгырны башыча жылтырайды, тейри, – дегенди.

Киеуно айтханы кьайын атаны жанына тийгенди да, ол киеуюне «тынч кечели» да демей, юйюне кирип кетгенди.

Ёкинчи кюн кьайын ата киеуюн да алып кьадийге тарыгъа баргъанды. Баргъанды да:

– Тюнене ингирде мени киеуюм бла арбазда олтуруп тура эдим. Ай чыкьгъанлай, киеуюм жатар заман болгъанды деп кьояр орнуна: «Тейри, бюгече ай, чыгырны башыча, бир алаMAT жылтырайды, тынчаяйыкъ» дегенди. Киеуюм мени жаныма тийгенди, нек дегенде, мен чыгырма.

– Мен алай айтырыкъ тьююл эдим, – дегенди киеу, – аны аллында кьайын атам мени жаныма тиймесе.

– Сора кьайын атанг сени жанынгамы тийгенди? – деп соргъанды кьадий.

– Хау. Бир ингирде экибиз да арбазда олтуруп тургъанлай, кьайын атам манга: «Киеу, жатар заман болгъанды, тейри, тёрт кёзюнг болса да жукъ кёраллык тьююлсе, асыры кьарангыдан» дегенди. Мени бир кёзюм сокьурду. Сора аллай кьакъды мени жаныма кьалай тиймез эди.

– Бир сёзсюз, кьайын атанг сени жанынга тийгенди, – деп, кьадий кьайын атагъа бурулгъанды:

– Сен киеуюнгу жанына нек тийгенсе? «Тейри, бюгече ай чыгырны башыча бир алаMAT жылтырайды» деп ол сени ауур сёзюнгу кесинге кьайтаргъанды. Киеуюнгу сен анга кьызынгы бере туруп да сокьур эди, сора анга не дау? «Ырыз болуп этген затынга чогеж бола турма» дейдиле. Сора кьадий бир кесек мычпы:

– Экигиз да кьол тутушугъуз. Бюгюнден ары аллай болмачы затла бла бир биригизни жүреклерин кьыйнай турмагъыз, – деп, экисин да жарашдырып, юйлерине ийгенди.

ЖУЛДУЗЧУ КЪАРТ

Къайда эсе да бир патчах жашап болгъанды. Ол асыры семизден, кьыйналып жүрүй эди.

Бир жол патчах усталарын чакьыргъанды да:

– Манга бир амал этигиз, ансы жеримден тебалмай кьалама, – дегенди.

Кёп кюрешгендиле устала тюрлю-тюрлю дарманла ичирип, бал-балхам сюртюп, ашдан тыйып да, алай ол мадарла патчахха болушмагъандыла.

Сора багъычуладан бири батыр болуп:

– Уллу патчах, мен бир къарт жулдузчуну таныйма, эркин этсенг, анга китап ачдырып кёрюр эдик.

– Бар, чакъыр да кел жулдузчунгу, – дегенди патчах къууанып.

Къарт жулдузчу юч кюн китап ачхандан сора, патчахха баш уруп:

– «Сыйлы патчахха багъарча дуняда дарман жокъду» дейди китап, – дегенди. – Кеч манга.

– Къалай болмаз?! Алай айтыргъа патчахха къалай баздынг?! – деп къычыргъанды патчах. – Бусагъат экигизни да башларыгъызны тайдырама!

– Патчахла патчахы, санга жашаргъа эки жыйырма кюн къалгъанды. Китап алай айтады. Жарыкъ кюнубюз, мен санга къалай ётюрюк айтайым, – дегенди жулдузчу къарт.

– Экисин да зинданнга атыгъыз! Эки жыйырма кюне* (Кюне – кюн бла кече, сутки. Бурун тилибизде) озгъан кюн башларын тайдырысыз! – деп буюргъанды патчах.

Ахыры да тынчлыгъы къуругъан патчах, кесине жер тапмай, чалдиш къапланча, тоханада ары-бери жюрюй эди.

Эки жыйырма кюн озгъанды. Патчах азып, къамичи сапча болгъан эсе да, ёлген а этмегенди.

Патчах ол эки устаны да тоханасына келтиргенди да:

– Жулдузчу къарт, нек ётюрюк айтханса манга? Тамбла экигизни да башларыгъызны тайдыртама! – деп къыжырагъанды. – Кёресиз да, сау-саламатма.

Хау, сыйлы патчах, кёребиз, – дегенди жулдузчу къарт. Сени аздырырча ёзге дарман жокъ эди.

– Ангыладым! – деп къууаннганды патчах. Къууаннганды да, эки устаны да кезиу-кезиу къучакълап, кёп ырысхы да берип, юлерине тюелеге миндирип ашыргъанды.

КЪЫРС КЪАРТЧЫКЪ

Бир элде бир къырс къартчыкъ жашап болгъанды. Ол халкъны алдап жашай эди. Адамгъа тюбесе, саламлашыр орнуна:

– Сен мени алдаялсанг, он алтын береме, – дей эди ол, – алдаялма-санг а сен бересе.

Бир жол ол къырс къартчыкъ бир ётгюр жашчыкъны атасына жюз сом ёнкюч бергенди, бир айдан он сом къошуп къайтарырса деп.

Ай толур кече жашчыкъ бай къартчыкъгъа келгенди да:

– Мен сени алдасам, он сом берирмисе? – деп соргъанды.

– Берирме. Алдаялмасанг а?

– Мен берирме, – деп ётгюр жашчыкъ он сомун кёргюзтгенди.

– Сора сен мени алдаргъа сюесе?

– Угъай, керти айтыргъа сюеме.

– Не кертиди ол? – деп соргъанды къырс къартчыкъ.

– Сен атамдан жюз сом ёнкюч алганса. Къайтар деп келгенме, – дегенди жашчыкъ.

– Къарачы сен ол ёсмезликге! Мен сени зыккыл атангдан жюз сом къачан алганма? – деп ачыуланнганды къартчыкъ.

– Бир ай мындан алгъа. Атам санга жюз сом бергенин мен кеси кёзюм бла кёргенме, анам кёргенди, хоншуларыбыз да кёргендиле.

– Оха-хай, мен алгъан угъай, берген этгенме!

– Хау, айтырыкъса энди. Къайтар атамы ахчасын, не да къадиийге кел! – деп тохтагъанды жашчыкъ.

Къырс къартчыкъ жашчыкъдан къутулалмазын ангылап, жюреги къан тарай:

– Хо, бар, ёнгкючюгюз да керек тюйюлдю, – дегенди, – кёзюмден къуру ансы.

– Угъай, жюйюсхан, атамы ахчасын бересе не да къадиийге барабыз. Экисинден бири! – деп тохтагъанды жашчыкъ. – Шагъатларым хаппа-хазырдыла.

Не этерик эди къырс къартчыкъ: жашчыкъгъа жюз сом, алдагъаны ючюн да он сом бергенди.

Ол кюнден сора къырс къартчыкъ жашчыкъны асыры алдарыгъы келгенден, кичиу болуп къалгъанды.

ЮЧ КЪЫРС КЪАРЫНДАШ

Бир элде юч къырс къарындаш жашагъанды. Ала эски шиякы-да алтын хазна тапхандыла. Кичилери бир жанына чалпыгъанлай, эки къарындаш, аны ёлтюрюп, юлюшюн а тенг этерге келишгендиле да, кичилери къайтханлай, экиси да аны ёлтюрюп къойгъандыла.

– Элге бар да, бир къабар зат алып кел, – дегенди тамата къарындаш органчысына. – Ачдан ёлюп къалабыз.

Органчы элге кетгенлей, тамата къарындаш аны юлюшюн да кесине къояр акъыл этгенди.

Бир кесекеден органчы къарындаш ашарыкъ, ичерик да алып келгенди. Ол келтирген азыгъын кырдыкга жая тургъанлай, тамата къарындаш аны къама бла уруп ёлтюрюп къойгъанды.

«Ыхы, алтын хазна энди къуру кесимиди!» – деп ырахатланып ашаргъа олтургъанды да, чагъырдан уртлагъанлай, ичин от алып, къычырыкъ эте, термилип жан бергенди.

Аш-суу алып келген къарындаш таматасын ёлтюрюп, аны юлюшюн да алып ючюн чагъыргъа жилин уу тамызгъан кёре эдим.

Къырслыкъ жюреклерин сокъур этген къарындашла алтын хазна-ны тенг юлешип, байлыкъда насыплы жашар орнуна, калак итлеча алай сыйсыз ёлгендиле.

ЭКИ ЖОЛОУЧУ ЫЛА СЕГИЗ ТЮТТЮ

Эки жолоучу шауданнга жетип, терек салкында тышлюкге олтургандыла. Бирини беш гюттюсю, бирсини уа юч гюттюсю болгъанды. Алайтын ётноп баргъан жаш жолоучулагъа салам бергенди. Ала жашны саламын алып, аны ауузланьыргъа чакыргъандыла. Жаш тартына турмай, ашха кьошулгъанды. Кете туруб а жолоучулагъа сегиз сом кьойгъанды.

– Ахчадан беш сому мениди, юч сому уа – сени, – дегенди беш гюттюсю болгъан жолоучу.

– Угъай, ахчаны тенг этебиз, – дегенди юч гюттюсю болгъан жолоучу уа.

– Сени юч гюттюнг, мени беш гюттюм кьорагъанды, сора ахчаны тенг нек юлешебиз?

Даулаш быланы тёреге келтиргенди.

Тёречи юч гюттюсю болгъан жолоучугъа:

– Ахшы киши, бу санга юч сом бере эсе, сен анга нек ыразы болмайса? – деп соргъанды.

– Манга ахчаны жартысы жетерге керекди сора уа!

– Аллахха кьарап айтханда, санга жангыз бир сом жетеди, жетиси уа жёнгерингидиле, – дегенди төречи.

– Къалай «жангыз сом?» Мен юч сомгъа да ыразы болмай турама сора, – деп тыкъсыгъанды юч гюттюню иеси.

– Сиз ючеулен эдигиз да, – деп соргъанды төречи, – гюттюле уа – сегиз?

– Хау, – дегенди даучу.

– Сора хар гюттюню юч тенг этсенг, жыйырма төрт юлюш болады. Алайды да, хар биригиз сегизишер юлюш ашагъансыз. Сени юч гюттюнг тогъуз юлюш болгъанды. Аны сегизисин кесинг ашагъанса. Жёнгеринги уа беш гюттюсю бар эди. Ол онбеш юлюш болгъанды. Сегизисин кеси ашагъанды. Хантха кьошулгъан жаш сени бир юлюшюнгю, жёнгеринги уа жети юлюшюн ашагъанды. Алайды да, ахчадан сени юлюшюнг бир сомду.

Не айтырыкъ эди даучу анга. Ахчаны экиден бирин алама деп, жёнгери бере тургъан юч сомдан да кьуру кьалгъан жолоучу, бурнун тарта, жолуна кеси жангыз кетгенди.

ПАТЧАХ ЫЛА ЖЫРЧЫ

Бир уллу шахарда Хаким деп бир ёхтем патчах жашап болгъанды дейдиле. Ол кёп кьыралны кесине бойсундуруп, аладан жасакъ алып тургъанды. Анга сыйлы саугъа элтип, этегине баш урмай, ол тийретин не залим патчах да ёталмагъанды. Аны себепли болур эди, Хаким патчах кьартлыгъына менсинип башлагъанды.

– Не залимме мен! – деп махтана эди ол. – Манга сёз кьарырыкъ, ай-

тханымдан чыгырыкъ адам бармыды дуняда?! Менден уллу, менден айтхылыкъ бармыды?! Айхай да, угъай!

Кюнлени биринде Хаким патчахны шахарына Осман деп бир аты айтылгъан жырчы келгенди да, аны патчахха чакъыргъандыла. Жырчы Осман патчахны ата-бабаларын махтап кѐп жыр айтханды. Ахырында уа былай айтып жырлагъанды:

*Ат къарыулу эсе да,
Бойсунады адамгъа.
Пил не уллу эсе да
Бойсунады адамгъа.
Жаш пелиуан эсе да,
Бойсунады халкъына.
Жырчы не уллу эсе да,
Жыр айтады ханына.*

Осман жырын бошагъанлай, Хаким патчах:

– Нени юсюнденди жырын? – деп соргъанды.

– Уллу патчах, жырны магъанасын сора эсенг: адамла, уллу, гитче да, бий, бай да, бир бирине къуллукъ эте жашайдыла. Аны айтады жыр.

– Угъай, – дегенди патчах. – Мен бир кишиге да къуллукъ этмейме.

Манга уа этедиле.

Жырчы жауап къайтармагъанында:

– Огъесе алай туююмдю? – деп соргъанды патчах.

– Мен бир бош жырчы, патчахха алай туююмдю деп къалай айттайым, – деп ышаргъанды жырчы.

Ол кезиуде патчахны хант къангасына бир пакъырачы жанлагъанды да, садакъа тилегенди.

– Эркин этсенг эди, бу жарлыгъа аш къангангдан бир къабын узатыр эдим, – деп сѐлешгенди жырчы патчахха.

– Бер, – дегенди патчах, – бер да, ушагъыбызгы ахырына чыгъайыкъ.

– Пакъырачыгъа бир жукъ узатхынчы, къыл къобузуму былай бир тут, – деп тилегенди жырчы.

Ол аш къангадан пакъырачыгъа къабын узатып, патчахха бурулгъанды да:

– Уллу патчах, сорууунга кесинг жауап бердинг: дуня манга къуллукъ этеди дей эдинг да, ач пакъырачыгъа хант къангангдан аш бердинг, мени къыл къобузуму да тутдунг. Угъай, мен бир кишиге да къуллукъ этмейме деп айталлыкъмыса энди? – деп былай жырлагъанды:

*Батырды, бек жигитди жаш,
Алай халкъгъады къуллугъу.
Кѐтюрмесе халкъ патчахны,
Хаухду аны уллугъу.*

УУЧУ БЛА СЮЛЕСИН

Бир сюлесин къапханнга тюшгенди.

– Аха, – деп къууанганды уучу, – сени теринги мен юч ирикге алышып, уллу хайыр этерикме.

Уучу тейриге махтау бергенди. Сора:

– Сюлесин, сен былай тели болмасанг, къапханнга тюшерми эдинг?
– деп кеси аллына селеше, аны ёлтюрюк къан алгъанды.

– Мени къапханнга телилик тюшюрген эсе, – деп селешгенди сюлесин, – сени къапханнга акъыл тюшюрлюкдю. Бош къууанма.

Уучу сейир-гамаша болуп:

– Селешген сюлесин а кермеген эдим, тейри, – деп чапханын бузмай, элге жетгенди да:

– Аланла, мен селешген сюлесин тутханма! – деп кычыргъанды.

Халкъ уучуну юсюне басыннганды.

– Керти айтама, мен селеше билген сюлесин тутханма! Ийнанмай эсегиз, тейри бла ант этейим.

– Сюлесинле селешмейдиле, – деп халкъ дауур этгенди.

– Хау, сюлесинле селешмейдиле, алай мен тутхан сюлесин а селешеди, – деп къаты болгъанды уучу.

– Бизни телигеми санайса, къалай селешир эди сюлесин. Ол жаныуар ушайды да?! – деп элчиле уучуну къакъды-сокъду этгендиле.

– Ётюрюк айта эсем, элден кыстарсыз, – деп женгдирмегенди ол.

– Сен айтдыңг, биз эшитдик, хайда, энди бизни сюлесиннге элт, – деп бир къауум адам уучуну ызындан тебирегенди.

Уучу сюлесиннге жете келгенлей:

– Сени телилик тюшюргенди да къапханнга? – деп кычырып селешгенди.

Алай сюлесин къулакъ да къакъмагъанды.

– Былайгъа сени телилигинг келтиргенди да? – деп кычыргъанды ол биягъы.

Алай сюлесин хырылдагъан да этмегенди.

Ачыуланган уучу сюлесинни таягъы бла уруп:

– Нек тынгылайса?! Сени къапханнга телилигинг тюшюргенди да, сылхыр жаныуар, – деп ачыуланганды.

Алай сюлесин жауап бермегенди.

Адамла дауур болуп:

– «Ётюрюк айта эсем, элден кыстарсыз», – деген эдинг да, энди кыйры суюсенг да ары бар, алай бу тийреден къуруп кет! Бизге ётюрюкчю адам керек туююлдю, – деп, жарлы уучуну агъач ичинде кююп кетгендиле.

– Тели сюлесин, бир жукъ нек айтмадыңг, манга жаншагъан тилинг башхаланы кергенлей нек тутулуп къалды? – деп сытылгъанды насыпсыз уучу.

– Мени былайгъа телилигим келтиргенди, сени уа – акъылынг. Алай экибизни ахырыбыз да бирди, – деп кесамат этгенди сюлесин.

БОХЧА

Бир уллу шахарда, айтып айтмазча кыызгъанч бий жашагъанды. Бир кюн ол бохчасын тюшюргенди да, мыйыкъларын жулкъа, къадииге чабып жетгенди.

– Къадиий, бир амал эт, бохчамы тюшюргенме, – деп жилягъанды.
– Къайтаргъаннга он алтын ахча берирме.

Кыызгъанч бий кетгенлей, къадииге бир жарлы тишируу келгенди да, тапхан бохчасын анга бергенди.

Къадиий кыызгъанч бийни чакъыртханды да:

– Бу бохча сенимиди? – деп соргъанды.

– Хау! – деп кыызгъанч бий бохчаны къадиийни къолундан сермеп алгъанды. Сора ахчасын санап:

– Жюз он алтын ахчам бар эди да, жюзю къалып турады. Ол он алтын санга халалды, – дегенди бий жарлы къатыннга.

Къадиий кыызгъанч бийни харамлыгъын сезип:

– Бохчаны бери берчи, – деп бийден бохчаны алгъанды да: – Жюз он алтын ахчангмы бар эди? – деп соргъанды.

– Хау, жюз бла он алтын ахчам бар эди!

– Мында уа жюз алтын ахча барды. Сора бу бохча сени бохчанг туююлдо, – деп, бохчаны жарлы къатыннга берип, кыызгъанч бийни, чачын жырта, жилягъанына да къарамай, къыстап ийгенди.

ТЕЛИНИ ТЕНГЛИТИ БЛА ДУШМАННЫ ШУЁХЛУТЪУ БИРДИ

Къачан эсе да бирде бир акъыллы ханны къолгъа юйреннген лячини болгъанды. Хан аны дуния мюлкюне да алышырыкъ туююл эди, алай багъалы эди лячин анга. Кишиге ышанмай, къарагъан да кеси этип тургъанды.

Кюнлени биринде лячин учуп барып бир къарт къатынчыкъны юйюне терезе бла киргенди да, ундурукъ къулакъгъа къоннганды. Къарт къатынчыкъ къолгъа юйреннген лячинни тутханды да:

– Ай, жарлы къанатлы, бурнунг къынгыр болуп къалгъанды да, будай къалай чёплейсе? – деп бек жарсыгъанды. Сора къыпты бла кесип лячинни къынгыр бурнун тюзетгенди. Тюзетгенди да:

– Ачдан ёлюп къаллыкъ эди, тоба, мен алай эслемесем, – деп къуаннганды.

– Аллах, Аллах! – дегенди биягъы къатынчыкъ лячинни тырнакъларын кёрюп, – аз къыйнамайдыла сени бу узун тырнакъла.

Къарт къатынчыкъ лячинни тырнакъларын да кесгенди.

Хан лячинни тапханнга уллу нохтабау этерге айтханды. Бир аууукъдан ханны мыртазакълары лячинни табып келгендиле да, огъурлу къарт къатынчыкъны лячиннге этгенин айтхандыла.

Бек жарсыгъанды хан, алай къарт къатынчыкъгъа не этерик эди.

Бечел ляннини башчыгъын сылай:

– Эсигизде болсун, палах эки тюрлю болады. Бири – кёзбау душманын этген ашхылыкъ, бири уа – эссиз тенгинг этген болушлукъ.

КЪЫЗТЪАНЧ КЁСЕ БЛА ЭКИ ТЕНТ

Бир узакъ элде бир къызгъанч кёсе жашап болгъанды. Эки тент – Камо бла Таро – кёсени алдар акъыл этгендиле.

– Сизден къалсын башы, – деп къюлгендиле алагъа тенглери.

– Бизни ишибиз алдагъан, сизни ишигиз а сый къангнга. Алдаялмасагъ’ а къурманлыкъ бизден. Эки жаны да охолошып къол ту-тушхандыла.

Камо кёсеге баргъанды да:

– Кёсе, иймангы хакъына, бир чюгюндюр башчыкъла бер, юйдеги чюгюндюр хычин этерик эди, – дегенди.

– Чюгюндюр башла кесиме да керек боладыла, сора нек береме? – деп къюлюмсюрегенди кёсе.

– Чюгюндюр башла берсенг, ушхууургъа сени да чакъырырбыз, – дегенди Камо.

– Тели баш, андан башласанг а, – деп кёсе Камогъа чюгюндюр башла жыйып бергенди.

Камо кетгенлей, кёсеге Таро келгенди.

– Кёсе, хажи боллукъ, манга бир-эки сарымсах баш бер, – деп тилегенди.

– Сарымсахынг бар эсе, бар да ал, мени сарымсахым а кесиме керекди, – деп ишармиш этгенди кёсе.

– Сарымсах берсенг, тана сойгъанма да, ушхууургъа сени да чакъырырбыз, – дегенди Таро. Кёсени кёзлери жанып:

– Андан бери алай айтсанг а! – деп кёсе бахчасындан эки сарымсах баш алып келгенди.

Ингир болгъанды.

Кесин ушхууургъа хазырлап, къон узуну аузуна суу да алмай тургъан кёсе жол айбырылгъан жерге жетгенди. Алайда аны Таро бла Камо сакълап тура эдиле.

– Ай, зауаллы кёсе уа! – деп жарыкъ болгъандыла тенгле.

– Бизге кел, – деп Камо кёсени билегинден тартханды.

– Угъай! Бизге келеди! – деп Таро бирси билегинден тартханды.

Энди не этсин кёсе: Тарогъа барады да, Камо ушхууурун ансыз ашап къояды, Камогъа барады да, Таро ушхууурун кеси ашап къояды. Не этерге билмей тургъан кёсени Таро – ары, Камо – бери тарт-соз этгендиле.

– Кёсе, не сагъыш этиуу барды, бизге келесе! – деп Камо аны билегинден хыны тартханды.

– Артыкъ санга нек бара эди, бизге келеди! – деп Таро да кёсени билегинден хыны тартханды.

Эки тенг да кыызгъанч кёсени эки саплы быхчыныча, ары-бери тарта, кычырыгъын бардырып тебрегендиле.

– О-ха-хай! Хычинигиз, этигиз да бош кьалсын, не уа, билеклери-ми юздгюз эсе! – дей, кёсе эки тенгден кючден кьутулуп, оу-шау эте, юйюне кьачханды.

Эки тенг да кёсени ызындан харх этип кюлгендиле. Ала кыызгъанч кёсени алдагъандан сора да сый кьанга кьытхан эдиле.

СЫРСЫЗ КЪАТЫН

Бир огьурлу кишини бир сырсыз къатыны болгъанды. Эри жукь айтса, аузуна таш бла ургъанча этип кьоя эди.

Бир кюн ол кишиге аны антлы тенги келгенди.

– Эй, къатын, кьонакь узакь жол жүрюп келгенди, ач болур, кьолбет жуудур да, аллына аш сал, – дегенди киши терек салкьында олтуруп, чёплеу чёплей тургъан къатынына.

– Юй ичине да кирип не оноу этесе манга, кьонакь сени эсе, кесинг кьара, – деп чарыгъын тешип эрине сызгъанды.

Огьурлу киши тенгинден асыры уялгъандан, жерге кирлик болгъанды. Сора жеринден секирип туруп:

– Тёзген тёш ашай турсун, мен тёзген а боллукьду! – деп, кьамасына жабшып тышына чартлап чыкьгъанды.

Кьонакьны уа ёрюшге чабар акьылы жокь эди, тенги эртте этер ишин кеч эте тургъанына жарсыгъан болмаса. Сырсыз къатын кьачып, жууаш киши уа кьуууп, халжаргъа киргендиле.

Кьонакь: «Тенгим ол кызыууу бла къатынын ёлтюрюп кьоймагъа эди», – деп халжаргъа чапханды.

– Аягъынг бу юйню босагъасындан атлагъанлы, тиширыуча не бир кёл жапсарыр сёз, не бир таза кёлек, не бир татымлы аш кёрдюмю. Он жылы жерге кьарап жашадым, кёрге кир энди! – деп кьама бла керилгенлей, кьонакь жетип, тенгини кьолундан тутханды.

– Антлы тенгим, адам ёлтюрюп, мурдар болма. Мени хатерими эт да, бу жол къатынынгы сау кьой, – деп тилегенди кьонакь. – Мындан сора ол санга сёз кьайтарса, аны оноун мен этерме.

– Халал тенгим, сени бетинги этмей амалы жокь. Алай ол манга сызгъан сахтиян чарыкьчыгъын а мен анга чийлей ашатайым! – деп къатынны чачындан тутуп арбазгъа чыгъаргъанды да, кьонакь да кьарап тургъанлай чарыкьчыгъын, кьамасы бла туурап-туурап ашатханды.

Ол кюнмюдю, бюгюнмюдю, къатынчыкь ким да сукьланырча тюрленип, кесин эрине жарашдырып жашагъанды.

Аллах бизни сырсыз къатынладан кери этсин. Амин Аллах.

ТУДУЧУ БЛА ЖАШЧЫКЪ

Бир элде халкъны тарыкъдырып тургъан бир гудучу болгъанды. Бир кече ол хоншу элни ётип бара, бир жарлы къатынны жангыз тауугъун урлап кетгенди.

«Мен антсызма, – дегенди аны онюч жыллыкъ жашчыгъы, – санга бир исси къапдырмасам!» Дегенди да, уручуну къую къатында сакълар акъыл этгенди.

Ингир ала жашчыкъ бир атлыны келе кёргенди. Ол гудучу эди.

Гудучу алайгъа жетерге, жашчыкъ жилип башлагъанды.

– Не болгъанды, нек жилийса? – деп соргъанды гудучу.

– Жилимай не этейим да, кююш гёгенибиз къуюгъа кетгенди, – деп хахайлагъанды жашчыкъ. – Юйге къалай барайым энди?

– Кююшдюмю дейсе?! – деп гудучуну кёзлери жаннгандыла. Сора тешилип, тыкъ бохчасын да кийимлерини юсюне салып, къуюгъа тюшгенди.

Болмагъан гёгенни гудучу къайры табарыкъ эди. Сууукъдан гытгыт эте, къуюдан чыкъса, не аты, не кийими, не бохчасы жокъ.

Жалан гудучу башын тюе, мыйыкъларын жулкъа алайда къалгъанды. Жашчыгъ а гудучуну къаспар атын, омакъ кийимлерин да сатып, анасына сауулгъан ийнек алып келгенди. Къалгъан ахчасына уа, саудюгерчиликге жюрюп, эркин жашарча болгъанды.

ХАН БЛА ГЕПСОРКЪА

Бир онглу саудюгерчи бир айтылгъан ханнга жылкы сюрюп келгенди. Хан аны жылкысын сатып алгъанды да, юсюне да аллай бир ахча къошуп:

– Бу ахчагъа да жылкы сюрюп кел, – деп саудюгерчини намысы бла ашыргъанды.

Ол ханны кёлюн, кёзюн да жарыта туруучу бир госта, бокъур гепсоркъасы болгъанды.

Бир кюн хан аны чакъыртып:

– Тамбла эрттенликден кеч къалмай, къыралыбызда сен таныгъан телилени тизме этип келтир, – дегенди.

– Ханла ханы, – дегенди гепсоркъа, ол тизме хазырды.

– Сора атларын айтып чыкъ, – дегенди хан.

– Тизме сени атынг бла башланады, уллула уллусу, – дегенди гепсоркъа.

– Къалай?! – деп сейирсингенди хан.

– Ма алай! – дегенди гепсоркъа уа. – Сен танымагъан саудюгерчинге минг алтын ахча бергенсе. Ол келмей къалса уа?

– Келсе уа! – дегенди хан да. – Не этериксе жылкы сюрюп келсе?

– Сени атынгы къырып, тизмеге аны атын жазарма, келсе уа! – дегенди гепсоркъа.

АМАНАТ

Бир саудюгерчи алтын кюбюрюне кирит салып, аны нёгерине аманат этип кетгенди. Жыл кёзюне ол саудюгерчиликден кьайтып, кюбюрюн алыргьа нёгерине баргьанды.

– Къарындашым, сен кюбюрню манга кьалай кьойгьан эсенг да, кесинге тюз алай кьайтарама, – дегенди нёгери. – Ма, кьара, кирити да жериндеди.

Саудюгерчи нёгерине ыразылыгьын айтып, сыйлы саугьа да берип, юйюне келгенди да, кюбюрюн ачып кьарагьанды. Алай алтын, кюмюш ахчаларыны орнуна ол жез апасыла кёргенди.

Саудюгерчи нёгерини харамлыгьын ангылап, алтын-кюмюшюн кьайтарыр амал излеп башлагьанды.

Бир кюн харам нёгерини ючжыллыкь жашчыгьы орамгьа чабып чыкьгьанды да, саудюгерчи аны кьалач бла алдап, юйюне элтгенди.

Ол саудюгерчини кьолгьа юйреннген маймулу бар эди. Юйге келгенлей саудюгерчи жашчыкьны тешиндирип, аны кийимлерин маймулгьа кийдиргенди.

Кёп да турмай жашчыкьны атасы чабып жетгенди да, саудюгерчиден жашчыгьын даулагьанды.

– Багьалы шуёхум, бош гузаба этесе, ма жашчыгьынг, – деп маймулчугьун кёргюзтгенди. – Кийимчиклени танияламыса?

– Мени телигеми санайса?! Ким кёргенди жашчыкьны маймул болуп?!

– Багьалы тенгим, алтын багьыргьа бурулгьан жерде жашчыкь маймул кьалай болалмаз? – дегенди саудюгерчи ышарып.

Не этерик эди, саудюгерчини хазнасын жашына алышып, харам нёгер юйюне баш тёбен кьайтханды.

ЮЧ ЖЕЛИМ ТИНАХИ

Дунияны бир заманында, халкьына зорлукь сынатып бир генезир хан жашагьанды. Ол ханны ариу кьызына бир уучу жаш кёз кьаратханы ючюн, хан аны зинданнга атханды.

Бир кюн ханнга: «Дунияны тюп этип келген патчахны тул-туман аскери чекде тохтагьанды», – деген кьуугьун келгенди.

Хан: «Акьылын билип кел», – деп патчахха келечисин ийгенди.

Ханны келечиси ызына юч желим гинжи алып кьайтханды да:

– Уллу хан, бу гинжилени тасхалары барды. Юч кюнню ичинде биз аланы билялсакь, патчах бизге чапмазгьа айтханды. Билялмасагь а, таш юсюнде таш кьоймаз, – деп баш ургьанды.

Хан жулдузчуларын чакьыртып, гинжилени алларына тиздиргенди. Алай, не кюрешген эселе да, гинжилени тасхаларын бири да билялмагьанды.

Генезир хан аман кюнлю болуп тургьанлай, анга тутулгьан жашны анасы келип:

– Ханла ханы, алтын эшегинге баш урама, манга бир тынгыла, – деп кьор-садагъа болгъанды.

– Айт, келгенден ары! – дегенди хан ачыуусунуп.

– Гинжилеринги жашыма бир кёргюзт, – дегенди кьатын.

– Къайдады жашынг? – деп соргъанды хан, кёзюнде умут жилтини жарый.

– Уллу хан, сен аны зинданнга атханса.

Хан жашны тоханасына келтиртгенди да, гинжилени ючюсюн да жашха берип:

– Бу гинжилени тасхалары барды, билсенг, башынга эркин этеме, билмесенг а башынгы тайдырама! – деп огъурсуз сёлешгенди.

Жаш гинжилеге тюрслеп къарагъанды да, кзулакъларында тешик-чикле кёргенди.

– Уллу хан, – дегенди жаш ханнга, – мен быланы тасхаларын билсем, ханлыгъынгы юч кюннге манга бересе, билмесем а, бойнум кьылдан иннге.

Хан тахындан секирип да бир тургъанды, алай ёзге амалы болмагъанын ангылап, жаш айтханнга бой салгъанды.

Жаш биринчи гинжини кзулагъына чёп сукъгъанды да, чёп гинжини аузундан чыкыгъанды.

– Уллу хан, кёремесе, – дегенди жаш, – чёп бу гинжини кзулагъындан кирип, аузундан чыкыгъанды. Бу эшитгенин ичинде туталмагъан адамны гинжи суратыды.

Чёп экинчи гинжини бир кзулагъындан кирип, бирси кзулагъындан чыкыгъанды.

– Бу адам айтхан бир кзулагъындан кирип, бирси кзулагъындан чыкыгъан адамны гинжи суратыды.

Жаш чёбюн ючюнчю гинжини кзулагъына сукъгъанды да, чёп гинжини ичинде кьалгъанды.

– Бу уа эшитгенин, кёргенин ичинде тута билген керти адамны гинжи суратыды. Аллай адамгъа не тасхангы да ышаныргъа боллукъду, – дегенди.

Хан кзууаннгаанын жашыралмай:

– Сау бол, ахшы жаш, кыралыбызны уллу палахдан сакъладынг. Энди бу гинжилени ал да, патчахха бар, – деп уучу жашны жолгъа атландыргъанды.

Уучу жаш патчахха келгенди да, гинжилени тасхаларын айтханды. Патчах ачыуланса да, сёзюне ёлюрге суймей, ызына къайтып кетгенди.

Хан, келишгенлерича, уучу жашны юч кюннге хан этгенди.

Жаш юч кюнню ичинде шахар, эл башчыланы, ханны тегерегиндегилени да кетерип, жангы адамла салгъанды. Жарлыладан жасакъ жыймазча этгенди. Тюрмелени кзурутханды. Ючюнчю кюн а ханны кызын алгъанды.

Хан кьыл чайнай эди, алай берген сёзю аны кьолун-бутун байлап, жукъ эталмагъанды.

Жаш тахны ханнга къайтарып кюн, халкъ майданнга жыйылгъан-

ды.

– Ханлыкь киеуюнге кьалсын! – деп гюрюлдегенди халкь.

Иш осалгъа кетеригин кёрюп, хан тахын киеуюне кьойгъанды. Кеси уа, тобагъа да кьайтып, киеуюне билеклик этип тургъанды.

БЁРК БЛА БЕЛИБАУ

Намысы жюрюген бир бай кишини Азиза деп бир ариу кьатынчыгы болгъанды. Ариу Азиза баш иесине бир да болмагъанча иги эди.

Кюнлени биринде ёзюр жыйыны бла уудан келе, ариу Азизаны арбазда кёргенди. Кёргенди да, жаны анга киргенди. Энди ёзюр, не да этип, ариу Азизаны кесине нёх этерге керек эди.

Жюрек тынчлыгы кьуругъан ёзюр кьуртха кьатынны чакьыргъанды да, анга былай айтханды:

– Мени бир тиширыугъа кёзюм къарагъанды. Энди кечем-кюнюм да олду. Сен аны кёлюн манга ачсанг, айтханынг мардады.

– Жюйюсхан ёзюр, сёзюнгю унутма, – дегенди кьуртха, – мен а аны санга кьуарарма. Къайда жашайды ол тынчлыгъынгы кьурутхан ариу?

– Хамамдан базар таба ючюнчю юй, – дегенди ёзюр.

Кьуртха ол кюн окъуна ёзюр айтхан орамны ётюп бара, бай кишини юйюне жетгенлей, абынып жыгьылгъанды.

Арбаз сыйпай тургъан ариу Азиза жетип кьарт кьатынчыкьны жерден турдургъанды. Сора юйге чакьырып, бал кьалачла бла чай ичиргенди.

– Мен Кяба ташха баш уруп келеме, – дегенди кьуртха. – Аллах ыразы болсун. Сен болмасанг, мен бек апчырыкь эдим.

Ол кюнден сора кьуртха бай кишини юйюне терк-терк келиучю болгъанды. Ариу Азиза да анга ариу тюбеп, ариу ашыра эди.

Бир кюн бай киши ундуругъуну тюбюнде бухар бёрк бла кюмюш белибау тапханды. Ол кюн окъуна бай киши Азизаны саякь тиширыугъа санап, юйюнден кьыстап ийгенди.

Биягы кьуртха келгенди да:

– Келин а къайда кёрюнмейди? – деп соргъанды байгъа.

– Азизаны излей ёсенг, ата юйюне бар, – деп бай анга сууукь сёлешгенди. Кьуртха иши кьурала тургъанына кьууанып, ариу Азизаны ата юйюне жёбелегенди.

– Бир терслигим болмай, эрим мени юйден кьыстап ийгенди деп, – жилягъанды ариу Азиза.

– Кюйме былай, – деп жапсаргъанды кьуртха, – мен бир эфендини таныйма да, ол дуа жазса, баш иенг аллынга кеси чабып келир. – Хайда, тебре, эфендиге барабыз.

Баргъандыла эфендиге. Эфенди уа ким? Хау, билгенсе – ёзюр.

Кьуртха бир сылтау бла тышына чыкьгъанлай, ёзюр ариу Азизагъа кьадалып башлагъанды.

– Дунияда сенден насыплы тиширыу боллукь туююлдо, сен жюре-

гиме асыу болсанг, – деп сёлешгенди ёзюр. – Гинжича кийинип, кюзгю аллында кесинге суюне жашарса!

Ариу Азиза анымы эшитир, ёзюрню белинден кьамасын суууруп алып:

– Сен мени кимге тергеп сёлешдинг былай асылсыз?! Бусагъатдан юйюме кетме кьой, ансы сени да, кесими да ёлтюреме! – деп алыннганды.

Ёзюр: «Хапар ханнга жетсе, юйюмю кьурутур», – деп ойлагъанды да, ариу Азизаны кетме кьойгъанды. Къарт кьуртха да кьоркьгъанды: «Чийим чыкъса, бай манга кечип кьоймаз», – деп.

Сора болжал эте турмай, ол жёбелеп ариу Азизагъа баргъанды.

– Башым быллай бедишликге нек кьалыргъа керек эди. Кимге не этгенме мен? – деп жилияй эди насыпсыз, кьуртхагъа аз да шек болмай.

– Къызым, былай тынгылачы, – дегенди кьуртха. – Мен да Кяба ташха баш ургъан кьатын туююлме, баш иенг бюгюн окьуна келип сени алып кетмесе.

Кьуртха туююнлей байгъа баргъанды да:

– Аурунг, жашым, биреу манга бухар бёрк бла кюмюш белибау берген эди сат деп. Бу кьуругъан башымда жукъ турмайды, аланы кьайда кьойгъан эсем да, кьойгъанма. Энди иеси мени жашаусуз этип турады. Аланы мында кьойгъан иш болмаммы, – деп жилиамсырагъанды.

– Быланамы излейсе? – деп бёркню, белибауну да кьуртхагъа узатханды бай.

– Хау, аурунг, хау. Тюз кеслеридиле. Ай сау кьалгъын. Башымы улуу борчдан сакъладынг, ансы бир палахха кьала эдим, – деп кирпилдегенди кьуртха кёзбау кьууана.

Керти кьууаннган а бай эди.

«Насыбым да бар эди, мен ол ачыуум бла асыл юйдегими ёлтюрюп кьоймагъаным! – деп бай ол ингирде окьуна ариу Азизаны юйюне алып келгенди.

ПАТЧАХНЫ АЖЫМЫ

Бир патчахны бир сейирлик лячини болгъанды. Ол ангача сакъ бир жаннга да туююл эди.

Бир жол патчах, жыйыны бла уугъа чыкъгъанды. Лячинин билегине кьондуруп бара, патчах марал кёргенди. Кёргенди да, аны сюрюп тебирегенди. Патчах маралны сюрюп агъачны теренине сингенди да, жыйыны аны тас этгенди. Патчах а маралны сюре кетип жетгенди да, сюнгю бла уруп ёлтюргенди. Суусап кьысхан патчах суу тамгъан таууш эшитип, ары баргъанды да, мант башны уууч этип, тамычы туююне тутханды. Тутханды да, энди уртлайым дегенлей, лячини кьанаты бла уруп сууун тёкдюрюп кьойгъанды. Суусап кьысхан патчах

бек ачыуланганды, алай суйген лячинине жукъ этерге болмай, мант башны биягъы тамычыгъа тутханды. Мант ууучу суудан уртларча толгъанды. Патчах аны эринлерине жетдиргенлей, лячин кыанаты бла уруп, сууун биягъы тѣкдюргенди. Ол ачыуу бла патчах лячинин жерге уруп ѳлтюрюп къойгъанды.

Алайгъа жѣнгерлеринден бири жетгенди. Ол патчахха суулугъун узатханды, алай патчах: «Мен бу таза суудан ичмей амалым жокъду», – деп аны чыкыгъан жерин излей кетгенди. Патчах кыаягъа чыкыгъанды да, тапкырда бир уллу жилин ѳлюп, аузундан а уу тама кѣргенди. Патчах этген женгиллигине сокъуранып, алайда сабийча жилигъанды.

Андан сора да кѣп жашагъанды патчах, алай алгъа сагъыш этмей бир буйрукъ да чыгъармагъанды.

ЁКСЮЗ ЖАШЧЫКЪ БЛА ЮЧ КЁСЕ

Бир элде бир ёксюз жашчыкъ жашагъанды. Ол бек ариу сабий эди. Жылла оза, ол ёксюзчюк хайт деген жаш болгъанды.

– Мен ханны кызын аллыкъма! – деп ол элге хапар этгенди.

Хапар ханнга да жетгенди. Ол ёксюз жашны чакъыртханды да, анга былай айтханды:

– Сен мени кызымы алыргъа айтаса, алай сен аны хан кызыча кечиндилалырмайса ансы?

– Жигит, айтханча тынч туююлдю этген. Мен сени сынаргъа керекме. Бир тана берейим да, сен аны базарда багъасын чыгъарып сатсанг, кызымы санга берирме.

Жаш хан берген тананы алып, базаргъа кетгенди.

Ол шахарда юч кёсе кыарындаш да жашагъанды. Ала алдаялмазлыкъ адам туугъан да болмаз эди дуниягъа.

Жолда ёксюз жашха тамата кёсе тюбеп, сатыу этип башлагъанды.

– Багъасы тюменди, – дегенди жаш.

Кёсе кюлюп:

– Бу къаз санга танамы болгъанды, тюмен тилерча? Къазынга апасы береме, сата эсенг.

Жаш танасын алай учуз сатаргъа унамагъанды.

Арлакъ баргъанлай анга органчы кёсе тюбеп, сатыу этип башлагъанды. Жаш танагъа тюмен сурагъанды.

– Бу къазгъа тюменми дейсе? – деп кюлгенди кёсе. – Эки апасы береме, сата эсенг.

Жаш танасын сатмаса да: «Бу мен тана сунуп тургъан къаз а болурму?» – деп экили болгъанды.

Базар аллында жашха кичи кёсе тюбегенди да:

– Къазынга не дейсе? – деп соргъанды.

Керти да бу къазды ансы, тана деп да биреу айтыр эди, – дегенди да, танасын юч апасыгъа сатханды.

Кичи кёсе тананы хасапчыгъа сойдургъанды. Ёксюз жаш хасап-

чыдан тананы кўйругъун тилеп алгъанды. Алгъанды да андан ары не боллугъуна жашырын къарап тургъанды.

Кичи кёсе тананы уча эт деп шапагъа берип, жумушуна кетгенди. Уча бишгенди. Ёксюз жаш шапагъа келгенди да:

– Кёсе учамы алып кел деп мени ийгенди. Ийнанмай эсенг, ма шагъатым, – деп тананы кўйругъун кёрдюзтгенди.

Шапа тана учаны жашха бергенди, жаш а, фатар алып, кюнюн зауукъ ашыргъанды.

Ёксюз жашны излеп юч кёсени да жетмеген жерлери кълмагъанды. Алай жашны тапмагъандыла. Къалай табарыкъ эдиле билгич къартча кийинип айланнган жашны.

Ахырында кёселе билгичге келгендиле. Билгич китабына къарагъанды да, былай айтханды:

– Сиз ёксюз жашны алдап, танасын къаз багъагъа алгъансыз. Тананы хасапчыгъа сойдургъаныгъызда, жаш аны кўйругъун тилегенди. Ол тана кўйрукъну шагъатха тутуп, учаны шападан алгъанды. Бусагъатда да ол сизни алдай турады.

Кёселе билгични усталыгъына сейир этип, анга кёп ахча бергендиле. Билгич а ол ёксюз жаш кеси эди. Жаш ол ахчагъа тиширыу кийимле сатып алгъанды да, ариу кийинип сахар орамгъа чыкъгъанды. Кичи кёсе ол ариу къызын кёрюп, анга келечиле ийгенди. Къыз ыразылыгъын билдиргенди да, той болур кюнню белгилегендиле.

Кёсе къарындашлары суу бойнунда уллу, бийик таш юйлери болгъанды. Аны бир терезеси суугъа къарай эди да, ала саудюгерчилени алдап, юйлерине келтире эдиле. Келтире эдиле да, харакет-хапчукъларын сыйырып, кеслерин а уллу суугъа атып ие эдиле.

Жаш кичи кёседен аланы тасхаларын билгенди. Сора кёсени жагъасындан сермеп алып, хуржунундан тана кўйрукъну чыгъаргъанды да:

– Бу неди?! – деп соргъанды.

– Тана кўйрукъ, – дегенди кичи кёсе.

– Танама къазды деген сен туююлмю эдинг! – деп кёсени тана кўйрукъ бла бетине-бетине ургъанды. Сора аны халжаргъа къамап, алтын-кюмюш хазналарын алып кетгенди.

Экинчи кюн кичи кёсени къарындашлары келгендиле да, юйлери тоналып тургъанын кёргендиле.

Ёксюз жаш тёрт ат жегилген пайтон алып, пайтончу болгъанды.

Кёселе этер амалларын тауусуп, ханнга тарыгъыргъа таукел болгъандыла. Сора ёксюз жашны пайтонуна минип ханнга баргъандыла. Кёселе ханнга тарыгъуларын айтхандыла. Хан ишни болушун ангылап, пайтончу жашны чакъыртханды.

– Сыйлы хан, ол сен берген тананы сатхан да, бу юч иймансыз кёсени бери келтирген да менме.

Хан юч кёсени да заинданнга атханды, ёксюз жашха уа ариу къызын бергенди.

АХШЫ ХОНШУ

Бир элде эр бла кьатын жашагъандыла. Къыйын жашагъандыла ала. Аш деп ашлары жокъ, юй деп юйлери жокъ, тауукъ орун кибик бир хузум гытыда кечине болгъандыла ансы.

Бир кюн эри: «Былай жашагъандан ёлген игиди», – деп, аллы айланнган жары кетип къалгъанды.

Киши бара кетгенди да, тирмен таш тишей тургъан тирменчини кёргенди.

– Жалчы керек туююлюмюю санга, – деп соргъанды ол, – мен ишден къоркъгъанладан туююлме?

– Керек болмай а! Иги ишчи эсенг, бек керексе. Жыллыкъ хакъынг, кюнюне беш кере сауулгъан, хар эки ыйыкъдан эгиз бузоу тапхан ийнек боллукъду.

Келишип, экиси да къол тутушхандыла.

Жалчы къой кютгенди, сабан сюргенди, отун этгенди. Къысхасы, тирменчини жумушун эки айтдырмай эте, арада жыл озгъанды.

Тирменчи, келишгенлерича, жалчыгъа ийнек бергенди да:

– Юч жыл, юч ай, юч да кюн озгъан кюн мен санга келип, юч зат сорлукъма. Билсенг – иги, билмесенг а – ийнекден жайылгъан малны сюрюп кетерикме.

Жалчы киши ийнегин аллына этип, хузум гытысына келгенди да, кьатынчыгъы бла жашау этип башлагъанды.

Жыл озгъанды. Энди аланы таш юйю, мал сюрюю, атлары, арбасы да бар эдиле.

Болжал жетерге юч кюн къалып, кишини юйюне хоншусу киргенди.

– Нек мудахса, хоншум? – деп соргъанды ол.

Киши хапарын айтханды.

– Къоркъма, – дегенди хоншусу, – мен бир амал этерме. Сиз а, тирменчи келсе, анга эшик ачмагъыз, халжаргъа да къоймагъыз. Сорууларына уа жауап мен берирме.

Юч кюнден тирменчи келгенди да, эшиклени туюгенди.

– Кимди бу танг атмай айланнган? – деп соргъанды хоншу.

– Менме, тирменчи. Эсингде эсе, мени санга юч сорууум барды.

– Айт, эшитип турама, – дегенди хоншу.

– Тюнене мен санга тауукъ ийген эдим, сен аны не этгенсе?

– Тауукъ угъай, чибин эди. Аны хораз чёплегенди.

– Хоразынг, баям, хырха эди.

– Хырха уа болур эди, алай ол кычырса, тогъуз да тауну артында сангырау ынна элгенгенди.

– Ынна къаратон эди, баям?

– Ким биледи. Алай ол тогъуз жылгъа тогъуз эмеген жаш тапханды. Мени сюрююлерими сакълагъанла да аладыла.

Мынга эмегенле да къуллукъ эте эселе, мен эталлыкъ жокъду, – деп, тирменчи къачып кетгенди.

Киши уа ахшы хоншусуна жюз тууар бергенди.

ЖИЛЯН БЛА КИШИ

Бир жарлы киши жашап болганды. Аны кыашха ийнегинден сора бир жугуу да жок эди. Ол, сауган сютюн сатып, юйюрюн аны бла кечиндирип турганды.

Бир жол сют сатарга кетип бара, ол киши жол жанында жилин тешик кергенди. Сора челекден агыч кыашык бла сют алып, кыашыккы тешик аллына салганды. Киши арлакыга кетгенлей, тешикден жилин чыгыганды да, сютчюкню ичип, кыашыкыга уа бир алтын ахча салып ызына кетгенди. Киши быллай насыпха мардасыз кыуаннганды. Ол алтын ахчага кеп сауга, ашарык да алып, ингирге юйге алай кыайтханды.

– Ким бергенди санга аллай бир ахча?! – деп сейирсингендиле сабийлери.

– Ашагыз, ичигиз. Ахчаны кыайдан чыкыгынын а сормагыз, айтырык туюлме, – дегенди аталары.

Киши жилиннга экинчи кюн да кыашык бла бир сют бергенди. Жилин да кыашыкыга алтын ахча салганды.

Жыл ичине жарлы киши бай болганды. Энди ол уллу юйде жашай эди, ашы-суу да – эркин.

Кюнлени биринде атлы тенглеринден бири аны кыонакыга чакырганды. Энди не этсин киши? Амалсыздан, ол тасхасын тамата жашына айтханды.

– Мен келгинчи, унутмай, жилиннга сют бере тур, – деп, жилинны жашына аманат этгенди.

Киши кыонакыга кетгенди, жашы уа, атасы айтханча, эрттен сайын жилиннга кыашык бла бир сют берип турганды, жилин а – алтын ахча берип.

«Эрттен сайын бирер алтын ючюн мен бери жорюп нек турама? Баям, аны алтын хазнасы барды, тутайым да сорайым, – деп, жаш аман акыл этгенди.

Экинчи кюн жаш сют алып келгенди. Жилин тешигинден чыгып, сют иче турганлай, жаш аны кызык бла сермегенди, алай жилин да борчлу кыалмаганды: хурметсиз жашны шибилыча урганды.

Киши жашын жоклап тешикке келсе, жашы ёлюп, арлакыда уа жилин кыуйрукчык атылып тура эди.

ЖИЛЯН МИНЧАКЪ

Бир атлы тор ажирге минип, жолда бара болганды. Ыздан, тайлы байталга минип келген аны кыатыны эди. Кишини аты, нек эсе да, атларга унамай, жеринде тепчиллеп башлаганды. «Ярабий, атыма не болуп кыалды?», – деп, аллына кыараса, – жолда юч жилин балачык. Атлы атдан тюшгенди да, жилин балаланы кыамичи сабы бла кырдыкга элтип, жолуна кетгенди. Ала узак жолоучула эдиле да, кече сарайда

кьалыргъа тышгенди. Сарайда адам кѐп. Ала от жагъагъа жууукъ олтуруп, кѐрген – кѐргенин, эшитген – эшитгенин айта тура эдиле.

– Кел, сен да бизге кьошул, – дегенди атлыгъа жолоучуладан бири. – Ауузланнганынгдан сора бизге бир хапар айтсанг, бек ыразы этериксе.

Атлы, кьатыны да ауузлана турсунла, биз а жилин балачыкьлагъа кьайтайыкъ.

Ана жилин келгенлей, балачыкълары аны тѐгерегинден алып, атлыдан тарыкьгъандыла:

– Къачып кючден кьутулгъанбыз ансы, ол адам бизни ълтюрюп кьоя эди.

Ана жилин сысылдагъанды да, атлыны ызын ызлап, сарайгъа келгенди. Ол чорбатха чыгып, ожакъдан энишге салыныргъа атлы:

– Кѐргенимми айтайым, эшитгенимими айтайым, – деп соргъанды жолоучулагъа.

– Кѐргенинги айт, – дегендиле жолоучула.

– Да кѐргеним а буду: бюгюн жолда келе тургъанымлай, атым алгъа атларгъа унамай, жеринде тепчиллеп башлайды да, жолгъа кьарасам – жилин балачыкьла. Аtdан тышдюм да, кьамичи сабым бла жилин балачыкьланы кырдыкга элтим. Алай кьоюп кетсем, ала чарх тюбюне тышерик эдиле.

– Бек ашхы этгенсе, – дегенди анга бир чал кьарт. – Жилин балалагъа тиерге жарамайды, тиймегенинг насыбынг эди.

Ана жилин ишни болушун билип, уясына кьайтханды да, балаларына урушханды:

– Сизни телилигизден мен бир ашхы адамны ълтюрюрге аздан кьойдум. Ол сизни туйген угъай, жаныгъызны сакълагъанды.

Эрттенликде атлы атын суугъа элтгенди да, бир уллу жилинны кѐрюп, бек кьоркьгъанды.

– Кьоркъма, – дегенди жилин, – мен санга хата этерик туйюлме. Балаларымы, жан аурутуп, арба жолдан кетергенинг ючюн, мен санга бир жашил минчакьчыкъ берейим. Сен аны тил тюбюнге сал да, кесиме кьайтар.

Атлы жилин айтханча этгенди.

– Энди сен, – дегенди жилин, – жаныуарланы, кьанатлыланы, кьурт-кьумурсхаланы тиллерин билесе. Алай аны биреуге сездирсенг, сен ол кюн окьуна ъллюксе.

Жилин алай айтып, кетип кьалгъанды.

Атлы, кьатыны да жумушларын тындырып, артха тебирегендиле. Азмы-кѐпмю баргъандыла, тайчыкъ артха кьала башлагъанды:

– Анам, анам, мен арыгъанма да, баралмайма, – деп сѐлешгенди тайчыкъ.

– Айып туйюлмюдю санга. Биз – ючеулен, ючюбюзню да мен элтеме. Сен а жангыз кесинги элталмайса, – деп сѐлешгенди байтал. Ол бууаз эди.

Аны эшитген киши ышаргъанды.

– Неге ышараса? – деп соргъанды кьатын.

– Бош, бош, – дегенди киши.
– Манга да айт, мен да кюлейим, – дегенди кьатын.
– Бош алай ышара эдим.
– Угъай. Сен мени бир шарайыбымы кёрюп кюлгенсе, – деп тохтагъанды кьатын.

– Бош ышаргъанма, бош. Не керексизге кьадалдынг, – деп сёлешгенди киши.

– Айт бусагъатдан, айтмасанг былайдан теберик тюйюлме! – деп тохтагъанды кьатын атдан да тюшюп.

– Юйге жетсек айтырма, – деп ачыусуннганды киши. – Айтсам, ёлген этерикме, жолда ёлмей, юйде ёлейим, болмаздан эсенг.

Аягъы босагъадан атлагъанлай кьатын:

– Юйге жетдик. Айт энди неге кюлген эсенг да! – деп кьысханды эрин.

– Айтсам, ёлген этерикме дегенме да. Кьой, кьысма мени.

– Ёллюк эсенг да айт!

– Кьоярыкъ тюйюлсе да, тюйюлсе, тамблагъа дири окъуна бир тёз, – дегенди киши. – Бир да болмай эсе да, кьабыр кьангаларымы хазыр этейим.

– Агъач бек азды да, санга кьабыр кьангала кьайдан табылсынла! – деп табалагъанды кьатын. – Жюрегим жарылгъынчы, айт бусагъатдан!

Киши башын алып арбазгъа чыкьгъанды да, туугъан тауларына кьарай, мудах болгъанды. Ити кьатына келгенди да, жатып эриулю сынсыгъанды. Иеси тамбла ёллюгюн ол биле эди.

Алайлай кьанат таууш этип хораз жетгенди:

– Лохбай, не жатыуду бу, бахчагъа малла кирип турадыла, бар да кьыста! – деп кьычыргъанды ол.

– Кьычырма, – дегенди ит, – иебиз ёлюрге тебиреп турады, сен не бахча хапар айтаса?

– Сора ёлюрге нек ашыкьгъанды бу? – деп соргъанды хораз.

– Кьатыны тасхангы айт деп кьоймайды. Ол тасхасын айтса уа, ёлген этерикди, – дегенди ит.

– Аны ючюнмю жарсыйса сора сен?! – деп кьычыргъанды хораз. Ол киши да эшитсин деп кьычыра эди. – Анга бёрк угъай, жаулукъ тийишлиди. Кетеме дей эсе, барма кьой, жакханиз андан толсун! Ма мени жыйырма кьатыным, алай аланы бири манга сёз кьайтарамыды?! Иебиз киши болса кёрюп эдинг ол сырсыз кьатын жерин билип турмаса!

Киши хоразны сёзюн эшитгенди да, юйге суху кирип кетип, кьатынын арбазгъа сюрюп чыгъаргъанды. Сора, эшмелерин билегине чулгъап: «Айт деп кьыса эдинг да, ма тынгыла!», – деп, кьазыкъ бла яшхы тюйгенди.

– Атынг бла кьаргъанып жашарма, бу жолну бир кьой! – деп жилияй эди кьатын.

Киши анга кечгенди. Алай кьазыгъын а, кьатыны кёрюп турурча, юй мюйюшге сюеп кьойгъанды.

АСКЕРЧИНИ КЪАТЫНЫ ХАНИЙ

Къайсы эсе да бир къыралда Ханий деп бир ариу тиширыу жашагъанды. Аны эри Казим ханны аскеринде къуллукъ эте эди да, ол юйдегисине ай сайын ахча ийип тура эди. Алай, нек эсе да, арт юч айда Ханий ахча алмай, къыйналып башлагъанды. Этер амалы болмай, ол эл башчыгъа баргъанды да:

– Бу арт юч айда баш иемден ахча келмей, бек къыйналып турама, андан бир хапар билсенг эди деп келгенме, – дегенди.

Эл башчы, ариу Ханийге кёзю къарап:

– Ингирде къонакъгъа келирме да, бир амал этерме, – дегенди.

– Санга тийишли къанга къураялмам ансы, угъаймы дейме, – дегенди Ханий.

Эл башчы анга ахча бергенди да:

– Юйге бар да, мен келирге аш-суу хазыр этип тур! – дегенди.

Аскерчини юйдегиси эл башчыдан къадийге баргъанды.

– Баш иемден ахча келмей, бек къыйналып турама, не болгъан эсе да бир билсенг эди, – деп тилегенди ол.

Къадийни да ариу Ханийге кёзю къарагъанды:

– Ёретинлей этиллик иш туююдю ол, ингирде къонакъгъа барырма да, бир мадар этерме, – дегенди къадий.

– Угъайым жокъду, алай санга тийишли аш немме этерикме ансы? – деп жарсыгъанды Ханий.

Къадий анга ахча бергенди да:

– Мен келирге аш-суу этип тур, – деп, ишармиш эте, аны юйге ашыргъанды.

Тиширыу къадийден тамата бегеуюлге баргъанды:

– Аскерде кишимден ахча келмей турады, аны чурумун бир билсенг эди деп келгенме, – дегенди Ханий.

Ханийни бегеуюл да жаратханды:

– Юйюнге чакъырсанг, – деп ышаргъанды ол, – мен бир мадар этерме.

– Къонакъдан къачхан жерим жокъду мени, алай санга тийишли хант къанга къураялырмамы ансы? – деп жарсыгъанды Ханий.

Бегеуюл ахча бергенди да:

– Эгешчигим, мен келирге аш-суу этип тур, – деп ашыргъанды бегеуюл да аны.

Ханий базардан эт, жау, бишлакъ, кёгетле, ичерик да алып, хан къанга къурагъанды.

Биринчи бегеуюл келгенди. Ол къангагъа олтургъанлай, эшик къагъылгъанды. Ханий бегеуюлге:

– Кюбюрге кир! Мен а ким келген эсе да бир къарайым, – деп эшикни ачса, ол а – къадий.

Къадий аш къангагъа олтургъанлай, эшик къагъылгъанды да, къадий амалсыз болгъанды. Ханий а:

– Кюбюрге кир, мен а, ким келген эсе да, ызына ашырайым, – деп эшикни ачса, ол а – эл башчы.

Эл башчы да аш кьангагъа олтургъанлай, эшик кьаты кьагъылгъанды. Бу жол, келишимлери алай болуп, эшикни хоншу жашчыкъ кьагъа эди.

– Бери кир! – деп аскерчини кьатыны Ханий эл башчыны ючюнчю кюбюрге сукьгъанды да, юч кюбюрню да киритин этгенди.

Эрттенликде Ханий, юч кюбюрню юч эшек арбагъа жюклетип, юч саякъны да ханнга алып келгенди.

Тиширыу ишни болушун айтхандан сора, хан:

– Кюбюрлени ач, – дегенди.

Аскерчини кьатыны биринчи кюбюрню ачханды да, андан бегеуюл чыкьгъанды. Экинчисин ачханды да, андан – кьадий, ючюнчю кюбюрден а – эл башчы чыкьгъандыла.

Хан эл башчыны зинданнга атханды, кьадийни эшек сюрюючю этгенди, бегеуюлню Казимни орнуна урушха ийгенди да, Казимни уа эл башчы этгенди.

АСЫЛ АТ

Саудюгерчи тенгле – Алий бла Хасан саудюгерчиликге тебирегендиле. Алий атасыны асыл атына минип, Хасан а – жетижашар кьаспаргъа.

– Бу кьарт, ырахын атны не эте эдинг, кесинги алаамат атынг бола тургъанлай? – деп тырман этгенди Хасан.

– Кьарт эсе да, бу ат атамы кёп палахдан кьутхара тургъанды, – дегенди Алий. – Манга да нёгерлик этер.

Ючкюнлюк жол кьоратып, ала бир кьуюгъа жетгендиле. Алайда ат да солута, эки тенг жыл кёзюне былайда жолугъуп, юйге бирге кьайтыргъа деп оноу этгендиле. Сора кьол тутушуп, Алий – оннга, Хасан – солгъа кетгендиле.

Оноулашханларыча, жыл жетген кюн эки тенг да кьую кьатында тюбешгендиле. Хасанны саудюгерчилиги доюн болмагъаны себепли, ол Алийге зарланып, аны хазнасын кьолгъа этер умутда, харам кьан алгъанды. Алий суу алама деп кьуюгъа ийилгенлей, Хасан тюртюп, аны кьуюгъа атханды. Сора хуржун бла бир алтынын алып, кетип тебрегенди. Алай Алийни атасыны асыл аты алайдан кетерге унамай, тартынып башлагъанды. Хасан атны кьамичи бла туююп хасапчыгъа элтгенди да, анга сатханды. Хасапчы атны кесерге тебирегенлей, ат аны ёшною бла уруп, кьачып кетгенди.

Хасан а Алийни кьарындашына келип:

– Агъач ичинде бизге тоноучула чапхан эдиле да, экибиз да эки жанына кьачхан эдик. Тоноучула Алийни тутхан болур эдиле ансы, кёп сакъладым, келмеди, – деп кёз жашларын сюртгенди.

– Ай, хомух а! Алий сау эсе да билмейсе, аны жилиуун этерге ырыслагъан этсенг а, тенинг ушайды да! – дегенди Алийни кьарындашы, кёлкьалды этип.

Хасан кетгенлей, Алийни аты жетгенди да, арбазда кишнегенди.

Алийни къарындашы тышына чыкыгъанлай, ат кесин тыйдырмай, артха айланып чапханды. Алийни къарындашы атына минип, къарт алашаны ызындан тебирегенди.

Ючкюнлюк жол къоратып, Алийни аты аны къуюгъа келтиргенди. Алайда Алийни къарындашы Хасаннга ишекли болгъанды. Энди ол аны харамлыгъын кёзюне тутар амал табаргъа керек эди. Ол төреге баргъанды да, ишеклигин төре башчыгъа айтханды. Алай төре башчы:

– Шагъатсыз, биз аны терслеяллыкъ туюлюбюз, – дегенди.

Тюз ол кезиуде ат кишнегенди. Төре башчы да, Алийни къарындашы да тышына чыкыгъандыла. Ат биягъы жол кёргюзтюп тебирегенди. Төре башчы Алийни къарындашы бла айракъчысын* (следователь) ийгенди. Ат аланы хасапчыгъа келтиргенди.

Хасапчыгъа:

– Сен бу атны таныймыса? – деп соргъанды айракъчы.

– Хау, муну манга бир адам сатхан эди, – дегенди хасапчы.

– Ол адамны сыфатын-санын айталлыкъмыса? – деп соргъанларында уа, хасапчы айтхан адам Хасаннга ушагъанды. – Аны къаш башында тамгъасы да бар эди, – дегенинде уа, ол адам Хасан болгъанына толу ийнангандыла.

Мыртазакъла Хасанны төреге сюрюп келгендиле да, төре башчы Хасанны башына къан төлеу салгъандан сора да, налат ташха байлатып юч кюн тутханды. Сора Хасанны къанын төлетип, элден-журтдан къыстап ийгенди.

ТУЛ КЪАТЫНЧЫКЪ

Бир жаш тиширыучукъну бай эри ёлгенди да, ол аны къарасын кийип, юден чыкмай юч жыл тургъанды. Бир жаш ол тиширыучукъгъа эрттеден кёз къаратып эди. Ол, таукел болуп, аны алып кыйгъы этип башлагъанды.

Жашны атасы анга жюз сом бергенди да:

– Жашау эте билир заманынг болгъанды, ма, бу ахчаны ал да, башынга ырысхы эт, – дегенди.

Жаш ахчасын да алып, тюзюнлей тул къатынчыкыгъа баргъанды. Баргъанды да, терезеден:

– Къолунгу манга узатсанг, мен анга жюз сом салырма, – деп сёлешгенди.

«Къолума аны къолу тийгенликге не боллукъду?» – деп, тиширыу къолун терезени жепи ачып, узатханды.

Жаш аны къолун уппа этгенди да, жюз сом салып, кетип къалгъанды.

Экинчи кюн ол:

– Ахча азлыкъ этгенди, – деп, атасындан эки жюз сом алгъанды.

Сора тул къатынчыкыны терезе тубюне келип:

– Акъ бойнунгу сыларгъа къоя эсенг, эки жюз сом береме, – дегенди.

Тиширыучукъ анга да «хо» дегенди.

Ючюнчю кюн жаш атасындан юч жюз сом алганды да, тиширы-учукъгъа барып:

– Юйюнге къоя эсенг, юч жюз сом береме, – дегенди.

«Охо да, не боллукъду ол юйюме киргенликге?» – деп, тул къатынчыкъ жашны отоууна кирме къойгъанды.

Тиширыучукъ чырайлы жашны кёргенлей, жаны анга киргенди. Алай жаш тасха бермей:

– Мен санга алты жюз сом бергенме, аны ючюн мени бир къучакъ-ла, – дегенди.

Тиширыу эки айтдырмай, жашны къучакълап, андан кесин айыралмай кёп тургъанды.

Жаш бурулуп кетип тебирегенлей:

– Сен а мени нек къучакъламадынг? – деп, кёлю къалып сёлешгенди.

– Ахчамы къайтар да, къучакъларма, – дегенди жаш.

– Къучакъла да, къайтарырма, – дегенди тиширыучукъ.

– Ол азды, – дегенди жаш.

– Мени эрим бек бай эди, байлыгъым сени болсун! – дегенди тиширыучукъ.

– Ол да азды, – дегенди жаш.

– Айт не сюе эсенг да, къолумдан келип, мен сенден бир жугъуму да аямам.

– Манга кесинг керексе, – дегенди жаш, тиширыучукъну кёкюрегине къыса.

– Теличик, мен суйген а не сунаса, – деп, тул къатынчыкъ жашны къулагъына талы шыбырдагъанды.

КЪАТЫННТА БЛА ХАННТА ЫШАНМА

Бир айтылгъан хан жашап болгъанды. Аны эки жашы бар эди. Кичисин телиге санап, аны айтханына киши эс бурмагъанды. Тамата жашын а халкъ акъыллыгъа санагъанды, хан да тахын анга тежей эди.

Эрттен сайын хан улугъа алтын халы бла сырылгъан кийимле кийдире эдиле къарауашла. Ол а ингирге пакъырачыгъа ушап къайта эди.

Хан жашыны къылыгъын артыкъ жаратмаса да, аллындан кирит салыб а къоймагъанды.

Ол ханны бир акъыллы, бир керти ёзюрю бар эди. Ёзюр кёзбаусуз къуллукъ этгени ючюн, хан аны бек ариу кёргенди.

Кюнлени биринде хан улу юйден чыкъганлай: «Тейри, мен муну ызындан къарамай къоймам», – деп, ёзюр аны ызындан кесин эслетмей тебренгенди. Нек эсе да шекли эди ол. Хан улу агъачдан ётнуп, уллу жолгъа жетгенди да, жол айырылгъан жерде тохтап, ары-бери ётгенлеге къарап башлагъанды. Сора бир зыккыл уланны аллын тыйып:

– Кийимлеринги теш! – деп тохтаганды. Пакъырачы уа:

– Сен сукъланырча кийимим жокъду, ахшы улан, жолума барма къой, – деп тилегенди.

Хан улу пакъырачыны тешиндирип, кесини омакъ кийимлерин анга кийдиргинчи иерге унамаганды.

Пакъырачыгъа кийимлерин берип, аны кийимлерин а кеси кийип, хан улу къайры эсе да тебирегенди. Бара-бара, тенгиз жагъагъа жетгенди да, тазны юзmezден толтуруп:

– Бу къарындашын досуна алышханнга, – деп, тазны къотаргъанды. Тазны экинчи да толтургъанды да:

– Бу уа къатынына тасхасын-сырын айтханнга, – деп, аны да къотаргъанды.

Хан улу тазны юзmezден ючюнчо кере да толтургъанды:

– Бу уа ханнга ышанганнга, – деп аны да къотаргъанды ол. Сора хан улу келген жолу бла артха – хан къалагъа къайтханды.

Хан улу айтхан сёзле ёзюрню жюрегине тюррелип, ол аланы кертиликлерин сынар акъыл этгенди.

Ёзюр экинчи кюн къарындашы бла сёз болгъанды да, къарындашын – кери, досун а – бери этеди. Досу ёзюрден хайыр кёрюп тургъан къадар, ол анга иги эди. Алай ёзюр бохчасына аздан аз узала, досу уа кенгден кенг бола баргъанды. Ахырында уа тенги ёзюрню бырнак этип къойгъанды.

Хан улуну биринчи айтханын ёзюр ёз башында сынагъанды.

Ханны бир суйген журу бар эди. Ол аны кеси кьолундан ашатып, кече-кюн да къатында тутханды. Ёзюр аны урлап, киши тапмазча букьдургъанды. Сора бир эчки союп, къатынына:

– Бу ханыбызны журу эди, мен аны урлап сойгъанма, – дегенди.

Суйген журу тас болгъан хан:

– Журуму, аны урлагъан адамны да терк табыгъыз! – деп буюргъанды.

Эрини тасхасын билген къатын кесин ассыры эркин жюрютюп башлагъанды да, ёзюр аны жаягъына ургъанды. Къатын олсагъат окъуна ханнга чабып баргъанды:

– Сени суйген журунгу ёзюрюнг урлап сойгъанды. Этинден мен да ашагъанма! – деп къаргъанганды ол.

Мычымай ёзюрню тутхандыла да, асаргъа элтгендиле.

– Уллу хан, – дегенди ёзюр, – ёлюр аллында бир-эки сёз айтма къой манга.

– Айт! – дегенди хан, – сен иги ёзюр эдинг.

– Сени журунгу сауду. Мен къатынымы сынар ючюн урлагъан эдим журунгу, – деп ёзюр хан улуну хапарын башдан аякъ айтханды. Сора: «Къарындашынгы тенгинге алышма, къатынынга бла ханнга ышанма», – деп кюлгенди да ёзюр, къарындашы бла жарашханды, къатынын кыстагъанды. Хандан да кетерик эди ол, халкъ кётюрюлюп, аны кичи жашын тахха олтуртмаса.

СОКЪУР КЪАДИЙ

Бир элде бир къарт къатын жашап болгъанды. Аны жанын кечиндирген - бузоулу ийнеги эди.

Бир кюн къарт къатынчыкъ ийнегин сауа тургъанлай, эшегине минип, алайтын биреу ётноп бара болгъанды. Аны бузоучукъгъа кёзю къарагъанды да, бойнуна бау атып, кетип тебирегенди.

Къарт къатынчыкъ ызындан жетип:

- Эй, хайрсыз, бузоууму къайры алып бараса? - деп къутургъанды.

- Ол айтханынг неди?! Бузоуунг бар эсе, халжарынгда болур, муну уа мени эшегим тапханды. Ийнанмай эсенг къадиёге барайыкъ! - дегенди.

Къадиё сокъур эди да, эшекни иеси андан таукел сёлеше эди.

Экиси да къадиёге баргъандыла.

- Бузоу мени бузоумду, аны мени ийнегим тапханды, - дегенди къарт къатын, жиялмсырап.

- Угъай, мени бузоумду! Аны мени эшегим тапханды, - дегенди эшекни иеси уа. - Къадиё, оноунгу айт!

- Бир кесек мычы, - дегенди сокъур къадиё эшекни иесине. - Бу сени аллынгдагъы адамны кёремисе? Ол хоншуму чабакълары хууанларымы ашап кетгендиле деп тарыгъа турады.

- Ким кёргенди чабакъланы хууан бахчагъа кирип, аны не сюзююу барды, бойнуна жетдир да барма къой! - деп чамланганды эшекни иеси.

- Эшекни уа бузоу табып ким кёргенди?! - деп сокъур къадиё эшекни иесине он сом тазир салып къыстап ийгенди.

УУЧУ ЪЛА ХАН

Бир уллу ханны бир уста уучусу болгъанды. Бир жол уучу уугъа баргъанды да, бир уллу буу ёлтюргенди. Ол буу ханны къолгъа юйреннген бууу болгъанын билип, уучу къайгъыгъа къалгъанды: хан билгенлей, аны асмакъгъа асарыкъды.

- Не болгъанды санга, э киши, - деп соргъанды анга къатыны, - бир бек абызырап тураса?

- Бош, бош, - деп къутулургъа кюрешгенди уучу къатынындан.

- Не болгъан эсе да болгъанды, тоба, айтдырмай къоярыкъ тюйюлме! - деп къадалгъанды къатыны.

- Да аузунгу тыймазса, айтсам. Топ атылгъанлай, элге жаярса да къоярса биягъы сен.

- Жангыз къарындашым ёлмесин, кишиге да айтырыкъ тюйюлме, - деп къаргъанганды къатыны. - Термилтип турма да, айт муну!

- Охо, - дегенди уучу, - алай бу хапар ханнга жетсе, ол мени асмакълыкъ этерикди.

- Оу кюнюм, не палах этгенсе, хан сени асмакъгъа асар кибик?! - деп жиялгъанды къатыны.

- Билмей ханны кьолгъа юйренген буун ёлтюрюп кьойгъанма, - дегенди уучу.

- Оу эшигим! Кишиге жукъ иш эшитдирирсе. Аузум кьурурукъ, нек айтдырдым аны санга.

Ичин тышына тѣкмесе, кьалын кырдыкны ичи чирип кьалмаймыды?

Ханны буун уучу ёлтюргенди деген хапар жайлгъанды. Ол хапар ханнга да жетгенди. Хан бегеуюллерине:

- Уучуну сюрюп келигиз манга! - деп буюргъанды.

Бегеуюлле уучуну юйюнден чыгъарып бара, кьатыны:

- Манга акъ гыранча алып келмесенг, юйге кьоярыкъ тьуюлме, эшитмегенме деме?! - деп кьычыргъанды ызындан.

Бегеуюлле уучуну ханнга сюрюп келгендиле.

- Мычымай асмакъгъа асыгъыз начасны! - деп ёкюргенди хан, шытыларын чач.

- Сыйлы хан, асаса да асаса, бир-эки сѣз айтма кьой, - деп тилегенди уучу.

- Айт, эркинсе! - дегенди хан. - Алай терк айт!

- Мен сени акьыллы хан сунуп тура эдим, сен а мени кьатынымдан да оуса, - дегенди уучу.

Хан тахындан секирип тургъанды да:

- Хайыуан, неле-неле дейсе сен ханнга?! - деп чочугъанды. - Мен сени кьатынынгдан тели кьалай болур эдим?!

- Сыйлы ханым, не бек кьыжырасанг да, айтыргъым олду. Бек этсенг, ёлтюрген этериксе да, асаргъа буйрукъ бергенсе. Кьоркьуп неден кьоркьама энди.

- Ол акьылгъа кьалай келгенсе, - деп соргъанды хан, ачыуун баса.

- Биринчиден: башымы отха атхан ёз кьатынымы узун тили болгъанды. Экинчиден: бегеуюллеринг мени тутуп бара, кьатыным ызымдан: «Акъ гыранча алып келмесенг, юйге кьоярыкъ тьуюлме!» - деп кьычыра кьалгъан эди. Акьылы болгъан кьатын асмакъгъа сюрюлюп баргъан эрини ызындан алай айтып сѣлешемиди? - дегенди уучу.

- Кьатынынг тели эсе, менде не терслик? - деп сейирсингенди хан.

- Къайтарып айтама, сен да андан хазна тьуюлсе. Акьылынг болса, усталыгъымы, санга керти кьуллукъ этгеними тергер эдинг. Мен билмей ёлтюрген буунгу он кьат къайтарып эдим санга. Акьылынг-эсинг жетип, билмей этген терслигими манга кечалмадынг. Сора сен ханмыса?

Хан сагъышлы болгъанды. Сора:

- Сен тюз айтаса, мен тели болмасам, сенича уста уучуну билмей этген терслиги ючюн, асаргъа буюрамы эдим? - деп, хан уучугъа кечим бергенди.

Уучу базаргъа къайтханды да, кьатынына акъ гыранча алгъанды. Алай аны да кьолуна тутдуруп, юйден кьыстап ийгенди.

Ма киши десенг!

ЭКИДЕН БИРИ

Хожа, жарлылыгындан безип, ханнга баргъанды. Алай хан къалада: «Ким келеди да, кимни иебиз ханнга!» - деп турмайдыла.

Къалай алай болса да, Хожа ёзюрге дери жетгенди.

- Ханны саугъасын эки тенг этип, бирин манга берир болсанг, ханнга иерме, - дегенди ултхачы ёзюр.

- Да не этерикме, берирме, - дегенди Хожа.

- Сёзюнгю унутма! - деп, ёзюр аны ханны тоханасына ийгенди.

- Не жумуш бла келгенсе, Хожа, - деп соргъанды хан бийик тахындан.

- Ханла ханы, жаягъыма эки кере урсанг эди деп келгенме, - дегенди Хожа.

- Хан бек сейирсингенди, алай Хожаны жаягъын къыздырыгъа уа угъайы жокъ эди, нек дегенде, ол аны къанын кёп бузгъанды.

Хан Хожаны жаягъына эки кёре «штап» этдирип ургъанды да, Хожа:

- Ай Аллах ыразы болсун санга, ханла ханы! - деп, Хожа тоханадан чыкыгъанды.

Хожаны сакълап тургъан ёзюр:

- Хайда, юлюшюмю бер! - деп къолун узатханды.

- Тюпсюз челек болур эдинг ансы, бир толмадыңг да, ма ал! - деп, Хожа ёзюрню жаягъын от чакъдыргъанды.

Дауургъа хан чыкыгъанды да:

- Хан къалада бу не даурду?! - деп, сур соргъанды.

- Бу эшекден туугъан эшек мени жаягъыма ургъанды, сыйлы хан! - деп тарыкыгъанды ёзюр ханнга.

- Ханла ханы, ёзюрюнг хан бергенни жартысын манга бермесенг, мен сени ханнга иерик туююлме деген эди да, сен манга бергенни экиден бири, келишгенибизча, ёзюрюнге бердим, - дегенди Хожа.

Хан харх этип кюлгенди да, Хожагъа жюз алтын ахча берип, юйюне пайтон бла ашыртханды.

Басмагъа
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
хазырлагъанды.

Багъалы школчуларыбыз!

Быттыр «Минги Тау» журнал «Билляча» деген бѐлюмюнде Чегем шахарны орта школуну малкъар тил бла литературадан устазыны сынау тестлерин басмалагъан эди. Редакция ол тестлеге жылны ичинде бир къауум окъуучудан жууап да, бюсюреу къагъыт да алгъанды. Сора тестлени авторун редакциягъа чакъырып, келген жууаплагъа, хар тюз жууапны бир балгъа тергеп, багъа бердиргенди.

Соруулагъа тюз жууап берген школчуланы атларын айтырдан алгъа, аланы бюсюреу къагъытларын басмаларгъа сюебиз: «Хурметли редакция! Сизге 11-чи «А» классны окъуучусу Ульбашланы Джамиля жазады. Кесими жюрегимден ыразылыгъымы билдирирге сюеме. Быллай жумушланы бек уллу хайыры болгъанын билеме. Журналны бетлеринде быллай материалла басмалай турсагъыз сюерик эдим. Уллу хурмет бла – Ульбашланы Джамиля.»

«Багъалы редакция! Бизге, окъуучулагъа, быллай тестле бла билимбизни байыкъдыргъаныгъыз ючюн сау болугъуз! Энци ыспасым тестлени авторуна. Хурмет бла Къашхатауну орта школуну 11-чи «А» классыны окъуучусу Чеченланы Астемир.»

«Кюнюгюз ашхы болсун, багъалы редакция! Мен, Герийланы Джамиля, Жангы Малкъарны орта школуну 9-чу классында окъуйма. «Минги Тау» журналны хар номерин бек суйюп сакълайма. Журналны бетлеринде бек сейир эм бек керекли затланы юсюнден материалла бардыла. Мындан арысында журналны хар номерин ашыгъып сакъларыкъма. Ишигизден къууаныгъыз! Сау-эсен тюбешейик.»

Тохаланы Яромир а быллай жазгъанды: «Минги Тау» журналны 178-чи бетинде басмаланган тарых тестлени сорууларын бек жаратханма эм суйюп жууап береме. Мен, экинчи классдан окъугъанымдан бери, быллай затланы бек жаратама. Тюрлю-тюрлю предметледен олимпиадалада, конкурслада кесими билимими сынайма. Бу жол да бир кѐрейим.» Яромир къагъытын назму бла бошагъанды:

***Сиз сорсагъыз соруула,
Мен жазарма жууапла.
Билимим тамам болса,
Саугъачыкъла алырма!***

Эриширге къатышхан багъалы школчуларыбыз! «Минги Тауну» редакциясы тынгылы жууапларыгъыз, ариу сѐзлеригиз ючюн да сизге уллу хурмет эте, ыразылыгъын билдиреди. «Билим – бу дуния жарыгъы» деп Кязим бош айтмагъанды. Окъуугъа, билимге талпынган муратына жетмей къалмайды. Сиз тюз жолну сайлагъансыз да, ол жол сизни уллу насыпха тюбетсин!

Энди уа тестлеге кьайтайыкь.

Бу тест соруулада хорлагъанла быладыла: Хибийланы Альбина, юч тестге да жууап этип, 48 балл алгъанды. 48 балл биринчи жер болады; Эфендиланы Мадина да юч тестге жууапларын ийгенди да, 41 балл алып, экинчи жерге чыкыгъанды.

«Тарых соруулагъа» жууап бергенле: Тохаланы Яромир – 20 балл. Герийланы Джамия – 16 балл, Джантууланы Мурат – 15 балл алгъандыла. Алай бла Яромир ючюнчю жерге тийишли болгъанды.

«Бурунгу халкь адетле эм тёреле» деген тестден Жаникаланы Фатима - 11 балл, Чеченланы Астемир – 10 балл, Улбашланы Джамия – 10 балл алгъандыла. Алай бла бу беш окъуучу «Минги Тауну» дипломларын аллыкьдыла, сауугъала бла сауугъаланырыкьдыла.

«МТ» 4-чю китабында басмаланган тестлени жуауаплары:

1-а; 2-а; 3-а; 4-в; 5-а; 6-в; 7-б; 8-а; 9-а; 10-а; 11-а; 12-а; 13-в;
12б-в; 13б-б; 14-в; 15-а; 16-в; 17-а; 18-а; 19-в; 20-а.

Тарых соруула:

1-а; 2-в; 3-а; 4-б; 5-в; 6-б; 7-в; 8-б; 9-в; 10-в; 11-б; 12-б; 13-б;
14-в; 15-б; 16-в; 17-б; 18-а; 19-б; 20-а.

Бурунгу малкьар халкь адетле эм тёреле:

1-б; 2-б; 3-б; 4-в; 5-а; 6-в; 7-б,в; 8-а,б; 9-а; 10-б; 11-б.

**«Минги Тау» журналны
редакциясы**

БИМЯЧА

Эрикген бай бла эсли жаш

(Къарачай-Малкъар халкъ жомакъ)

Бир бай киши таурухлагъа тынгыларгъа бек суйгенди. Анга къоншу жашагъан бир жарлы жаш кёп таурух биледи деп эшитгенди ол. Сора бир кюн, эрикгенинде, кёз ачары келип, ол жашны чакъыртханды. Аллына бир табакъны салып, анга алтынла куйгъанды да, былай айтханды: «Иги жаш, ыразы эсенг, кел, былай этейик. Кесинге базала эсенг, сен манга таурух айт да, мен санга «алдайса» десем, бу алтынла сени болурла, алай айтмай, «х» деп турсам, таурухларынг бошалгъанлай, мени адамларым сени таякъ бла сопакъларла. Ыразымыса?»

– Да хо, ыразыма, келишдик! - дегенди сёзге чемер жаш. Сора ол таурух айтып башлагъанды:

– Хурметли къоншум, мен бир жыл байгъа аны бал чибинлерин кютерге жарашхан эдим. Ол байны уа элли бал четени бар эди. Мен хар кюн сайын ол элли четенни чибинлерин эрттен сайын санап, саууп, кютерге чыгъарып, ингир сайын да санап, уяларына жыйып туругъа керек эдим. Кесаматыбыз алай болгъан эди, - дегенди жаш.

– Жер уллуду, алай болургъа да болур, - дегенди бай.

– Бир кюн, - дегенди жаш, - чибинлени саууп, санап, отларгъа бошладым да, тойгъанларында, ызларына къайтдыла. Санадым да - онеки чибин жокъ. Энди не этейим? Къайда излейим? Суу боюнунда къалгъан а болурламы, ала ары барыргъа ёч эдиле. Излерге чабып кетдим суу таба. Бара тургъанлайыма, онбир бал чибиннге тюбедим да къалдым. Къуандым. Къарасам, ала бары да жаралыла болуп келе. Бири уа жокъ. Тебиредим андан ары, жортуп. Къарасам, суучукъну къатында бёрюле мени бал чибиними талай тура. Мен чибиниме болушургъа чапдым. Суучукъгъа дери бардым. Суучукъну ол жанына уа ёталмадым. Бёрюле уа чибиними онгуз этип, ёлтюрюрге жетдиргендиле. Муркку эте турмай, эрлай чачымдан сермеп тутдум да, кесими сууну ол жанына шууулдатдым...

– Болургъа да болур, аны не сейири барды?...- дегенди бай.

– Кесими тапсызыракъ силдеген кёре эдим: жерге белиме дери батылдым да, чыгъалмадым да къалдым. Ары да этдим, бери да этдим, не кёп кюрешсем да, батылгъанымдан чыгъалмадым. Чибиним а арый тебирегенди, иги танг жаралы болгъанды. Не этерик эдим, эрлай чабып юйге жетдим да, кюрек алып келип, къазып, кесими чунгурдан чыгъардым. Бёрюле бла жагъалаша тургъан бал чибинчикге чабып жетдим...

– Жер уллуду, алай болургъа да болур, - дегенди бай.

– Чибинчигиме чабып жетдим да, бёрю жыйынны къыстадым. Къарасам – чибинчигим, эки жанындан эт дуппушлары жерге салынып, ёле тура. Не этерик эдим, харам болмасын деп, боюнун тартдым, санладым. Юйге келтирип, онеки чыккыр эт тузладым...

– Болур, болур, жаным, - дегенди бай.

–Этни тузлап бошап, сюеклени жокъладым,сюекле - жокъ. Сора сюеклени анда, бал чибинни кесген жеримде къююп кетгеним эсима тюшдю. «Къой, бери келтирейим, ансы сюрюучюле суу жагъаны кир этесе деп ачыуланмасынла деп, чабып барсам, сюекле анда да жокъ. Тобасто, къайдадыла деп, жерни бери кётюрюп къарадым, дуппурну ары тюртюп къарадым, - анда да жокъ. Арлакъгъа къарасам, сюек къалауну тюбю - жерде, башы - кёкде! Башындан ташып башлайым деп, башына ёрледим. Ёрлей-ёрлей, кёкге чыгып кетдим. Барсам, анда уа бир юйде той бара тура. Аны къатында юйде уа бир нарт эсирип жатып тура. Къолунда да бир алтын бёркю. Мен бёркню алып къачдым. Нарт, уянып, ызымдан сюрдю. Чабып барама къайры эсе да. Къарасам, кёкден жерге бир жыжым салынып тура. Жетип, ол жыжымгъа илинип, жерге тюшюп башладым. Алай жыжым, къысхалыкъ этип, жерге жетмеди. Жерге дери уа алыкъын кёпдю. Сора мен, узалып, жыжымны башындан кесип, тюрюп жанына жалгъап, жерге тюшдюм...

– Болургъа болур, - деди хан биягъы.

–Жерге тюшюп, тегерекге къарасам, - дегенди жаш, - мен жашагъан жер тюрюл. Юй таба айланып, бара тургъанлайыма, сизни къарт атагъыз аллыма чыкъды да къалды. Юсюнде кийимлери жылтырып, зыккыл, кеси да бир тонгузну кюте... – дегенлей, бай: «Нек алдайса?» - деп къычырып жибергенди.

ЛУКУМОН-ЛОКЪМАН

Лукумон – ол этрускланы патчахлары болганды. Патчахлары да, аскер башчылары да. А. Н. Немировскийни «Этрускла» деген китабында («Илму» китап басма, 1983 жыл, Москва) аны юсюнден былай жазылады: «Тарквинийни патчах тахтагъа олтуртханларыны юсюнден таурухда Танаквильни юсюнден да хапар барды. Коринфден къачып келген Демарат Этрурияда бугъады. Ол заманлада этрусск тиширыу Танаквиль бла шагъырей болады, анга эки жаш тууады – Лукумон бла Арунт. Атадан да, анадан да толу этрускла болмагъанлары себебли, ала экиси да Этрускда жашаргъа эркин туююл эдиле.

Аны себебли, Лукумон бла Танаквиль бир юйюр къурагъанлары ачыкъ болгандан сора, Танаквиль, Римге кёчейик, анда бизге тиерик туююлдюле, сени жашауунга да алай тапды, деп Лукумонну кысады. Ала бла болгъанчыкъларын да сатып, ала Римге атландыла. Жолда бара тургъанлай, кёкден учуп келип, бир къуш кесин Лукумонну башына урады. «Баш ием Римде патчах болургъа боллукъду» деп, Танаквиль ол ишни алай ангылайды. Анда Марция патчах ауушхандан сора, Лукумон патчах болады, атына да Луций Тарквиний деп атайдыла.

Къушну тюрк миллетле эрттеден бери да кючню-къарыуну белгисине санап келгендиле. Къанатлыланы ичинде ол керти да къарыулу къанатлыды. Къушну малкъар аты башха тюрк тилледе кюч (къушкъазах) деген магъанада да жюрюйдю.

Аны бла бирча этрусклада къуш патчахлыкъны, бийлигини, сыйлылыгъыны да белгиси болганды.

Этрусск тилде бла малкъар тилде жюрюген бирча сёзлени да келтирирге сюеме былайда. Этрусклада Асхат деген адам ат болганды, таулулада да барды ол ат. Гай деген сёз болганды этрусклада, бизде да барды Гаиланы тукъум. Этрускла патчахларына Лукумон деп болгандыла, таулулада да Локъман, Лукъман – деген атла кёп тубейдиле.

Ма ол себебден малкъарлыла бла къарачайлыла этрускланы бир юзюклеридиле дерге да боллукъду.

Быланы барын да айта келгенибиз – таулуланы эрттегили миллетлени, биягъында айтханыбызча, юзюклерни болгъанларын белгилер ючюндю.

АБДУ-ГАФАР АЛИШЕВ

НАЗМУ КЪАЛАЙ ОКЪУЛАДЫ?

Окбуу китапха кирген чыгъарманы сабийле суююп окъурча кѣп тюрлю амалланы хайырланьыргъа боллукъду. Сѣз ючюн, бу назмуну окъута туруп:

ШОРХА СУУЧУКЪ

– Шорха суучукъ, чаба-чынгай,
Тенгиз таба тутуп жол,
Къарт болгъанса, жырлай-жырлай,
Бир кесекге сабыр бол!

– Тюз айтаса, мен аллайма,
Тохтамаздан жырлайма,
Арымайма не талмайма,
Къыйын жолну хорлайма.

Къарт а тюлме, барды кючюм,
Жазгъы нюрден болуп токъ,
Мен жашайма жырлар ючюн,
Жырчыгъа уа – къартлыкъ жокъ!

Дерсни былай къуараргъа боллукъду:

Назмуну эки окъуучу кѣлден айтадыла. Биринчиси Шорха суучукъгъа сорады (биринчи тѣрттизгин). Экинчи окъуучу, «Шорха суучукъ» (назмуну айта тургъан окъуучугъа ол ат бериледи) къалгъан сегиз тизгинни айтады. Мында Устаз нени баямларыкъды: ким шатык айталлыгъын, бири бирин къатламай, къаллай ѳн бла айта билгенлерин, шорха суучукъ «болалгъанларын», артистликлерин. Дерсни оюннга айландырыргъа! Биринчи дерсге назмуну билмей келгени бар эсе (шо бир окъуучу окъуна) экинчи дерсге бары да жангыдан тынгылы хазырланып келирча онг берирге. Жангыдан сорулукъларын билдирирге. Аллай амал хайыр беремиди – сынап кѣрюрге.

Экинчи назму

БАР-ЖОКЪ

Сюеги бар – саны жокъ.
Къамасы бар – къыны жокъ.
Къуллугъу бар – чыны жокъ.
Тирмени бар – уну жокъ.

**Къармагъы бар – кылы жокъ.
Къалагъы бар – къуму жокъ.
Гыржыны бар – тымы жокъ.
Тюнгючю бар – улу жокъ.**

**Маллары бар – къулу жокъ,
Къызлары бар – тулу жокъ.
Кёгети бар – чуму жокъ.
Тауушу бар – шуму жокъ.**

Дерслик жумуш:

Бек алгъа – назмуну кёлден билигиз. Ызы бла «бар-жокъ» дегенледен башха сёзлени *харф тизме этип* (алфавитге кёре) жазып алыгъыз. Билген сёзлеригизге къаршы орусча атларын жазыгъыз (*сюек – кость*) дегенча. Иги ангыламагъан, билмеген сёзлеригизни кеси аллыгъызгъа сёзлюк къурагъан халда неда Сёзлюк китапха къарап, магъаналарын адабият дефтерлеригизге жазыгъыз. Хар сёзню магъанасына келишген (неда *синонимле*) сёзле излеп да бир кёрююз.

Сёз ючюн:

Сюек – кемик...

Къама – бичакъ, кылыч, сырпын... (*темирден ишленген, кесген затланы (саутланы) атлары.*)

Дагъыда: къаманы къаллай тюрлюлери боладыла: акъбаш къама, къара къама...

Анга кёре – гыржынны (аш-сууну) къаллай тюрлюлери болады: *ётмек, тыммыл, улукъум, бёрек, хычин...* Ала неден этиледиле, ким айтыр, къалай этиледиле? «Ким нени сюеди? Ким хычин эте биледи? Ким хычин ашамайды? Кёресиз да: ашаргъа сюесиз, эте уа билмейсиз!» Сабийлени кёллерин кётюрюрге, кюлдюрюрге, сагъайтыргъа. Ала дерслерин къууанып этерча, дерсни алай къуаргъа, бардырыргъа да.

Ючюнчю назму

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР

**Шам Малкъарны жанкъылычы къанатын,
Жая этип, Къарачайгъа къуады.
Къарачайны марал жангур жокъласа,
Мындан барып, Малкъарда да жауады.**

**Къарнашлабыз, биз, бир сютню ичгенле,
Минги Тауну эки эгиз башыча.**

**Биз ёсгенбиз бийик кёкле кьойнунда,
Бир ананы эки эгиз жашыча...**

Къарачайлыла бла малкъарлыланы бир миллетлиликлерин, къарындашлыкъларын ангылатыргъа: «Тиллери бир, динлери бир, адетлери, кылыкълары, къонакъбайлыкълары, нарт сёзлери, нарт таурухлары, жырлары, жомакълары – бир» деп. Бурун миллети-бизни аты алан халкъ болгъанын, бюгюн да къарачайлыла бла малкъарлыла бир бирлерине алан деп сёлешгенлерин. Малкъар, Къарачай, Чегем, Холам, Бызынгы, Басхан дегенча жер атлары болгъанын, Малкъардагъылагъа – малкъарлыла, Къарачайдагъылагъа – къарачайлыла деп нек айтылгъанларын. Минги Тау не жерде орналгъанын. Къаллай бийик тау болгъанын, анга къаршыда орналгъан тау эллени атлары. Ол жерледе не халкъ жашагъанын. Ол къаллай халкъ болгъанын, адетин, төресин, къонакъбайлыгъын, тили не тил болгъанын, аны тилини, халкълыгъыны да юсюнден Лев Толстойча белгили адамла, тыш кыраллы жолоучу къонакъла не айтханларын – барын да шарт, тынгылы ангылатыргъа. «Бир ананы эки эгиз жашыча» дегенни толу ачыкъларгъа.

«Шам Малкъар, жанкылыч, марал жангур» деген сёзлени магъаналарын ачыкъларгъа. Назмуну кёлден билирге.

Тёртюнючю назму

АНАМ

**Ата деген – Минги Таугъа миннгенлей,
Ана деген – дарий, дамха кийгенлей,
Жулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!**

**Ата деген – ахшы ишге талпытхан,
Ана деген – кёкню, жерни танытхан,
Жулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!**

**Ата деген – ёмюр юйюню ачхычы,
Ана деген – жашауунгу басхычы.
Жулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!**

**Ата деген – накъут-налмаз къалады,
Ана деген – жанынга жан салады,
Жулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!..**

Назмуну кёлден билирге. «Ата деген – Минги Таугъа миннгенлей» деген сёзге (билесиз, бир къауум сёзге, айтымгъа, хапарлаугъа окъуна къарачай-малкъар тилде сёз деп да къоядыла) назмучу не

магъананы салады? Анга кёре, башха тизгинлени да ангылатыгъыз. Атагъа, анагъа суймеклигин къаллай сёзле бла билдиреди, ол сёзлени магъаналары неди?

Кафиелерин (рифмаларын) жазып алыргъа. Тинтирге.

ЖАШЧЫКЪНЫ НАЗМУСУ

«Атам, мен да бюгюн назму жазгъанма», –
Деп, келгенди жашчыкъ мени къатыма.
Кесине да энди он жыл толады,
«Кюн» дегенди назмусуну атына.

Жазгъанчыгъын ол окъуйду, кёлленип,
Жашауунда баш мураты толгъанча.
Бу кезиуде юйде биреу ахсынды,
Керти уллу бир жарсыуу болгъанча.

Кьонгуроча жарыкъ ауаз шум болду,
Тохтагъанча, бир тыйгъычха тирелип.
Биз къарадыкъ: босагъаны юсюнде
Тура эди анасы да сюелип.

Жукъ да айтмай, къараса да ол мыдах,
Ангыладым кёлюнде не болгъанын:
Бу жашчыкъгъа юй бийчеге келликге
Жаны ауруп, жазыкъсына тургъанын.

Да не айып, ким да иги биледи,
Жашауунда татыгъанны кесине.
Экисине кёзюу къарай турсам да,
Жюрюп озгъан жолум тюшдю эсеме.

Жылларымы мен ашырып барама,
Ийне бла жер къазгъанча, кюреше.
Тылпыууму, жүрегими къанын да,
Мыйымы да тизгинлеге юлеше.

«Мындан ары жазма!» дейим, мен хыны
Сёгейим да тизгинлерин барысын...
Бийче юйден чыкъгъанында, айтдым мен:
«Аламатды! Окъу андан арысын...»

Назмучурукъ къыйын да, сыйлы да иш болгъанын, назмучу, поэт, шайыр, жырчы, жазыучу деген атха хар жазгъан адам да тийишли болуп къалалмагъанын, аны ючюн уллу фахму, керти-

лик, кишилик керегин, бек башы уа – уллу жүрек тазалыкъ, ариу сезим, уллу иш кёллюлюк, терен билим, адамлагъа, халкъгъа сүй-меклик керегин ангылатыргъа. Назмучу – ол тюзлюкню кюсеген, къоркъгъан не болгъанын билмеген, керти сёзню айтхан, аны башхаладан энчи айта да билген, сёзюне адамланы сагъайтхан, кёллендире, кётюре билген, батыр, таукел адам болгъанларын жүреклерине салыргъа. Боташланы Сулейман айтханча: «Терекле терен солургъа тамырларына базалла, Поэтле, асмакъ болургъа къоркъмай, кертини жазалла», – деп. Кязимни, Къайсынны, уллу орус поэтлени атларын юлгюге эсгерирге... Д. б.

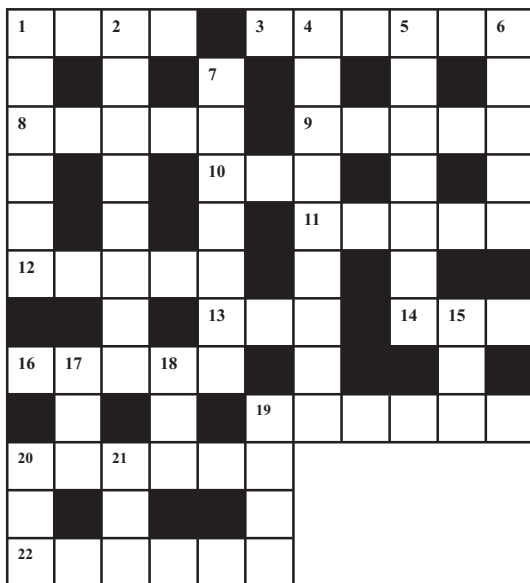
Была бош юлгю орунуна.

Окъуу китапха кирген чыгъармала бу кюйде «титилип» хазырланган болсала, устазлагъа да уллу болушлукъ болур эди, окъуучуланы билим даражалары да биле-биле игиленир эди деген оюм барды, къабыл кёрсегиз.

*Хурмет бла –
А. БЕГИЙ УЛУ.*

С Ё З Б Е Р

Энине: 1. Заран. 3. Юч-тёрт айлыкъ къозучукъну теричиги. 8. Баш сюекни «тылысы». 9. Эр киши юй ишлерге, жаш ёсдюрюрге, аны орнатыргъа керекди. 10. Къум тюзледе керуандан бири. 11. Дин тёрелени бузса болады. 12. Ит балачыкъ. 13. Мудах, къайгъылы, бушуулу жыр. 14. Татлыны чайнай кетсенг алай кёрюнюучюдю. 16. Бир-бирге бек жууукъ ёсген неда бир жерге чомп жыйылгъан затла. 19. Жумуш бла жиберилген ышангъылы адам. 20. Тууарны терисини тюбюнде къурт. 22. Адамны этинде чакъгъан зат.

Ёресине: 1. Сарысы бишкеген жумуртха. 2. Жипни къыйын тешилирча байланганы. 4. Толгурланы Зейтунну «Жулдузла къаууму» романы. 5. Чачакълы чилле жаулукъ. 6. Жангы юйдегили болгъанланы кирити. 7. Къол аяз тенгли бир жюн кесек. 15. Баш тюкле. 17. Алтын, кюмюш халыла неда аладан оюла салынып этилген затла, сёз ючюн, бёрк. 18. Жюн кемириучю гитче гебенчик. 19. Жаш юй бийчесини жууукъларына. 20. Кюнде сууу сыгъылгъан эт. 21. Тюшню бирси жаны.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

**Журналны 2009 жылда алтынычы номеринде
басмаланган сёзберни жсууаплары**

Энине: 1. Капек. 4. Къамажакъ. 8. Рамазан. 9. Журун. 11. Чууун. 12. Индыл. 13. Ант. 15. Даулаш. 18. Юркюн. 19. Ырхы. 21. Курт. 23. Маске. 25. Ыран. 26. Урчукъ. 29. Тюргю. 30. Ыргъай. 31. Копал.

Ёресине: 1. Кирпик. 2. Помидор. 3. Кёзюлдюреуюк. 4. Канчау. 5. Мужура. 6. Жырна. 7. Къанат. 10. Уу. 14. Нохтабау. 16. Ан. 17. Шыты. 20. Умут. 22. Уру. 24. Сыра. 27. Чёп. 28. Къыл

АТЛАРЫ

ХОЧУЛАНЫ САЛИХ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН. Хочулары Салих. <i>Назму</i>	2
БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Жазыгучуну къадагы. <i>Статья</i>	4
ХОЧУЛАНЫ САЛИХ. <i>Критика статьяла</i>	15

МИЛЛЕТНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жылла – жашау толкъунлары. <i>Очерк</i>	24
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Сынау. <i>Назму</i>	38

ХУБИЙЛАНЫ НАЗИРГЕ – 75 ЖЫЛ

Чыгъармачылыкъ жолу. <i>Статья</i>	42
БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Шам Къарачайны ёттем жырчысы. <i>Статья</i>	43
ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Ёр жолда баргъан атлы. <i>Статья</i>	45
ХУБИЙЛАНЫ НАЗИР. <i>Назмула</i>	48

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

ЖАМУРЗАЛАНЫ РАСУЛ. Белгисиз зарауатлыкъ. <i>Эсгериуле</i>	68
МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА. Къалай кюйсюз эди зорлукъ. <i>Статья</i>	85
ХУЧИНАЛАНЫ АНУАР. Азаплыкъ жолунда. <i>Поэма</i>	89

ЖЕРЛЕШЛЕ БЛА БАЙЛАМЛЫКЪ

СУХБАТТАСКЪАН АЙБАТЫР СЕЙТАКЪ. Биз Къазахстанны жетишимлерине къууанганлай турабыз. Бизни къонагъыбыз. <i>Ушакъ бла интервью</i>	107
МАКЪСАТ КЪЫЗЫ АЙНУР. Бирликдеди – кюч. <i>Ушакъ</i>	112

БИРИНЧИЛЕ

ЭФЕНДИЛАНЫ ЭРМЕНБИЙ. Рахайланы Якуб. <i>Статья</i>	117
---	-----

ПРОЗА

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Боракъа. <i>Повесть</i>	121
ТЕБУЛАНЫ ШУКУР. Мариям. <i>Ханар</i>	148

САХНА

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Кязим, жигитлери да – сахнда. *Статья.* 155

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ТЮБЕЙЛАНЫ СВЕТЛАНА. Толгъурланы Зейтунну «Акъ жыйрыкъ» романында миф эм жашау кертилик. *Статья* 161
АТАБИЙЛАНЫ АСИЯТ. Этезланы Омарны «Нарт къаласында» жанр энчилик. *Статья.* 171

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ АЛТЫН ХАЗНАСЫНДАН

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН. Ойбер таурухла. 177

БИЛЛЯЧА

«Минги Тауну» конкурсун хорлагъанла. 211
Эрикген бла эсли жаш. *Къарачай- Малкъар халкъ жомакъ.* 213

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

АБДУ-ГАФАР АЛИШЕВ. Лукумон – Локъман. *Энчи оюм.* 215

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

А. БЕГИЙ УЛУ. Назму къалай окъулады?..... 216

ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер. 221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (149)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 03.02.09. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2000 экз. Заказ № 14. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.